Zala megye ezer éve

Előszó

Magyarország délnyugati sarkában a Balaton és a Dráva közti tájat 1100 éve vette birtokába a magyarság. 1000 éve annak, hogy államalapító királyunk, I. (Szent) István megszervezte az ország egyik legkorábbi közigazgatási egységét – akkor még Kolon megye néven, amely valószínűleg a későbbi Zalánál nagyobb területet fedett le. Erről írásos dokumentum szól, a király által a veszprémi püspökségnek adott oklevél 1009-ben Veszprém, Fehérvár és Visegrád társaságában már Kolont is megemlíti.

Írásos bizonysága van tehát a magyar állam és Zala (Kolon) egykorúságának. Az évforduló méltó megünneplését koordináló Zala Megyei Történelmi Emlékbizottság a megyei múzeumi szervezetet bízta meg a jubileum fő eseményeinek megszervezésével és lebonyolításával. Ennek során a 11. századi ispánsági központ területén elkészült az 1995-ben megálmodott zalavári emlékpark első üteme, megnyitásra kész a magyarság legrégibb gyökereihez nyúló Finnugor Néprajzi Park, elkészült és megnyílt a 2000 esztendő zalai történeti központjait bemutató új állandó kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban.

A bizottság döntött arról is, hogy Zala megye ezer évének történéseit a legújabb kutatások eredményei alapján a nagyközönség elé tárja. Miután a megyetörténet megírásának gondolata már több mint száz esztendeje felvetődött, úgy véljük, hogy ezzel a kötettel – bár teljességre nem törekedhettünk – egy azóta mind erőteljesebben jelentkező igényt elégítünk ki. Megkerestük azokat a kutatókat, akik e tájnak és lakóinak történetével foglalkoztak, és ők hajlandók voltak legújabb kutatásaik eredményeit összefoglalni e kötet számára. Végül is harmincnyolc szerző tollából ötvenkét tanulmány készült el. A tanulmányok történészi alapossággal, ugyanakkor közérthetően íródtak, minden, a történelem iránt érdeklődő olvasó számára. A kötet illusztrációi a történések helyszíneit, a kor dokumentumait mutatják be. A bevezető három tanulmány összefoglalja a magyarságot megelőzően itt élt emberek régészeti-történeti emlékeinek feltárására irányuló kutatások eredményeit, negyvenkilenc pedig végigkíséri Zala megye ezeréves történetét. Az itt közölt írások eredményei nagyobbrészt az elmúlt évtizedekben születtek, néhány közülük azonban egészen friss, itt olvasható először.

A szerzők minden korszakban a történeti megyéről szólnak. Így szó esik a ma Veszprém megyéhez tartozó Balaton-felvidékről, a ma Szlovéniához tartozó Lendva környékéről, a ma Horvátország egy megyéjét alkotó Muraközről, s a legújabb korban Zalához került vasi és somogyi falvakról is.

Ezer év zalai története – a magyar állam ezer évének egy szelete – először lapozható végig egy kötetben. Köszönve mindenkinek, aki erejét nem kímélve munkálkodott ennek a kötetnek a létrejöttén, ajánlva a benne foglaltakat minden zalainak és azoknak, akik e tájat és lakóit kedvelik.

Dr. Vándor László
főszerkesztő
a történelemtudomány kandidátusa

Köszöntő

Kolon ispán képzeletbeli székében ülve és örökségét viselve csak áhítatos tiszteletre ébreszthet megyénk egy évezreden átívelő históriája, fejlődése. Földjét otthonukat, családjukat és munkájukat szerető emberek lakták és lakják, akik azonban bármikor készek voltak felemelni szavukat – ha kellett, kardjukat is – hazájuk és igazságuk védelmére. Múltunk örökségét a krónikások híradásaiban és lenyűgöző alkotások formájában hagyta korunkra. Tekintsünk a zalai serviensek által Kehidán kiadott oklevél korszakos jelentőségére, a Kanizsát védő Thury György katonáinak halált megvető bátorságára, Deák Ferenc zseniális országgyűlési szerepléseire, vagy akár a türjei templom freskókkal és faragványokkal borított, ódon falaira, a Festeticsek impozáns keszthelyi kastélyára, ennek az örökségnek pompás szeleteit látjuk.

Olyan örökség tehát az osztályrészünk, amiből az új évezred küszöbén élő zalaiak hitet és erőt meríthetnek. Múltunk ismerete nélkül nem lehetünk jó hazafiak sem, hisz a hazaszeretet érzése a szülőföldhöz való érzelmi kötődésen túl ebből az ismeretből táplálkozik. A magyar államalapítás millenniumának megünneplése alkalmából megyénk lakossága sokszor megható jelét adta ennek az érzelmi kötődésnek, az egyesült Európába való felvételünket megelőzően azonban fontos hazaszeretetünk tudatos elmélyítése is. A Zala megye történetét értő szerzők tolla révén feldolgozó tanulmánykötet reményeink szerint ennek lehet fontos eszköze.

Varga László
a Zala Megyei Közgyűlés elnöke

A kötet kiadását támogatta:

Zala Megye Önkormányzata
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Vándor László
(Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága)

Szerkesztő és technikai szerkesztő:

Kostyál László

Szerkesztő Bizottság:

Bilkei Irén
Halász Imre
Kostyál László
Molnár András
Müller Róbert
Vándor László

Számítógépes szerkesztő:

Varga András

Fotó:

Mészáros T. László*

Archív fotók válogatása:

Megyeri Anna

ISBN 7205 21 7

Címlap:

A zalavári Vársziget légi felvételről, előtérben a Karoling-kori Szt. Adorján templom alapfalaival

* A más által készített felvételeket a képaláírásban jelöltük

Zala megye ezer éve

Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére

Előzmények (a kezdetektől a magyar honfoglalásig)

Zala megye őskora

Zala megye őskorának kutatása már a múlt században elkezdődött, de a megye keleti és nyugati részének további kutatása különbözőképpen alakult. A magyar régészet kiemelkedő alakjának, Rómer Flórisnak köszönhető, hogy a nagyrészt középkori emlékek mellett az őskori leletekre is felhívta a figyelmet. Több lelkes követője volt, akik elsősorban kőeszközöket gyűjtöttek és ajándékoztak a Nemzeti Múzeumnak. Közöttük találjuk Gózon Imre szentgyörgyvölgyi tanítót is, akinek nemrég állítottak emléktáblát falujában, de Szepetnek környékéről is szép számmal küldtek kőbaltákat Budapestre. Ez a millenniumig tartó lendület Keszthely környékén nem tört meg. 1898-ban megalakult a Balatoni Múzeum-Egyesület, mely méltó módon folyamatosan gyűjtötte a környék leleteit és kitartó ténykedésük koronájaként az 1928-ban tető alá került épületükbe 1937-ben be is tudtak költözni. A II. világháború tetemes kárt okozott a gyűjteményben, de az 1949 -ben elkezdődött újbóli gyűjtések annyira sikeresek voltak, hogy a Magyarország Régészeti Topográfiája országos sorozat első kötete 1966-ban nem véletlenül Keszthely és környékének régészeti lelőhelyeit foglalta össze.

Ezzel szemben Zala megye nyugati részének őskoráról a kutatás nem sokat tudott, mert a kezdeti lendület itt megtört. A gyűjtések gazdája, a múzeumok hivatalosan is csak a II. világháború után alakultak meg (Nagykanizsa 1949, Zalaegerszeg 1950), habár kezdeti próbálkozások voltak Nagykanizsán 1919-ben. Zala nyugati részén a különböző korok leleteinek hiányát a kutatás jó ideig a megtelepedésre alkalmatlan területtel, a klimatikus viszonyok miatt kialakult erős erdősültséggel, belső mocsaras völgyekkel magyarázta, holott csupán az volt az oka, hogy nem kutatták ezt a területet. Az intenzív régészeti kutatás az 1970-es években kezdődött el itt, amikor a zalaegerszegi és a nagykanizsai múzeumban is régész kezdett dolgozni. A terepbejárások, a leletmentések, ásatások rengeteg új információt adtak, melyek alapján ma már sokkal világosabban látjuk Zala történetét, ugyanakkor számos megválaszolatlan kérdés maradt nyitva a kutatás előtt. Ezt követően az országban szinte egyedülálló módon alakult Zala történetének kutatása. Az 1980-ban kezdődő és tíz évig tartó kis-balatoni ásatások, az azt követő, Hahót környéki mikrorégiós régészeti kutatások és a Válicka- völgyi feltárások kitűnő keresztmetszetet adtak a régészek számára jó ideig ismeretlen tájról. Ez az információs anyag napjainkban is bővül, mivel elkezdődtek az M70 és M7 autóutak építését megelőző régészeti feltárások is, melyek során hatalmas, egybefüggő területek átvizsgálására is sor kerülhet.

Újkőkor (Kr.e. 6000-4500)

Az utóbbi évtizedek természettudományos kormeghatározása, a kalibrált rádiokarbon vizsgálatok lehetővé tették a pontosabb keltezést. Így korábbi időre tehetők Zalában is a legkorábbi emberi települések kora. Az újkőkor elején az emberiség történetében talán a legnagyobb változás következett be. Ezt a változást neolitikus forradalomnak is szokták nevezni, amelynek hatása Kis-Ázsiából a Balkánon keresztül érte el a Kárpát-medencét. A változás lényege a gyűjtögető-vadász-halász életmódról az élelemtermelésre való áttérés volt. Azokon a területeken, ahol a vadon termett és ehető termést hozó növények (pl. búza, árpa, köles stb.) őshonosak voltak, az ember rájött arra, hogy ha magjaikat elveti, akkor a többszörösét tudja learatni. Vagy a vadon élő állatok (pl.juh, kecske, sertés, később a szarvasmarha stb.) megszelídítése, háziasítása után azok tudatos tenyésztésére tért át, ezzel is biztosítva az élelmet. Ezekkel a „tudományokkal" saját maga tudta előteremteni az élelmét és nem volt teljesen kiszolgáltatva a természetnek.

A Starcevo kultúra tárolóedénye Gellénházáról (Göcseji Múzeum, Mazur Ildikó felvétele).

Emellett természetesen megmaradt a gyűjtögetés, vadászat, halászat, mint kiegészítő forrás. A jobb megélhetési lehetőségek miatt megsokszorozódott az újkőkori közösségek létszáma, ezért új területek felé indultak el Kis-Ázsiából. Az első élelemtermelő csoportok környékünkre is a Balkánon keresztül érkeztek. A mai Magyarország déli szélét vették birtokukba (az Alföldön a Körösök vidékét = Körös kultúra, a dunántúli rokon műveltségük a Starcevo kultúra). Zala megye területe különösen fontos szerepet töltött be ekkor, hisz ezek a délről érkező élelemtermelő közösségek legészaknyugatibb települései itt találhatók, új tudományukat, az élelemtermelést itt adták át Közép-Európa elmaradottabb népessége számára. Ehhez a korszak-hoz számos felfedezés, találmány is társult: a kő csiszolása és fúrása, az égetett agyagedények készítése, a szövés-fonás.

A legkorábbi újkőkori kultúra, a Starcevo kultúra idejéből eddig két lelőhelyet ismerünk Zalából (Becsehely, Gellénháza). Mindkét helyen kisebb gödrök kerültek elő, a vízparton lévő települések házait egyelőre nem ismerjük. Az edények formája sokszor emlékeztet még az égetett agyagedények készítése előtt használt szerves anyagból, így pl. a kobaktökből készült edényekre. Nagyrészt vastagfalúak, durvák, díszítésük legtöbbször csak plasztikus mintájú, sűrűn rákent, vagy becsipkedett felületű. Gyakran használtak talpas edényeket is.

A középső újkőkor idején, a Kr.e. 6. évezred közepe táján honosodott meg a földművelő-állattartó, letelepült életforma. A Dunántúlon elsősorban az irtásos földművelés, vagyis az erdők felégetésével nyert területek művelése terjedt el. Ennek következtében többször lakóhelyet kellett változtatniuk és csak bizonyos idő eltelte után térhettek vissza eredeti településükre. A középső újkőkorban egész Európában egy egységesnek tűnő kultúra alakult ki, mely elnevezését az edények díszítéséről kapta. Vidékünket a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának (DVK) népessége birtokolta, lakossága a korai újkőkor idején délről érkezett népcsoportok (Starcevo kultúra) és a helyi őslakosság összeolvadásából tevődhetett össze. Zalában különösen Nagykanizsától nyugatra, az észak-dél irányú dombvonulatok déli lábánál (Eszteregnye, Szepetnek,Rigyác, Petrivente, Becsehely) sűrűsödnek az egykori településeik, de a megye többi részén is megtalálhatók (pl. Sármellék, Kustánszeg). Legfontosabb lelőhelyük Becsehelyen van, ahol a Borsfai-patak mindkét oldalán nagykiterjedésű települést létesítettek. A patak keleti oldalán lévőnél (Becsehely I.) az újkőkor összes fázisának leletei megtalálhatók, egy-egy időszakban árokkal körülvett településsel, míg a nyugati oldalon (Becsehely II.) a legfiatalabb periódus egyelőre hiányzik. Az utóbbi lelőhelyen napjainkban is folyik a feltárás, mivel az M7 autóút átszeli majd ezt a területet. Az itteni ásatások kitűnően kirajzolják az egykori településszerkezetet: sorokban elhelyezkedő nagyméretű, földfelszínre épített házaik, azokat körülvevő terménytároló vermeik voltak. A kemencék a település szélén helyezkedtek el, és itt készítették a kőeszközeiket is. Az isteneket ábrázoló agyagszobrok a házi oltárokhoz tartozhattak, ezektől nem messze találtak rá egy termékenység varázslás emlékére: szájával lefelé fordított tállal fedték le a két gabonaőrlő követ. Becsehely I. lelőhelyen a települést körülvevő árok aljából sikerült szenült gabonaszemeket gyűjteni, a földművelés kétségtelen bizonyítékaként.

Az újkőkor középső szakaszát (DVK) a kutatás egy idősebb és egy fiatalabb, klasszikus periódusra osztotta. Utóbbit Kalicz Nándor a keszthelyi csoportnak nevezte el, amely a Dunántúl jó részét magába foglalta. A kultúra edényein jellegzetesek a széles és mély vonalakból kialakított minták.

Az újkőkor végén, a Kr.e. 5. évezred kezdetén kialakult kultúrát Tolna megyei híres lelőhelyéről nevezték el lengyeli kultúrának . Az edényeiken díszítésként gyakran alkalmazott vörös, később fehér festés miatt ezt a műveltséget a „festett edények népének" is szokták nevezni. Újabb délről érkezett népcsoportok (Sopot kultúra) és a helyi lakosság összeolvadásából alakult ki és elterjedési területe nagyjából a Dunántúl és Szlovákia volt. A kutatás három fejlődési szakaszt különböztet meg, melyek közül a legfiatalabb (lengyeli III.) már a korai rézkorba tartozik.

A kultúra több településén folyt feltárás Zalában, melyek közül több vált méltán híressé. A Becsehely I. lelőhely azért lett fontos a kutatás számára, mert a lengyeli kultúra kialakításában nagyon fontos szerepet betöltő déli eredetű Sopot kultúra önálló települését sikerült itt feltárni. A Zalaszentbalázson folyó ásatások során középméretű (3x7 m), cölöpszerkezetű, agyagtapasztásos oldalfalú házaikat is megtalálták. Nagykanizsa-Palin lelőhelyen pedig sikerült tisztázni, hogy az egykori településhez tartozóan a szomszédos dombtetőn egy szentélyt készítettek. A dombtetőn nagyjából 100 m átmérőjű köralakú területet hármas mély árokkal vettek körül, melyeken kapuk is voltak. Az üresen hagyott középső részen tarthatták a szertartásokat. Külön érdekessége még ennek a lelőhelynek, hogy nagyon sok obszidián penge (Tokaj vidéki), állatcsont- közöttük a szertartásnál elégett csontszilánkok is - került elő. Az utóbbi évek egyik nagy lelete Esztergályhorvátiban került elő, ahol házépítéskor ebből a korszakból származó tömegsírt találtak. Ma még nem sikerült pontosan megállapítani, hogy járvány, tömeges emberáldozat, vagy hadi események okozták-e az egy gödörbe eltemetettek halálát. A lengyeli kultúra temetkezéseit vidékünkön alig ismerjük. Egyedül Keszthely-Halászréten találtak zsugorított helyzetben eltemetett halottakat, melyek a település már felhagyott részén helyezkedtek el kisebb csoportot alkotva.

Rézkor (Kr.e. 4500-2500)

A kutatás nem régen tisztázta, hogy az újkőkor vége és középső rézkor közötti hiátust a lengyeli III. kultúra időszaka töltötte ki a Dunántúlon. A változás a kerámián is tapasztalható: az edények festése fokozatosan háttérbe szorult, durvábbak lettek, a plasztikus díszek túlsúlyba jutottak. A korábbi periódushoz viszonyítva a lelőhelyek száma erősen lecsökkent, mutatván a gazdasági-társadalmi életben bekövetkezett változásokat.

Ebbe az időszakba, a korai rézkorba sorolható a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna mellett feltárt település, ahol

több objektumon kívül egy kisméretű házat találtak, a ház alját letapasztották, a szélein húzódó padka képezhette a fekhelyeket, míg a középső mélyebb rész a kényelmesebb ülést biztosíthatta. Ez az ásatás különösen fontos, mert alig ismerünk hitelesen feltárt települést, házat a korai rézkorból. Valószínűleg, hogy ekkor még használhatták a palini szentélyt. A Balatonmagyaród-Hídvégpusztán feltárt kettős körárokkal rendelkező szentély ugyancsak erre az időre keltezhető. A Keszthely-Halászrét lelőhelyen talált ároknak azonban inkább köznapi funkciója lehetett. A Közép-Európában elterjedt körárkos létesítményekről, szentélyekről a kutatás véleménye megoszlik, azokban az esetekben, amikor az árkok üres, beépítetlen területet fognak közre mindenképpen szak-rális funkcióra kell gondolni (Nagykanizsa-Palin, Balatonmagyaród-Hidvégpuszta).

A középső rézkori Balaton-Lasinja (I) kultúra a Kr.e. 4. évezred eleji kialakításában a Balkán középső és északi vidékéről érkezett népcsoportok és a helyi későlengyel népesség játszhatta a főszerepet. A kerámiaművességükben az tapasztalható, hogy a későlengyel formák és díszítések jó része továbbélt az új, balkáni formák mellett (egyfülű korsó, kannelúrás díszítés, fekete grafitos kerámia, a külső felület fényezése stb.). Településhálozatuk Zalában addig soha nem tapasztalt sűrűséget ért el, csaknem minden településre alkalmas helyet megszálltak, az alacsony vízparttól a dombtetőig. A kultúra elnevezése nem véletlenül Zalához kötődik, ti. éppen a Keszthely környéki régészeti topográfiai munkálatok közben sikerült elkülöníteni jellegzetes emlékanyagukat. Jelentősebb telepfeltárás ebből az időszakból Nagykanizsa-Sánc, valamint Zalavár-Basaszigeten volt. Utóbbi lelőhely különösen fontos, mivel többször megújított, masszív konstrukciójú házaikon és gazdasági épületeiken kívül hitelesen feltárt rézleleteket (rézkorongok, laposbalta) is találtak. Ezek az első fémek, melyek a rézékszerek korábbi megjelenését követően, gazdaságilag is jelentőséggel bírtak és egy önálló dunántúli fémművesség bizonyítékai. A Csáfordon előkerült híres, ún. Csáford-Stollhof típusú aranykorongok a fentiek mellett a társadalmi tagozódásra is utalnak.

Temetkezéseik közül csak néhányat ismerünk (Keszthely-Gátidomb), a Semjénházán előkerült urnasír az első ilyen jellegű lelet a vidékünkön. A kultúra eddig egyedülálló lelete a Balatonmagyaród–Homoki-dűlőben talált áldozati gödör, melynek alján gyermekcsontváz maradványa került napvilágra.

A középső rézkor fiatalabb periódusában a jellegzetes edénydíszítéséről elnevezett kultúra, a Furchenstich kerámia kultúrája (tűzdelt barázdás díszű kerámia kultúrája) idején a lelőhelyek száma feltűnően lecsökken az előző periódushoz képest. Az előző időszakkal ellentétben a kultúra középeurópai eredetű. Nagykanizsa-Sáncról ismerjük agyagpecsétlőjüket, melyet az emberi test tetoválására használhattak. A becsvölgyi női idol is ebből a periódusból származhat. A legkiemelkedőbb lelet azonban a Zalavár-Mekenye lelőhelyen feltárt településükön került felszínre: két rézékszer társaságában egy rézöntő tégely, mely Magyarország eddigi legkorábbi ilyen jellegű lelete.

Rézkori aranykorongok Csáfordról (Magyar Nemzeti Múzeum).

A késő rézkor kezdetét a Kr.e. 3500 körüli „proto-bolerázi" horizonttól számíthatjuk. Ennek legnyugatibb lelőhelyeit a Kis-Balaton térségében találták meg, közülük a Keszthely-Halászréten feltárt vált igazán híressé. Egy nagyméretű, enyhén ívelt alaprajzú építményben a kemencék mellett megpörkölődött emberi koponyák, valamint egy tengeri csigából készült kürt kerültek napvilágra, mutatván, hogy az épületnek kultikus, vagy közösségi funkciója lehetett.

Nem sokkal később, a badeni kultúra idején a Kárpát-medence történetében addig először vált egységessé az Alföld és Dunántúl kulturális képe. Népessége elsősorban nagyállattartó és földművelő volt. Máshol feltárt temetőik világosan tükrözik a társadalmi rétegződés folyamatának felgyorsulását és különösen a nagyállattartás, a szarvasmarha tenyésztése játszott fontos szerepet az életükben. A Kis-Balaton keleti szélén, Vörsön előkerült réz diadémot is a nagyállattartással összekapcsolódó papi jelképnek tartja a kutatás. Csak az elmúlt évtizedekben vált bizonyossá, hogy Zala is hasonló népsűrűségű lehetett, mint a környező területek és nemcsak néhány települést létesítettek itt. Az utóbbi években több települést tártak fel kisebb-nagyobb felületeket átvizsgálva. Ezek közül említést érdemelnek a következő lelőhelyek: Balatonmagyaród-Kiskányavár, Nagykanizsa-Inkey sírkápolna, Nagykanizsa-Billa áruház. Házaikat szinte kivétel nélkül a föld felszínére építették, melyeket vermek, kemencék, különböző funkciójú gödrök övezték. Ezeken kívül azonban néhány kisméretű lakóházat is sikerült megfigyelni

az utóbbi két lelőhelyen.

Temetkezéseiket elsősorban Keszthely környékéről és a Kis-Balaton területéről ismerjük. A hídvégpusztai kiscsaládi temetkezések egyik sírjában a halott nő nyakát színes kőgyöngyök és kagylókból fűzött gyöngysor díszítette, a mellette lévő kisgyermek kovakő-hegyű nyílvesszőjét és kis bögréjét vitte a túlvilágra. Hamvasztásos sírokat is ismerünk Keszthelyről, Sármelléken pedig egy gödörben négy zsugorított temetkezésre bukkantak nemrég a régészek.

A késő rézkort lezáró Kostolaci kultúra idejéből csak egy fenékpusztai urnasírt ismer a kutatás, a hamvakat tartalmazó szépen díszített urnát egy tállal borították le.

Bronzkor (Kr.e. 2500-800)

Csak az utóbbi évtizedek kutatása tisztázta, hogy a Dunántúl nagy részén a déli eredetű Somogyvár-Vinkovci kultúra (egy magyarországi és egy jugoszláviai lelőhelyéről elnevezve) népe élt a korai bronzkorban. Településeit nem-csak a vízhez közeli domblejtőkön találjuk, hanem a dombtetőkön is. Az életük nem lehetett zavartalan, mert több erődített településükről is tudunk területünkön. A környék egyik legjelentősebb ásatása Börzöncén volt, ahol számos hulladékgödörből nagyon gazdag leletanyag került napvilágra. A rengeteg ép és kiegészíthető edény az akkori háztartás szinte teljes edénykészletét reprezentálja. A nagyon sok kis állatszobrocska (juh, sertés, marha kutya) mellett egy négykerekű kis kocsimodell nemcsak a kultuszéletük sokszínűségére utal, hanem a fejlettebb

Bronzkori sánc, Zalaszentiván - Kisfaludi hegy.

közlekedésre, kereskedelemre is. Egy másik jelentősebb feltáráson (Nagykanizsa-Inkey sírkápolna) egy kisméretű, mély házat is sikerült találni, melynek padlójához lépcsők vezettek le. Itt is kerültek elő agyagból formázott szobrocskák (bika, phallos), melyek a termékenység varázslásnál játszhattak szerepet.

Erődített magaslati településeiken (pl. Galambok-Öreg-hegy, Oltárc-Márkihegy) eddig nem folyt kutatás, mindegyik csak terepbejárás során vált ismertté.

A korai bronzkor utolsó periódusában a Dunántúl nagy részén a Somogyvár-Vinkovci kultúrát a kisapostagi kultúra váltotta fel. A középső bronzkorhoz hasonlóan azonban Zala keleti részén, legnyugatabbra csak a Kis-Balaton területéről ismerjük leleteiket. Balatonmagyaród-Hidvégpusztán mély árokkal körülvett erődített településük védte az átkelőhelyet, urnasírjaik is a dombtetőn helyezkedtek el. Hasonló erődített településük volt a Kis-Balaton keleti szélén, Vörsön is.

A középső bronzkorban, az előző kisapostagi kultúrából kialakult új műveltség, a mészbetétes edények népének kultúrája idején, a Kr.e. 2. évezred középső harmadában Zala keleti széle és az attól nyugatra eső rész között nagy a különbség. A gyönyörű mészbetétes díszítésű edényeiről elnevezett kultúra a Dunántúl legnagyobb részét birtokolta olyan módon, hogy ma már egy-egy törzs szállásterületét is nagyjából meg lehet állapítani. A legnyugatibb törzsé volt a Kis-Balaton területe, ettől nyugatra azonban semmiféle nyomukat nem lehet felfedezni, s azt sem tudjuk, hogy - ha egyáltalán lakott volt - kik élhettek itt, és milyen volt az emlékanyaguk. Ha pedig lakatlan volt, akkor annak mi az oka? A kutatás egyik izgalmas feladata az, hogy erre a kérdésre választ kapjunk.

A késő bronzkorban (halomsíros és urnamezős kultúra) a Dunántúl őskorára eddig nem jellemző módon, az északról, északnyugatról jövő támadás, vagy befolyás lett a jellemző és ez a tendencia egészen a római hódításig tartott. A Kr.e. 14. században több hullámban északnyugatról a harcias halomsíros kultúra népének támadása érte a Kárpát-medence középső bronzkori lakosságát. A kultúra elnevezését a vezető réteg temetkezési szokásáról kapta, amikor egy-egy főnök, gazdagabb személy sírja fölé sokszor óriási halmot hordtak össze az alattvalók, vagy a családtagok. Ilyen halomsíros temetkezéseket ismerünk Keszthely határából (Sömögyei-dűlő) is, néhánynál kőkamrát is építettek a halott számára. A híressé vált keszthelyi kőkamrás sír halottjának bronzkardjáról egy típust is elneveztek. Csontvázas sírjaikat ismerjük még Keszthely-Dobogóról, Zalavárról, de hamvasztásos sírjaik is kerültek elő (Rezi).

Zala megyét már a legkorábbi halomsíros népesség is megszállta (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta, Gellénháza), amely valószínűleg a mai Ausztria és Nyugat-Szlovákia területéről vándorolt ide. A gelseszigeti nagyméretű ház (20 x 10 m) már a halomsíros kultúra kicsit későbbi időszakába sorolható. A ház betöltéséből rengeteg ép és kiegészíthető edény került felszínre, de szép számmal találtak bronztűket, tőröket, csontkorcsolyákat is. Külön érdekessége még a lelőhelynek, hogy az ártérhez közeli talajban megmaradt néhány, a tetőt egykor tartó kihegyezett cölöp maradványa. Hasonló földművelő-állattartó falusias jellegű település feltárását napjainkban fejezték be az M70 nyomvonalán, Muraszemenyén. Az egykori balatoni átkelőhelynél, Hídvégpusztáról ismert a legkorábbi torta maradványa, az eperből készült édesség szenült állapotban maradt fenn.

A Kr.e. 12. században a Dunántúl is egy újabb északról, északnyugatról érkező műveltség, az urnamezős kultúra hatása alá került. Az új népesség nagyon hamar összeolvadt a helyi, talán rokon lakossággal és így különböző csoportjaik alakultak ki, de volt olyan terület is, ahol a halomsíros népek csupán átvették az urnamezős kultúra jellegzetességeit (pl. Balatonmagyaród-Hídvégpuszta) anélkül, hogy összeköltöztek volna. Zala ebben az időszakban erőteljesen benépesült. Lelőhelyeik szinte kivétel nélkül falusias jellegű településekre utalnak, az egyedüli magaslati, erődített település Zalaszentiván–Kisfaludi-hegyen lehetett. A laposabban fekvő hídvégpusztai átkelőhelyet azonban fontossága miatt megerődítették. Az árokkal körülvett települést a temetőjüktől ugyancsak árokkal választották el, melyet délkeleti oldalán kapun keresztül lehetett megközelíteni. A nagyobb lélekszám miatt az árkon kívül is létesítettek egy újabb urnatemetőt. Zala megyében ebből az időszakból számos hasonló temetőt ismerünk még (pl. Balatonmagyaród-Kiskányavár, Garabonc-Ófalu, Hahót-Vadaskert, Petőhenye stb.). Az utóbbi évek egyik legfontosabb e korszakot érintő ásatását Nagykanizsa-Bilkei-dűlőben végezték. A 15-20 udvarházból álló falu egyik udvarházát sikerült teljesen feltárni: középen helyezkedett el a nagyméretű, cölöpszerkezetű, agyagtapasztásos és vörösre festett falu lakóház, mellette a gazdasági épületekkel, valamint rengeteg gabonatároló veremmel. Erről a lelőhelyről származik a Közép-Európában egyedülálló üvegpaszta díszítésű edény is. Hasonló unikum a Pötréte határában talált kincs-lelet, mely egy két részből álló női viselet tartozéka lehetett.

Bronzfibulák Keszthelyről, korai vaskor (Balatoni Múzeum).

A fiatalabb urnamezős kultúra idejéből, nagyjából a Kr.e. 11-9. századból csak néhány lelőhelyet ismerünk Zalából (pl. Gelsesziget, Magyarszerdahely). A korábbi időszakhoz képest a népesség erősen lecsökkent, a lakosság inkább egy-egy városias jellegű bronzipari központ köré csoportosulhatott, ahol a törzsfőnökök is tartózkodhattak.

Vaskor (Kr.e.800-12 körül)

Bronz amulett Reziből, késő vaskor (Balatoni Múzeum).

A késő bronzkor végén újra élesen elválik egymástól az Alföld és Dunántúl története. Míg a keleti rész hosszú ideig a steppe-vidéki lakosság mozgási területévé válik (preszkíta, szkíta, szarmata népek stb.), addig a nyugati rész Közép-Európa vonzási körébe kerül. A korai vaskorban (Kr.e. 800-400) a Dunántúlt a mai Ausztria felől érkező népcsoportok foglalják el a Kr.e. 8. században, a területet hozzácsatolva a keleti Hallstatt kultúrához. A kultúra elnevezését egy nagyon híres ausztriai, Salzburg melletti lelőhelyről kapta. Több csoportjuk alakult ki a Dunántúlon egy-egy törzsi központtal (pl. Sopron-Burgstall, Nagyberki-Szalacska, Pécs-Jakabhegy). Zalában hasonló központ lehetett Zalaszántó-Tátikán, ahol a feltételezett egykori földvár alatt a múlt század végén még több mint 100 halomsír állt, melyek közül néhányat újabban fel is tártak. Ezen kívül Keszthely környéke tölthetett be még fontos szerepet ebben a korszakban, amit néhány kiemelkedő lelet is jelez. A korszak társadalmi és etnikai sokszínűségét mutatják az eredetileg halmokkal fedett gazdag fenékpusztai urnasírok, valamint a rendkívüli ékszer-együttessel (11 bronz ruhakapcsolótű, karperecek, nyakperec, agyaggyöngyök stb.) eltemetett Keszthely-Árpád utcai női halott. A Keszthely-Vadaskerti temető ezzel szemben a bennszülött késő bronzkori népességhez tartozhatott. Zala többi részén eddig a korai vaskori leletek csaknem teljesen hiányoznak, amit inkább azzal ma-gyaráznánk, hogy ezen a részen nem létesítettek központot, mely összegyűjtötte volna a lecsökkent létszámú lakosságot.

A késő vaskor kezdetén, a Kr.e. 4. század elején az Alpoktól északra lévő területekről kiindulva kezdődött el Dél- és Kelet-Európa felé az antik források által többször emlegetett kelta invázió. A hódító, harcias kelta törzsek, feltehetően a túlnépesedés miatt, új területek meghódítására indultak el. Így Rómát is többek között megostromolták Kr.e. 387-ben. Egy részük Itáliát végigrabolva Észak-Afrikában zsoldosnak szegődött el, míg másik részük a Pó völgyében telepedett le. Itteni uralmuk azonban nem lett hosszú életű, mivel a terjeszkedő Róma nem sokkal később legyőzte őket (Kr.e. 225-222).

A Kr.e. 4. század elején nemcsak Itáliát vették célba a kelták, hanem délkeleti irányba is támadást indítottak. A Dunántúlra betörő kelták először a Balaton-Velence vonaltól északra eső részt foglalták el a pannonoktól. A Dunántúl déli fele és a Kárpát-medence többi része mintegy 100 év múlva került birtokukba. Erről a területről, a

Dunántúlról indulhatott tovább a Balkán és Görögország felé egy újabb elementáris erejű invázió (Kr.e. 278-277). A híres jóshely, Delphoi kirablása után a kelták egy része Kis-Ázsiát választotta lakhelyül, ahol egy rövid ideig fennálló kelta államot hoztak létre (Galatia), másik részük azonban visszatért a Kárpát-medencébe. Néhány görög tárgy és utánzataik is arról tanúskodnak, hogy a vidékünkön letelepedő kelták egy része megjárhatta Görögországot. A Kárpát-medence legnagyobb részének urai (az alföldi szkítákról most nem beszélve) csaknem négy évszázadon keresztül a kelták lettek.

A közép-európai kelta kutatás a Kr.e. 5. századtól az időszámításig terjedő időszakot négy periódusra osztotta (A-D), és egy híres svájci lelőhely után La Téne (LT) kultúrának nevezte el. A Kr.e. 4. század eleji (LT B1) invázió, mint említettük, a Dunántúl északi felét juttatta a kelták kezére, és ez a helyzet a periódus második felében (LT B2) sem változott jelentősen. Zala megyében több korai kelta lelőhelyet ismerünk (Andráshida, Zalaszentmihály, Felsőrajk, Cserszegtomaj, Rezi, Keszthely), a megye déli feléből azonban csak két lelőhelyet említhetünk: az egyik a magyarszerdahelyi temető, ahol néhány sírt még a Kr.e. 4. században ástak meg, a másik pedig a Nagykanizsa–Dávid-dűlőben feltárt korai település. A korai kereskedelmi kapcsolatokra utal az az észak-itáliai bronzszobrocska, amelyet Keszthely-Dobogón találtak. A legújabb kutatások szerint a balkáni hadjáratokban olyan harcosok vettek részt, akiknek a pajzsa kétrészes umbóval (pajzsdudor), kardjuk pedig kerek koptatóval volt ellátva. Ezek a jellegzetes tárgytípusok az egyik magyarszerdahelyi sírban is előfordultak.A Nagykanizsa-Dávid- dűlői település 11 földbe mélyített, kisméretű lakóházból állt és a leletek egyáltalán nem utaltak harcos népre, inkább földművelő-állattenyésztő és jelentős háziipari munkát is végző közösségre. Ez a helyzet nemcsak erre a lelőhelyre vonatkozik, hanem általában ez a kép a meghatározó: a kelta katonák és családjaik ebben az időszakban ilyen körülmények között lakhattak. Feltűnő még az is, hogy a temetőkben aránylag alacsony a fegyveres sírok száma. A társadalom magasabb rétegei, a törzsi, katonai arisztokrácia és a papság (druidák) természetesen más körülmények között élhettek.

Emberfejjel díszített kelta edény Balatonedericsről (Balatoni Múzeum).

A Kr.e. 3. század első harmadában bekövetkező második hullám, a Balkán felé irányuló támadás után a Kárpát-medence kelta területein a helyzet konszolidálódott, békésebb évtizedek következtek be életükben. A keltákat, a késő vaskort illetően Zala megye az ország egyik legjobban kutatott területe, különösen vonatkozik ez a megye déli felére. A Zalában ismert több mint 100 lelőhely és a környező részek adatai alapján körvonalazható a kelták itteni története. Az egyik legfontosabb adatot ehhez a rezi temető adta, mely a maga 66 sírjával a Dunántúl egyik legnagyobb feltárt kelta temetője. Erre a helyre a korai megszállás után csaknem 250 évig temetkeztek. A másik nagyobb sírszámú temetőt, a magyarszerdahelyit (29 sír) 200 évig használhatták, azonban a korai sírokat itt legalább 70-80 évvel később ásták meg, mint az előző temetőnél. A miklósfai és a magyarszentmiklósi sírok a kelta kor utolsó két évszázadának az emlékei. Ezekből világosan kiderül, hogy a legkorábban elfoglalt területeket a második hullám népessége kikerüli és azokat szinte kiegészítve, tervszerűen kiterjeszti uralmát a Kárpát-medence többi részére is.

Zala megye kelta leleteinek háromnegyed részét az ún. közép La Téne (LT C) időszakra lehet keltezni, míg jó pár lelőhely a Kr.e. utolsó évszázadra (LT D) tehető. A fenékpusztai átkelőhely közvetlenül a római foglalás előtt már nagy fontossággal bírhatott, amit a sűrűsödő leletek sejtetnek. Egy rendkívül érdekes termékenység varázslás emlékét tárták fel nemrégiben itt, a gabonatartó verembe szarvast és gidáját áldozták fel.

Zalában a kelta települések kutatása is figyelemre méltó, hisz eddig 15 lelőhelyen összesen 28 házat sikerült feltárni. A dombos, nagyrészt észak-dél irányú völgyekkel tagolt területen a kelták ún. nyíltszíni, tehát nem erődített településeket hoztak létre. Házaikat szinte kivétel nélkül a földbe mélyítették. Fő foglalkozásuk a földművelés-állattenyésztés volt, de ezeken a falusias jellegű településeken jelentős ipari tevékenységet is folytattak (pl. vas-, bronzfeldolgozás, fazekasság). Ez a helyzet még akkor sem változott itt, amikor a távolabbi vidékeken kialakultak az ipari, törzsi központok, amelyek legtöbbször erődített, magaslati település (oppidum) létrehozását jelentették, az azt kiszolgáló falvakkal, majorságokkal. Ezen a területen egy társadalmi- gazdasági téren elmaradottabb kelta törzs élhetett, akik még a környező vidékeken elterjedt pénzverést, vagy a pénzzel való kereskedést nem

gyakorolták. A forrásokból világosan kiderül, hogy egy-egy nagyobb törzs uralma alatt tartott több kisebbet, akiknek a neve így nem került előtérbe. Tehát jelenleg nem tudjuk, hogy nagyjából a Mura-Rába-Zala folyók által bezárt vidéken milyen nevű kelta törzs élhetett a római foglalás előtt.

Északra a boiok, keletre a herkuniatészek, délnyugatra pedig a tauriszkuszok érdekszférája lehetett. A kelta leletek és a szokások annyira uniformizálódtak, hogy csak egy-egy nagyobb tájegységet összehasonlítva tűnik szembe néhány sajátosság. Ilyen jellegzetességek felfedezéséhez azonban még több információra lenne szükség.

A római- és a népvándorláskor Zala megye területén

A római kor

Ma már egyre több bizonyíték áll a kutatás rendelkezésére, hogy a római hódítás történetére vonatkozó adatokat másképp kell értékelni, mint azt korábban tették. Az első lépést Kr.e. 35-ben tette meg a birodalom, amikor elfoglalta a Száva-parti erődített várost, Sisciát (ma Sisak), és ezzel létrejött a szárazföldi kapcsolat Itália és a Balkán között. Az Augustus császár tetteit méltató ankarai felirat, a Monumentum Ancyranum adatát, hogy a császár a Dunáig terjesztette ki a birodalom határait, korábban úgy értékelték, hogy ez a magyarországi Duna-szakaszra vonatkozik. Holott az írott források alapján a császár fogadott fia, Tiberius Kr.e. 12 és 9 között csak a Dráva-Száva közét foglalta el, tehát az említett feliraton voltaképp a Dráva és a Száva torkolata közötti Duna-szakaszról van szó. A Dráva és a tengerpart közötti területen szervezték meg Illyricum provinciát. Pannonia kialakulása szempontjából fontos dátum Kr.e. 15, amikor különösebb erőfeszítés nélkül a birodalomhoz csatolták a hozzávetőleg a mai Ausztria területét felölelő noricumi királyságot. Több adat is bizonyítja, hogy Noricum megszerzésével egyidejűleg elfoglalták a mai Dunántúl nyugati sávját, és ezzel a rómaiak ellenőrzése alá került a híres kereskedelmi út, a Borostyánkő-út Dunától délre eső szakasza. Ez az út az Adria partjáról, Aquileiából indult, és Emonán (Ljubljana), Poetovion (Ptuj, Pettau), Halicanumon (Alsólendva, Lendava), Sallán (Zalalövő), Savarián (Szombathely), Scarbantián (Sopron) át vezetett a Duna partján lévő Carnuntumig (Deutschaltenburg), majd tovább a Balti tengerig. Az 1. század első felében még Noricumhoz tartozónak mondták az írott források a Borostyánkő út menti dunántúli településeket, sőt Plinius szerint a római határ a Balatonnál volt ebben az időben. Ez alapján a mai Zala megye a rómaiak által a legkorábban megszállt területhez tartozott. Kr.u. 6-ban a Borostyánkő úton vonult fel, – Carnuntumnál átkelve a Dunán – légiói élén Tiberius a Dunától északra élő markomannok királya, Maroboduus ellen, majd tért vissza sietve ugyanezen az útvonalon arra a hírre, hogy a római katonaság távollétét kihasználva az illyricumi pannonok és dalmaták fellázadtak a római uralom ellen. Az ellenállást a rómaiaknak csak három évig tartó kemény harc árán sikerült megtörniük.

Római kori díszkerámia, ún. „terra sigillata" különböző lelőhelyekről. 1-3. század (Balatoni Múzeum).

A meghódított területet a rómaiak általában a bennszülött törzsek szállásterületeivel megegyező kerületekre – civitasokra – osztották, és ezek katonai igazgatás alá kerültek. A civitasok élén egy praefectus állt. A Dunántúlt öt civitasra osztották, de a Balaton környékéről nincs ilyenről tudomásunk. Elképzelhető, hogy innen kiszorult a bennszülött lakosság, hisz a későbbiekben itt elsősorban közép- és nagybirtokok alakultak. A hódítást követően megkezdődött a katonaság mozgását megkönnyítő utak megépítése, és a katonai táborok létesítése. A Zala folyó bal partján, Zalalövőnél

Római mozaik az alsórajki villaépületből. 2. század vége (Göcseji Múzeum).

valószínűleg már Tiberius császár uralkodása idején (14-37) elkészült az első tábor, amelynek lakói fából épült barakkokban éltek. Claudius császár idején (41-54) átépítették, és árokkal övezték ezt a katonai tábort. Ebben az időszakban, valamivel 50 előtt szervezték meg Pannonia provinciát, amikor a Dunántúl keleti fele is római uralom alá került. Illyricumot kettéosztották, déli részéből jött létre Dalmatia provincia, északi részéből Pannonia, amelyhez átcsatolták Noricum keleti szegélyét.

A Borostyánkő úton kívül még egy fontos út szelte át megyénket, amely diagonálisan keresztezte a Dunántúlt, összekötve Aquileiát a mai Óbuda helyén létesült Aquincummal. Alsólendvánál ágazott ki az előbbiből, és a Letenye-Becsvölgye vonalon haladva északról kerülte meg Nagykanizsát, majd Magyarszerdahelyen át a régi 7-es úton haladt. Feltehetően Fenékpusztánál kelt át a Balatonon, és a tó északi partján vezetett tovább. Ezeket az utakat azonban nem csak a katonaság használta. A katonák nyomában hamarosan megjelentek a telepesek és a kereskedők, akik észak-itáliai árukkal árasztották el Pannoniát. Az 1. század első felében a Borostyánkő út, közepétől a diagonális út mentén tűntek fel a híres aquileiai kereskedőcsaládok tagjainak, illetve az általuk felszabadított rabszolgáknak a sírkövei, amelyek mind egy-egy kereskedelmi lerakatot jeleznek. Ilyen család a Canius (Magyarszerdahely), a Caesernius (Zalavár) és az Opponius (Keszthely). Ezek a sírkövek temetőkből származnak, és közülük a Keszthely-újmajorit, illetve a magyarszerdahelyit már feltárták. Mindkettőt az 1. század közepén nyitották meg. Az újmajori a nagyobb, itt 117 hamvasztásos és 12 csontvázas sírt találtak. A temető közepén egy 24 x 3 m-es kőépület is állt, amelynek egyik helyisége ustrinaként szolgált, vagyis itt hamvasztották el a halottakat, a többi temetkezőhelyként funkcionált. Magyarszerdahelyről 34 temetkezést ismerünk, valamennyi hamvasztásos sír volt. E temetők leletei között sok az import árú, mindenek előtt Po vidéki terra sigillaták, üvegurnák, barbotin díszű csészék, bronz kancsó, piperekészlet stb. észak-itáliai díszkerámiák kerültek elő Zalaváron is. Ezekbe a temetőkbe tehát elsősorban az újonnan betelepült népesség halottait temették. Koracsászárkori hamvasztásos sírokat ismerünk Cserszegtomaj területéről is. Ezt a lelőhelyet azért említjük külön, mert az egyik sírlelet, egy kantharosz formájú edényke jól bizonyítja a kelta és a római kultúra ötvöződését. A kerámia még kelta formát mutat, minden bizonnyal egy helyi fazekas gyártmánya, de a nyakára már latinul írták fel: DA BIBERE (Adj innom). Az 1. század közepétől azonban egy másik temetkezési szokás is elterjedt a Nyugat-Dunántúlon. Erre az a jellemző, hogy az elhamvasztott halott sírja fölé halmot emeltek a hozzátartozók. Ezeket a földhalmokat tumulusnak nevezi a kutatás. Zala megyéből 66 lelőhelyről ismerünk halomsírokat. Egyes lelőhelyeken csak egy-két halmot készítettek, Zalalövőn a múlt század közepén viszont még csaknem 250 darabot számláltak össze. Ezek a halomsírok nemcsak a közlekedési utak mentén, de az elzártabb területeken is előfordulnak, éppen ezért feltételezhető, hogy ezekben nemcsak az újonnan bevándoroltak, de a helyi őslakosság halottai nyugodtak. Erre utal az is, hogy ezek a temetkezések általában szegényebb leleteket tartalmaznak, és köztük ritkább az import árú.

Venus istennő szobra, pannoniai munka a 3. századból (Balatoni Múzeum).

A korai településekről sokkal kevesebbet tudunk, mert bár több tucatnyi lelőhelyet ismerünk, szakszerű régészeti feltárás alig volt. Zalalövőt 85 táján, amikor Domitianus császár kiépítteti a dunai határvonalat, az ún. limest, elhagyta a katonaság. Ezt követően egy falusias jellegű település jött létre, amelynek lakói szűk, kavicsborítású utcácskákkal elválasztott, agyagtapasztású házakban éltek. A megye keleti részén, a Balaton körzetében már a koracsászárkorban is számolhatunk kőépületekkel. Felszíni nyomok, illetve földmunkák bolygatásai alapján ilyen épületek ismertek Keszthelyről, Hévíz egregyi részéről, Sümegcsehiből – jellemző, hogy a lelőhelyet Téglási dűlőnek nevezik – és Balatongyörökről. Ez utóbbi egy vicus, vagyis falu lehetett, amelyben a kőépületek mellett egyszerűbb, agyagtapasztású épületekben is laktak. Sajátos római településtípus volt a villa rustica, amelyet mai szóval majorságnak nevezhetnénk. A birtokközpontban állt a tulajdonos háza, többnyire központi fűtéssel ellátva, és a birtokos vagyoni helyzetéhez igazodóan díszítve. A nagyobb villák helyiségeiben falfestmények, padlóin mozaikok voltak, a lakóépület közelében pedig külön fürdő is épült. A villa rustica tartozékai még a szolgák lakhelyei és a különféle gazdasági épületek, tároló helyiségek, műhelyek. A kedvező klímának, az észak-itáliaira emlékeztető természeti

környezetnek köszönhetően a Balaton-felvidéken, és így Keszthely környékén is már az 1. században megjelentek a villa rusticák.

Még jelentősebb átalakulás figyelhető meg a 2. század elejétől a mai Zalalövőn. A római településen maradandó anyagokból emeltek házakat, és a település kiterjedése is megnőtt, a Zala északi partján legalább 500 m hosszan és 300 m szélesen terült el. De még a zárt településen kívül is voltak épületek, hisz 1998-ban a szlovéniai vasút építésekor, a település központjától 1 km-re került elő egy 350 m² alapterületű lakóépület. Ennek a nagyszabású fejlődésnek az alapja az volt, hogy Hadrianus császár 124-ben városi rangra emelte a települést, amelynek hivatalos neve ettől kezdve: Municipium Aelium Salla lett. A város territoriuma, vagyis közigazgatási területe magába foglalta a mai megye középső és nyugati részét. A helyi igények kielégítésére új kézművesek telepedtek le a városban. Ilyen volt pl. Quintus Ennius Hermes mester, aki az általa gyártott téglákba bepecsételte a nevét. A megye belső területein, az utaktól távolabb sokkal nehezebben nyert teret a római kultúra és életmód. A terepbejárások során talált lelőhelyeken sem a kő- vagy téglaépítkezésnek, sem a pénzforgalomnak nem találjuk nyomát. Összességében mégis azt kell mondanunk, hogy a római hódítást követő csaknem két évszázadban vidékünk képe megváltozott. A jól kiépített főutak mentén fejlett településeket és megművelt földeket, szép szőlőskerteket láthatott az erre járó. A glandifera (makkot termő) jelző eltűnt Pannonia neve mellől.

Zalalövő, romkert, a villa publica részlete. 4. század.

Ezt az egyenes vonalú fejlődést törte meg 165-től az un. markomann háború. A Duna bal partján élő barbárok nagy erejű támadást intéztek Pannonia ellen. A másfél évtizeden át tartó háború óriási károkat okozott: Salla városa teljesen elpusztult, de elnéptelenedett a keszthelyi település is, a koracsászárkori temetők többségének használata ekkor szakadt meg. Marcus Aurelius császár többször jött Pannoniába, hogy személyesen irányítsa a hadműveleteket, és itt érte a halál 180-ban. A büntető hadjáratot fia Commodus fejezte be. Az élet nehezen indult be újra. A települések egy része lakatlan maradt, Salla ugyan újratelepült, de sokkal kevesebben lakták, és a 3. század végére teljesen elnéptelenedett. Új fellendülés a 2. század végén kezdődött, amikor 193-ban Felső-Pannonia helytartóját, Septimius Severust császárrá kiáltották ki, és az új császár hálából sokat tett a provinciáért. Elsősorban a katonaságnak akart kedvezni, ezért gyökeresebb változások a határ mentén figyelhetők meg. De ez vidékünket is érintette, hisz uralkodása idején jött létre Nagykanizsán, az Inkey-kápolna környékén egy villa rustica kőből készült főépülettel, vagy az Alsórajk – kastélydombi majorság, amelynek épületei ebben a fázisban még boronavázasak voltak. Helyükre a 3. században egy nagy, 40 x 40 m-es kőépületet emeltek, belsejében tágas peristyliummal vagyis díszudvarral, a reprezentatív helyiségek padlóját pedig mozaikkal látták el.

4. század végi római téglasír Keszthely-Fenékpusztáról.

A Severus dinasztia után újra egyre gyakrabban érték barbár támadások a tartományt. Ezek közül különösen a 258-260 közöttiek okoztak sok kárt. Éremleletek jelzik az Inkey-kápolna melletti település pusztulását, és ekkor szakadt

meg a magyarszerdahelyi temető használata. Szinte évenként ismétlődtek a betörések, különösen 271-től kezdődően fokozódott a nyomás a pannoniai határvonalra, miután a rómaiak kiürítették Dacia provinciát. A katonai anarchiának, az egymást sűrűn váltó császárok és ellencsászárok uralmának 285-ben Diocletianus császár vetett véget, aki megkezdte a birodalom gazdasági, társadalmi, politikai-igazgatási újjászervezését. 293 és 295 között Pannonia provincia területét négy tartományra osztották. A Dunántúl nyugati fele a Pannonia Prima elnevezést kapta, székhelye Savaria lett, de a katonai parancsnok, a dux továbbra is Carnuntumban maradt. Ezzel egyidejűleg nagyszabású építkezések indultak a limes megerősítésére, sőt a Duna bal partján is emeltek erődöket. A katonai építkezések kisebb megszakításokkal az egész 4. században folytatódtak. Bár a barbár támadások nem szűntek meg teljesen, a tartomány belsejében is gazdasági fellendülés figyelhető meg. Ennek bizonyítéka, hogy a feltárások során szinte valamennyi római kori településünkön építkezés nyomaira bukkantunk, illetve új villa rusticákat építettek. Sallában először egy nagy útmenti állomást – mansio – emeltek, amit a század közepén átépítettek, központi fűtéssel és fürdőhelyiségekkel komfortosabbát tettek, falait festéssel díszítették. Ez a hatalmas épület, amelynek alapfalai Zalalövőn konzerválva megtekinthetők, már alkalmas volt magasabb vendégek, akár császári személyiség fogadására is (villa publica).

A legnagyobb változás Keszthely környékén figyelhető meg. Nemcsak új majorságok létesültek, de ez a terület része lett a késői császárkor legnagyobb katonai beruházásának. Először a pannoniai limes észak-déli szakaszával párhuzamosan, a Duna vonalától mintegy 50 km-re hoztak létre egy belső védelmi vonalat, amit a környei, táci, ságvári és alsóhetényi erődök jeleznek, majd ezek átépítésével és falaik megerősítésével egyidejűleg Keszthelytől délre Fenékpusztán is építettek egy hatalmas erődöt. Ez 377 x 358 m-es, négyszög alaprajzú volt, amit külső oldalán 44 kerek torony védett. A falak vastagsága meghaladta a 2,5 m-t. A falsíkok közepén négyszögletes belső tornyokkal védett kapuk voltak. Az eddigi kutatások alapján az erőd belseje viszonylag ritka beépítésű volt. Az északi és déli, illetve a nyugati és keleti kaputösszekötő utak találkozásánál volt a parancsnoki épület, a praetorium. Az eddig feltárt 22 épület többsége központi fűtéssel ellátott lakóépület volt. De ismerünk egy hatalmas, 102 x 43 m alapterületű épületet, amelynek a rendeltetése bizonytalan, egy öthajós, reprezentatív fogadóépületet, egy ókeresztény bazilikát és egy nagy gabonaraktárt (horreum). Ez utóbbi kettő alapfalai és a déli erődkapu rekonstrukciója a helyszínen megtekinthető. Az erőd építésének pontos ideje, és rendeltetése máig vitatott. Legvalószínűbb, hogy a 4. század közepén II. Constantius császár uralkodása idején épült. Az előkerült leletek is bizonyítják, hogy egyik funkciója az lehetett, hogy hadtáp bázisként innen látták el a limesen lévő erődöket utánpótlással, másrészt a 4. században megszervezett mozgó hadsereg – a comitatenses – befogadására is alkalmas volt. A Notitia Dignitatum alapján egy cohorsnyi, mintegy félezer gyalogos katona alkotta az állandó helyőrséget. Sajnos ez az erőd sem bizonyult bevehetetlennek. A 374-375-ös nagy barbár támadásnak, amely vidékünket is elérte, áldozatul esett az erőd, valamennyi védművében megtalálható a sikeres ostromot jelző égésréteg. A pusztítást jelzik az elrejtett éremleletek, és az a tény, hogy kevés kivétellel a Keszthely-környéki római temetők használata megszakadt. Bár az erődöt újjáépítették, a 4. század végétől egyre nagyobb mértéket öltött területünkön is a romanizált lakosság menekülése. Ezzel egyidejűleg betelepítették az első barbárokat, és ezzel vidékünket is elérte a nagy népvándorlás.

A fenékpusztai horreum alapfalai. 4. század.

A népvándorláskor

A 370-es évek közepén a hunok a Volgán átkelve legyőzték az alánokat, a keleti gótokat, majd a vizigótokat. Utóbbiak Alavivus és Fritigern vezetésével bebocsátást kértek a birodalomba, de miután a kapzsi hivatalnokok ellopták „ellátmányukat", fellázadtak, és 378-ban Hadrianopolisnál tönkreverték a római elitalakulatokat. A lázadók egy részét Alatheus és Saphrax vezetésével 380-ban szövetségesként – foederatiként – Pannoniában telepítették le. Az írott források nem közlik, hogy hol nyertek új otthont ezek a népek, de a régészeti leletek alapján területünkre is eljutottak. A Kilimán-Felsőmajornál feltárt kis temető sírjainak többségét ugyan kirabolták,

de a megmaradt mellékletek a Fekete tenger északi partvidékére utalnak, és a 4. század végére, az 5. század elejére keltezik a temető használatát. Sármellék-Egenföldön egy hasonló korú, késő római temető melléklet nélküli, tehát keresztény sírjai kerültek elő. Az egyik téglasírba egy nőt azonban ugyancsak Pontus-vidéki ékszerekkel temettek el, feltehetően feleségként került ebbe a közösségbe.

395-ben egy hun sereg jelent meg az Al-Dunánál, és végigrabolta az Észak-Balkánt, egy másik szárnyuk a Kárpátokat megkerülve a Morva völgyéig jutott. A támadás hatására a Kárpát-medence északi részén élő népek nyugatra menekültek, és ezzel elindítottak egy olyan népvándorlást, amely alig néhány évtized alatt teljesen átformálta az európai viszonyokat. A 420-as évek közepére a hunok meghódoltatták a helyben maradt germán törzseket, és Ruga nagyfejedelem a magyar Alföldre helyezte át központját. Nem sokkal ezután a rómaiak átengedték a hunoknak a Dunántúl keleti felét, Valeria Ripensis tartományt, majd 435 körül a nyugatrómai birodalommal kötött szövetség keretében az egész Dunántúl, tehát Pannonia Prima is hun uralom alá került.

Nyakperec, öv- és csizma csatok aranyból a Keszthely-téglagyári hunkori sírból (Balatoni Múzeum).

A hun társadalomról nagyon hiányosak az ismereteink, a források általában arról tudósítanak, hogy nomád életmódot folytattak, kedvelték a pompát. Az alávetett népek vezetőrétege is átvette a hun divatot, így nehéz egyértelműen meghatározni a hunok régészeti hagyatékát, helyesebb hunkori emlékanyagról beszélni. A hun korban, amely területünkön alig két évtizedet ölelt fel, a megye területének nagy része elnéptelenedett, csak a fenékpusztai erőd körzetében számolhatunk jelentősebb helyben maradt népességgel. Ennek bizonyítéka, hogy az erődtől délre, a halászréti temetőben egy 4. századi temetkezés fölé az 5. század közepén emeltek egy kultikus építményt, egy cella memoriae-t. Anyagi kultúrájukra a hunok alig voltak hatással, de ekkor tűnt fel pl. a fémből készült nomád tükör, amelyből Balatonhídvégen került elő egy példány. Az új vezetőréteg Keszthelyre is eljutott. A Gáti dombon még a múlt században került elő egy magányos lovassír, vas és ezüst tárgyakkal, 1954-ben pedig a téglagyár bányájában bukkantak egy tíz év körüli gyermek sírjára, amelyben az étel- és ital mellékleten kívül egy súlyos arany nyakperecet és arany csatokat találtak. Attila, a hunok rettegett királya 453 tavaszán váratlanul elhunyt. A Kárpát-medence alávetett népei a gepidák vezetésével fellázadtak a hun uralom ellen, és a Nedao folyó mellett döntő győzelmet arattak. A hunok visszavonultak Kelet-Európába. A „gazdátlanná" vált Dunántúlt 455 őszén Avitus nyugatrómai császár megkísérelte visszacsatolni a birodalomhoz. Rövid hadjáratának emléke a további hadműveletek szükségleteire a fenékpusztai erődben felhalmozott nagy mennyiségű gabona. Nemcsak a horreumot töltötték fel, de eddig több mint száz földbemélyített gabonás verem került elő ebből az időszakból. Ez azonban 456 nyarán-őszén megsemmisült, amikor a kelet-európai szálláshelyüket elhagyni kényszerült keleti gótok (osztrogótok) a keletrómaiak szövetségeseként elfoglalták a Dunántúlt. Ez nem mindig történt békés eszközökkel. A fenékpusztai erődöt megostromolták, majd kirabolták és felgyújtották. Az áldozatul esett erődlakókat temetetlenül hagyva vonultak tovább Noricum kifosztására. Csak hónapokkal később tértek vissza, és miután Thiudimer nevű királyuk az erődöt választotta székhelyéül, azt a környékben lakókkal rendbe hozatták. Fenékpuszta jelentőségét növeli, hogy Thiudimer fia volt a keleti gótok híres királya Nagy Theoderik, aki 461-ig, Konstantinápolyba kerüléséig minden bizonnyal itt nevelkedett. Az erődben alig találjuk nyomát az új lakóknak, akik 473-ban, amikor elvonultak a Balkánra, rendezett körülmények között ürítették ki az erődöt. A falaktól délre került elő egy kis, 28 síros temető,

Rekesz technikával díszített germán aranycsüngők Keszthelyről. 6. század második fele (Balatoni Múzeum).

amelynek leletei, és a halottakon megfigyelhető koponyatorzítás egyértelművé teszi, hogy ide egy kisebb keleti gót közösség temetkezett.

A keleti gót időszakot követően az írott források alig szólnak területünkről. Csak feltételezhetjük, hogy Odoaker itáliai királysága vagy a germán szvébek terjesztették ki itt hatalmukat. A század végén valószínűleg a keleti gótok ravennai királyságának befolyása érvényesült. A 6. század elejétől aztán egy másik germán nép, a langobardok tűntek fel a Duna mentén, fokozatosan meghódították az Észak-Dunántúlt, majd kihasználva a bizánci – keleti gót háborút 535-536-ban a Dél-Dunántúlt is megszállták. Ekkor nyitották meg a fenékpusztai átkelő védelmére rendelt harci egység, egy fára temetőjét az átkelő déli oldalán, Vörsön. A megye területének döntő része továbbra is lakatlan maradt, az új népesség emlékeit csak Keszthely környékéről ismerjük. A várostól délre került elő egy nagyon előkelő közösség alig 10 sírból álló temetője, amely az egykorú rablás ellenére, több értékes arany tárgyat rejtett még. 547-ben egy két évtizeden át tartó háborúskodás kezdődött a Dunántúlt birtokló langobardok és az Alföldet, Erdélyt és a Szerémséget megszállva tartó gepidák között. A bizánci birodalom kezdetben a langobardokat támogatta, de 565-ben a gepidák oldalára állt. A megsemmisítő vereséget elkerülendő, a langobardok az alig pár évvel korábban az Al-Dunához vonult avarokkal kötöttek szövetséget, győzelem esetére a gepidák területét, és saját állatállományuk 10 százalékát felajánlva. Az avarok 567-ben legyőzték a gepidákat, és a Szerémség kivételével megszállták az egykori Gepidiát. A langobardok csak ekkor jöttek rá, hogy új szomszédaik sokkal veszélyesebbek, mint korábbi ellenségeik, és további szövetség fejében 568 tavaszán kiürítve a Dunántúlt, Itáliába vonultak. Története során először került közös uralom alá az egész Kárpát-medence.

6. század végi korong fibula a fenékpusztai kora avarkori temetőből, bizánci munka (Balatoni Múzeum).

A nomád életmódot folytató avarok számára az erdős, dimbes-dombos zalai táj nem kínált megfelelő életteret. Nomád szokás szerint az avarok is védelmi célból szállásterületüket széles lakatlan sávval övezték. Keszthely környékének kivételével a megye területe ehhez a gyepűhöz tartozott. De Keszthely környéke is különleges helyet foglalt el az új birodalomban, mert az itt élő őslakosság nem vonult el a langobardokkal, hanem helyben maradt. Szolgáltatásaikra, terményeikre és kézműipari termékeikre szüksége volt az avaroknak, ezért 568 után további telepeseket hoztak vagy csábítottak ide bizánci és germán területről. A korai avarkor első szakaszában úgy tűnik etnikailag meg sem jelentek itt az avarok. Az őslakosság és a jövevények viszonylagos önállóságot élveztek, saját vezetőrétegük uralma alatt éltek. Központjuk a fenékpusztai erőd volt. A pogány avaroktól nemcsak keresztény hitük, hanem anyagi kultúrájuk is megkülönböztette őket. Az avar szállásterület délnyugati peremén élve kapcsolatot tarthattak fenn a keresztény külvilággal, követhették az ottani divatváltozásokat. A vezetőket az erődben lévő bazilikába temették, hozzátartozóik a bazilikától délre a horreum keleti oldalán nyugodtak, a köznép temetője pedig a déli erődfalon kívül volt. A férfiak bizánci vagy langobard övgarnitúrákat viseltek, fegyver alig került sírjaikba. Igazán jellegzetesek a női viselet tárgyai: a kosárkás fülbevalók, a mellen hordott ruhatűk, a ruhát díszítő korongfibulák, amelyeken gyakran láthatók keresztény jelenetek. Kedvelték a karpereceket, amelyek kígyófejben végződtek. Ezt a sajátos anyagi műveltséget, amelynek lelőhelyei egy alig 30 km átmérőjű körben találhatók csak, a kutatás Keszthely kultúrának nevezi.

Tausírozással díszített, 7. századi germán övgarnitúra a zalakomári avarkori temetőből (Göcseji Múzeum).

A legújabb eredmények arra mutatnak, hogy ennek a környéknek az etnikai viszonyai a 6. század végén és a 7. század elején még az eddig feltételezettnél is bonyolultabbak voltak. Az erődtől délre mintegy 800 m-re 1998-99-ben egy olyan temető feltárása kezdődött meg, amely egyidős az erődben talált temetkezésekkel, de egy önálló közösség sírjait rejti. A temetkezések rítusa és nagyrészt a viseleti tárgyak is egyaránt eltérnek a korai avar és a Keszthely kultúra leleteitől. Vezetőjüket egy hatalmas, deszkával bélelt és fedett kamrasírba temették, amelyből az egykorú rablás ellenére több aranytárgy került elő. Csatjának belső felére görög betűkkel írták a nevét, amely magyarul azt jelenti, hogy az antok legyőzője. Ez a lelet átvezet bennünket Zala megye avarkori településtörténetének egy másik érdekes jelenségéhez.

A Zala folyótól nyugatra elterülő vidék, mint említettük, lakatlan volt. A 7. század elején azonban benépesült ez a terület is. Ma már több mint 15 avarkori település helyét ismerjük megyénkből, és a nagy sírszámú temetők alapján Pókaszepetk – Zalakomár csoportnak nevezi a kutatás ezt a népességet. A települések leggyakoribb leletei a kerámiatöredékek. Ezek között egyaránt megtalálhatók az avarok kézi korongon készített körbefutó vízszintes- vagy hullámvonalakkal díszített edényei, és az erős vállú, szűk aljú, függőleges peremű, kezdetben kézzel formált, díszítetlen un. prágai típusú kerámia, amely az Elba és Kijev környéke között élő szlávok jellegzetes kerámiaformája. Ezeken a településeken tehát avarok és szlávok éltek egy közösségben. Ezt bizonyítják a temetők is, amelyek birituálisak. A szlávok szokásaiknak megfelelően elhamvasztották halottaikat, az avarok nem. A két etnikum keveredésének jele, hogy a gyakori kettős temetkezések közt elfordult egy sírgödörbe temetve a hamvasztásos és a csontvázas sír, amit a szlávok közt divatos özvegy áldozattal lehet összefüggésbe hozni. Az avarok vezetőrétege katonáskodott. Ezeket az egyéneket felövezve, fegyverrel – lándzsa, kopja vagy kard – és lovukkal együtt temették el. Kik lehettek az idetelepítettek? Nos a Kijevi Évkönyvekben szerepel, hogy az avarok meghódoltatták a szláv du(d)leb törzset, a 9. századi források pedig a Mura környékére lokalizálhatóan említenek olyan helyneveket, amelyekben ez a törzsnév őrződött meg. Az avar uralkodó, a kagán 602-ben küldte Apsich nevű vezérét erős sereggel a Fekete tenger partvidékén élő antok ellen. Apsich nemcsak az antokat győzte le, hanem valószínűleg a Bug folyó mentén élő dudlebeket is, és az innen elhurcolt foglyokat telepítették le az avarokkal közösen az addig lakatlan zalai tájakon. A Fenékpusztán előkerült felirat alapján az ott eltemetett egyén részt vett ezen a hadjáraton.

Kései avar harcos övveretei és felszerelése Zalakomárból (Göcseji Múzeum).

Az avarok gyakran intéztek támadást a bizánci birodalom és a szomszédos népek területei ellen. 626-ban azonban Kostantinápoly falai alatt súlyos vereséget szenvedtek, amit belviszály követett. Az avaroknak alávetett bolgárok fellázadtak, és maguknak követelték a kagáni rangot. A polgárháború során az avarok nehezen lettek úrrá a helyzeten, amely azzal végződött, hogy a bolgárok a bajorokhoz menekültek. Úgy tűnik, hogy a Keszthely kultúra népességének vezetőrétege ebben a polgárháborúban a vesztes fél oldalán állt, így nem kerülhette el a büntetést. 630 táján sikerrel ostromolták meg az avarok a fenékpusztai erődöt, amit kifosztottak – a bazilikában lévő sírokat is kirabolták – majd felgyújtottak. A bazilikát többé nem is állították helyre, a horreum melletti temetőben is ekkor szakadt meg a temetkezés. A Keszthely kultúra népessége helyén maradt, de gazdag vezetőrétege eltűnt. A Keszthely környékén élő keresztény népesség közvetlen avar fennhatóság alá került, és avarokat telepítettek közéjük. Közös temetőikbe térben elkülönülve temetkeztek a pogány avarok és a keresztények. Utóbbiak éppen világnézetük miatt a 8. század végéig meg tudták őrizni etnikai különállásukat és anyagi műveltségüket, amely a külvilágtól való elszigeteltség folytán olyan formákat öltött, amelyek kizárólag csak Keszthely környékén fordulnak elő. Az avar katonai parancsnokság székhelye a keresztények szállásterületének közepén, a mai Gyenesdiás területén lehetett. Az itt feltárt, és 630 után megnyitott temetőbe kizárólag avarok temetkeztek. Az egyik roppant gazdag temetkezés, a 660-as évek főnökének sírja, szerencsére nem esett áldozatul későbbi sírrablásnak.

670 körül új népesség költözött a Kárpát-medencébe, és megkezdődött a közép avar időszak. Az újból megerősödő avar birodalom nyugati terjeszkedésbe kezdett, és hamarosan a bajorok is elismerték a mai felső-ausztriai Enns folyót, mint a birodalom új nyugati határát. Ezzel az átrendeződéssel hozható összefüggésbe a Zala és a Mura közötti területen megfigyelhető változás is. Az eddig ismert avar-szláv temetőkben ugyanebben az időszakban megszakadtak a temetkezések, és amennyire a települések leletanyaga keltezhető, azokat is elhagyták

lakóik. Csak találgatni tudnánk, hogy miért és hová költözött ez a népesség? Választ akkor kaphatunk, ha tőlünk nyugatra megtalálják a 7. század végétől induló birituális temetőket. A Keszthely kultúra területén folyamatos az élet, a népességszám még gyarapodott is. Ennek tudhatók be a nagy, több mint 2.000 síros temetők (Keszthely-városi, Keszthely-Dobogó, Alsópáhok), amelyekben túlsúlyban vannak a 8. századi temetkezések.

A 8. század nagy részében alig említik a források az avarokat és az avar birodalmat. A század utolsó negyedében, a Karoling-ház uralma alatt terjeszkedő frank birodalom révén azonban újra reflektorfénybe kerülnek. A későbbi Nagy Károly 768-tól társuralkodóként, majd 771-től egyeduralkodóként állt a frank királyság élén. 772-ben megdöntötte az utolsó langobard király, Desiderius hatalmát, majd 787-ben megszállta a viszonylag független bajor hercegséget, és ezzel közvetlen határ jött létre a frank és az avar birodalom között. Az avarok a bajorokat támogatták, és ez előrevetítette a pogány avarok ellen indítandó háborút. Ez már 791-ben bekövetkezett, amikor Nagy Károly hatalmas sereggel vonult fel a Duna völgyében az avarok ellen. Az avarok azonban a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, mindent elpusztítottak a felvonuló ellenség előtt, így a betegségek és az állatok pusztulása miatt Károly seregei csak Győr tájékáig jutottak el, és a Rába völgyén át elhagyták az avarok országát. A háborút követően az avarság vezetőrétege két pártra szakadt, és a két fő méltóság a kagán és a jugurrus egymás ellen fordultak. A döntő csatában mindkettő életét veszítette, a birodalom nyugati részének vezetője a tudun pedig Aachenben meghódolt Károly előtt, majd felvette a kereszténységet. Az ő segítségével jutott el Eric friauli őrgróf 796 elején a kagán székhelyére, amit kifosztott. Még ugyanabban az évben Károly fia, Pippin itáliai király vezetésével újabb frank támadás indult az avarok ellen. Pippin kíséretében volt Arno salzburgi püspök és Paulinus aquileiai pátriárka, akik a Duna mentén tartott zsinat keretében felosztották Pannoniát missziós területekre. A mi vidékünk a salzburgiak térítési területe lett. A rövidesen meginduló térítő munka olyan erőszakos volt, hogy 799-ben a tudun vezetésével fellázadtak a dunántúli avarok. Az évekig tartó háborúskodás mindkét oldalon súlyos veszteségekkel járt, de arról szó sem lehet, hogy – amint azt sokáig gondolták – az avarokat szinte teljesen kipusztították volna.

Arany függőpár a zalaszabari Karoling kori temetőből, bizánci munka (Balatoni Múzeum).

Ennek a régészeti anyag is ellentmond. A 8. század végén, minden bizonnyal az avar birodalom felbomlásával kapcsolatosan, egy évszázad után visszatértek a Zala és a Mura közötti terület egykori lakóinak utódai. Erre utal, hogy vannak ugyan új temetők is, mint Zalaegerszegen, Nagypáliban vagy Söjtörön, de a 7. század végén felhagyott temetőket is folytatják, méghozzá az avar szállásterületen egyedülálló módon, minden esetben birituális temetkezésekkel. Az első generáció tagjait még a késő avar kultúra jellegzetes tárgyaival temették el, később egyre jobban érzékelhetővé válnak a változások. Az avar birodalom felbomlásával megszűntek a nagy bronzműves műhelyek, egyre nagyobb nehézségbe ütközött a szabad avar férfiak legjellegzetesebb viseleti tárgyához, a veretekkel díszített övhöz az öntött vereteket beszerezni. Először vegyes vagy hiányos garnitúrák kerültek a halottra, majd a végén már csak bronz- vagy vascsat fogta össze az övet. Ugyanígy egyre ritkábban került a harcos mellé a fegyvere és a lova. A nők ékszerei is megváltoztak, eltűntek az üveggyöngycsüngős függők, a dinnyemag alakú gyöngyök, helyettük drótékszereket viseltek, és a harcosok fegyvereihez hasonlóan feltűntek a nyugati típusú függők, gyöngyök és gyűrűk. Úgy tűnik, hogy ezeket a temetőket a 9. század első harmadában még használták. De lakott maradt Keszthely környéke is. A gyenesdiási temetőből is ismert a 9. századi fázis, amikor még nőtt is az ide temetkező népesség létszáma. A Keszthely kultúra népességének temetőit hagyják fel legelőször, de ez nem azt jelenti, hogy elvándoroltak, inkább arról van szó, hogy keresztények lévén hamarabb átveszik a nyugatról érkező keresztény szokást, halottaikat a templomok köré temetik, méghozzá szinte mellékletek nélkül. Így régészeti módszerekkel megfoghatatlanná váltak.

A 9. század etnikai viszonyaiban további változást hozott, hogy a 820-as évek végén Omurtag bolgár kán elfoglalta a frankoktól a Dráva-Száva közét, ahonnan nagy tömegben menekültek délszlávok a Dunántúlra, így a mi területünkre is. Bizonyára ez is szerepet játszott abban, hogy a 840 körül Nagy Károly unokája, Német Lajos király a hozzá menekült nyitrai, szláv fejedelem, Pribina (Priwina) részére itt adott hűbérbirtokot. Megjelenésével egy új fejezet kezdődött a Zala-völgy történetében.

Mosaburg-Zalavár

870-871 táján Adalwin salzburgi érsek megbízásából a bajor szerzetesek császáruk, Német Lajos részére egy „fehér könyvet" állítottak össze, hogy bemutassák, mennyire igazságtalanul döntött II. Hadrianus pápa, amikor felújítva a régi sirmiumi püspökséget, bizonyos Metód bölcset nevezte ki „szt. Andronikus örökében" Pannónia érsekének. „Attól az időtől kezdve ugyanis, hogy (Nagy) Károly császár adománya és parancsa folytán Alsó-Pannónia népét a salzburgi érsekek kormányozni kezdték, a jelen ideig 85 év telt el úgy, hogy egyetlen máshonnan jött püspök sem gyakorolt ezen a határvidéken egyházi hatalmat, csak a salzburgi érsekek, sem máshonnan jövő pap három hónapnál tovább nem merte itt gyakorolni tisztségét anélkül, hogy előbb ne mutatta volna be a püspöknek az elbocsátó levelét." Ez a „fehér könyv" a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* („A bajorok és karantánok megtéréséről" – alább röviden: Conversio) igen részletesen tudósít a birodalom egyik határgrófságának történetéről, amely „Alsó-Pannóniának egy részén a Sala nevezetű folyó környékén" terült el.

A grófság alapítójának, Priwinának az életpályája jellegzetes kora középkori karriertörténet. Priwina neve először a 830-as évek elejének eseményeinél jelenik meg a Conversioban, mint olyan személyé, akit, miután „Moimar, a Duna feletti morvák hercege száműzött, Ratbodhoz (a keleti határtartomány prefectusához, őrgrófjához) jött. Ratbod azonnal bemutatta őt urunknak, Lajos királynak, s az ő parancsára a hitbe beavatva megkeresztelkedett Szt. Márton templomában egy Treisma (ma: Traismauer, Alsó-Ausztria) nevű helységben, egy, a mi salzburgi püspöki székünkhöz tartozó udvarházban." A császár Ratbod gondjaira bízta Priwinát, aki egy bizonyos ideig csakugyan vele is maradt. „Közben valami viszály támadt közöttük, s emiatti félelmében Priwina övéivel együtt a bolgárok földjére (feltehetően a mai Kelet-Szlavónia, *Sirmium*-Szávaszentdemeter környékére) menekült. Vele volt fia, Chozil is. Nem sokkal utóbb pedig a bolgároktól Ratimar herceg földjére (*Siscia* – ma Sziszek, Sisak Horvátország – vidékére, azaz újfent frank területre) költözött." Ekkor már 838-at írunk. Ratimar tette casus belli-nek számított, Ratbod a frank uralkodó parancsára nagy sereggel támadt rá. Ratimar az öldöklésből megmenekültekkel együtt délre futott, de többé nem hallunk róla. Priwina is életben maradt, ő „embereivel együtt a Száva folyón kelt át, s miután itt Salacho gróf magához fogadta, kibékült Ratboddal." Hamarosan alkalom adódott arra, hogy a frank uralkodó említett híveinek kérésére Német Lajos is megbocsásson neki, aki immár a birodalom keleti provinciájában, a Zala folyónál adott neki hűbérbirtokot. „Itt kezdett akkor lakni, és egy erődítményt kezdett építeni a Sala folyó egy mocsaras berkében, és elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és országának nagy ura lett." 839-40 tájától tehát új fejezet kezdődött a mai Zala megye történetében, egy gyorsan felvirágzó, majd ugyanígy el is hervadó Karoling-grófság története.

Priwinát ugyan még *dux*ként, azaz fejedelemként említik a források, amivel feltehetően nyitrai fejedelemvoltára emlékeztek, fia, Chozil (Kocel) azonban már *comes*, azaz gróf volt – vele tehát már egyértelműen mint a Karoling-adminisztráció egyik rangos tisztviselőjével számoltak a birodalom urai. Titulusuk különbözősége ellenére feladatuk azonos volt: a 9. század elején még az avar kaganátusban a tudun alá tartozó nyugati területnek, most pedig már a Karoling-közigazgatás részét alkotó Pannónia provinciának a népességét a kereszténység közös akoljába terelni s a térséget nemcsak hatalmi-politikai, de gazdasági értelemben is a birodalom szerves részévé tenni. A mosaburgi grófság azonban – a 9. század végén megjelenő új keleti népnek, a honfoglaló magyaroknak köszönhetően – nem maradt a birodalom része, ahogy a népesség sem őrizte meg kereszténységét.

Pannonia provincia és ezen belül a mosaburgi grófság népességének kulturális megjelenésére általánosan jellemző volt, hogy a viseleti váltás, kulturális átalakulás folyamatosan, szinte észrevétlenül kis lépésekben zajlott le úgy, hogy a 9. század közepére az Ennstől a Közép-Duna vidékig, a morva fejedelemségtől a Dráva-Száva közéig és a dalmát tengerpartig – párhuzamosan a terület népességének kora feudális jobbágyi sorba süllyedésével és egységes paraszti réteggé „kovácsolódásával" – egy nagyjából egységes köznépi műveltség alakult ki, mely részleteiben már nem, legfeljebb a viselet sajátosságaiban hordozott még valamit a megelőző avar időszak kultúrájából. A folyamatos átmenet miatt azonban néha nehéz határozott választóvonalat húzni az avar kor végi fázis és a már tisztán Karoling-kori temetkezések között, akár bizonyos temetkezési, akár viseleti szokásokról, egyes tárgyak, ékszerek használati idejének meghatározásáról van szó.

A mosaburgi grófság területére fél Európából érkeztek Priwina hívó szavára a telepesek: az utóbbi két évtizedben itt feltárt temetők régészeti és embertani adatai alapján dunai bolgár, déli (dalmáciai óhorvát) és nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wilz) elemek keveredtek a helyi, nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert késő avar népességgel. Ennek a nagyon is vegyes etnikai összetételnek a tárgyi emlékanyagban kevésbé látszik a nyoma. A viselet erre az időszakra a köznép egységesülésével, paraszti sorba süllyedésével párhuzamosan egységesült, leegyszerűsödött, az átmeneti, sok importtárggyal is kevert avar kor véginél már jóval kevesebb elemből építkezik.

Priwina és Kocel grófságának központja, Mosaburg-Zalavár jelentőségét már a múlt században felismerték. Rendszeres régészeti kutatása ennek ellenére viszonylag későn, csak az 1950-es évek elejétől indult meg. Előbb

Fehér Géza (1954-ig), majd közel 40 éven át Cs. Sós Ágnes vezette Zalavár–Várszigeten és a környező szigeteken a kutatásokat (1992-ig), azt követően pedig jelen sorok szerzője a feltárások vezetője. A régészeti ásatások révén betekintést nyerhetünk a település szerkezetébe, megismerhetjük épületeinek típusait, mindennapjaik használati eszközeit, templomaikat, temetkezési szokásaikat, viseletüket, kulturális kötődéseiket.

Mosaburg/Zalavár Karoling-kori erődítésének első maradványait Fehér Géza tárta fel az 1950-es évek elején. Eszerint a szigetet egyszerű, sövényfonatos falak közé töltött földsánc vette körül. Később Cs. Sós Ágnes ásatásai révén annyiban módosult ez a kép, hogy kiderült, a sziget északnyugati részét négyszögletesre bárdolt, kocsánytalan tölgyfa gerendákból épített palánkfallal külön is elkerítették. Az utóbbi évek ásatásai alapján pedig fény derült arra is, hogy a nagyjából L-alakú sziget dél felé lenyúló szárát egy nyugat-kelet irányban futó, széles és mély sáncárokkal átvágták s a belőle kikerült földből a déli oldalon sáncot emeltek, amelyre feltehetően még egy palánkfalat is húztak.

A sziget belsejét tehát különböző erődítési technikák alkalmazásával nagyjából három egyenlő részre osztották. Déli harmadát egy monumentális erődítés hatását keltő, ám viszonylag könnyen bevehető földsánc védte, amelyben talán maga Priwina és fia Kocel lakott háznépével együtt. Ez a rész azonos lehet a Conversio említette *munimen*nel. Ettől északra, a sáncárok túloldalán, egy palánkfal kerítette udvarházban (kolostorban?) egyházi személyek, papok, szerzetesek élhettek Priwina udvari papja (presbyter, majd archiprestyber) vezetése alatt, s itt található szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is. Végül mindkettőtől keletre terülhetett el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár.

Civitas Priwinae, Mosapurc, castrum Chezilonis néven említi a Conversio szerzője Priwina és Kocel központi települését. A civitas (castrum, -purc [=burg]) megjelölés alapján – hasonlóan a Karoling birodalom többi, civitasnak nevezett városához – talán ez a település (-együttes?) is megfelelt a korabeli város kritériumainak. De hogy milyen is volt e „város" jellege, szerkezete, azt a viszonylag kis felületen megismert településrészletek alapján ma még nehéz meghatározni. Tény, hogy a falusias, félig földbemélyített putriházakat – szabadba épített kemencékkel, tárolóvermekkel stb. – csak a Vársziget vonzáskörzetébe tartozó szigeteken (Zalavár–Kövecses, –Rezes, Garabonc–Ófalu, Balatonmagyaród–Fekete sziget stb.) és a Zala parti sávjain elterülő szolgálónépi településekről ismerjük (Balatonmagyaród–Hídvégpusztán egy teljes szolgálónépi falu került napvilágra), míg a Várszigeten és a civitas közvetlen körzetébe tartozó szigeteken (pl. Zalaszabar–Borjúállás sziget, Zalavár–Récéskút) a szakrális célú fa- és kőépületek mellett nagyméretű, többosztatú, faoszlopokra épült, továbbá ún. „talpas" boronaházakat rekonstruálhatunk, amelyekhez kővel, deszkával bélelt kutak és ugyanilyen tárolóvermek tartoztak. A szigetnek csak bizonyos, jól körülhatárolható területein koncentrálódtak a munkagödrök és az egyéb, gazdasági jellegű települési objektumok, ilyen jellegű tevékenységre tehát egy-egy nagyobb ház (udvarház?) telkének csak meghatározott részét használhatták. Mivel a Vársziget „elővár" jellegű harmadában még csak szondázó kutatás sem folyt, nem tudni, hogy ott – a klasszikus középkori város suburbiumának megfelelően – valóban a kézművesek, kereskedők házai álltak-e, vagy inkább néhány magasabb rangú, Priwina udvaránál kulcsfontosságú posztot betöltő főnemes magánpalotája, udvarháza –, hasonlóképpen, mint a morvaországi Breclav–Pohanskon, vagy a szomszédos Zalaszabar–Borjúállás szigeten. Priwina „városának" jellegét ennek pontos ismeretében lehet majd helyesen megítélni.

Az erődítés felépítése után Priwina első dolga volt, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24-én a salzburgi Liupram (836-859) érsek Mária tiszteletére szentelt fel. Hamarosan elkészült a váron kívül Sandrat és Ermperht papok (presbyter) temploma is, amelyeket ugyanezen főpap egy másik alkalommal szentelt fel, majd két-három év elteltével Salapiuginnál („a Zala kanyarulatánál"), Szt. Hrodbert (Rupert) tiszteletére emeltek templomot. (Az utóbb említett templomok felszentelése alkalmával adományozott földek Priwina nagyvonalúságának köszönhetően hamarosan a salzburgi érsekség hatalmas kiterjedésű, összefüggő nagybirtokává fejlődtek Salapiugin központtal.) Ezt követően Priwina „kérésére" Liupram Salzburgból mesterembereket küldött, „kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat", akik Priwina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy tiszteletre méltó templomot (*honorabilem ecclesiam*) építettek. Ezt maga a salzburgi érsek, Liupram építtette, és előkészítette arra, hogy szerzetesek zsolozmázhassanak benne (*officium ecclesiasticum colere*). Ebben a templomban „pihent Adrianus (Hadrianus = Adorján) mártír eltemetve" (*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*). Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a Conversio szerint egy Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül (*foris civitatem*) további 13 templom épült még Priwina életében, amelyeket ugyancsak a salzburgi érsek szentelt fel. A Conversio szerint további templom már nem épült Mosaburgban, Kocel idejében, a 870-es évek elejéig azonban a városon kívül 12 újabb helyen szentelt fel templomot az új salzburgi érsek, Adalwin (859-873).

A Conversio szerkesztőjének saját püspöksége érdekében is teljességre törekvő adatgyűjtése szerint Priwina Mosaburgban történt letelepedése (a 840-es évek eleje) és az irat összeszerkesztésének ideje (870-871) közötti mintegy harminc évben Alsó-Pannóniában birtokossal, helynévvel és/vagy patrociniummal megjelölve 31 templom épült fel, amelyeket a salzburgi érsekek szenteltek fel. Ezek közül az utóbbi fél évszázadban a Zalavár körül folytatott, bár jórészt csak a Várszigetre és közvetlen környezetének szigetvilágára korlátozódó régészeti kutatások mindössze három templomot tártak fel: egyet Zalavár–Récéskút szigeten, egyet Zalavár–Várszigeten, egyet pedig Zalaszabar–Borjúállás szigeten, míg egy negyedik templom – ismeretlen mértékben módosult – alaprajzát

ugyancsak Zalavár–Várszigetről, egy 1569-ben Giulio Turco által a várról felvett alaprajzból ismerjük.

Az 1347 előtti másolatban fennmaradt, 1019-re és 1024-re keltezett zalavári alapító oklevelek szerint 1019-ben Zalavárott István király parancsára szentelték fel (újra) Szt. Adorján mártír templomát. A monostort valószínűleg az 1440 utáni belháborús időkben erődde, majd a török veszély miatt végvárrá alakították át. Ez utóbbi állapotáról készített Giulio Turco 1569-ben felmérést. 1702-ban I. Lipót parancsára a többi végvárhoz hasonlóan ezt is felrobbantották. Az apátság javait a göttweigi (Bajorország) bencések örökölték meg, akik azonban a romok újjáépítése helyett Zalaapátiban új templom és kolostor építésének engedélyezését kérték és kapták meg. Az új épületek alapozásához kőbányaként jórészt a zalavári romokat használták. A kőbányászás, majd már a romok helyén talált homok kitermelése petíciók, parlamenti tiltakozások ellenére zavartalanul folyt tovább – szinte napjainkig bezárólag.

A Turco-féle alaprajz szerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban egy 22,5-24 x 9-10 m külméretű, háromhajós (?) – a déli harmadban támaszsorral tagolt(?) –, a hosszháznál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródású, kereszthajó nélküli csarnoktemplom állt. Északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy – talán már nem is a templomhoz tartozó – vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozott. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílt. A templomból (?) még bizonyos falszakaszokat, négy pillér maradványát és egy padlórészletet dokumentált 1841-ben Jan Kollár, majd további részleteket 1881-ben Rómer Flóris. A Turco-alaprajzból csak a templom mérete, nagyságrendje határozható meg egyértelműen, alaprajzi megoldása, építéstörténete azonban nem rekonstruálható. Ehhez a templomhoz tartózhatott az a temetőrészlet, amit 1951-54 között a templom feltételezett helyétől keletre és kisebb részben északra tártak fel, s amiben az ásatók szerint a 9. század közepétől (ún. „nagykoporsós" sírok), az Árpád-kor végéig (?) temetkeztek. A temetkezések sematikus, pusztán a mélységadatokra alapozott horizontbeosztása azonban kérdésessé teszi, hogy a Karoling- és Árpád-kor között valóban kontinuus volt-e a temetkezés.

Zalavár - Récéskúti bazilikarom. 9. század.

Sajátos problémát jelent a templom patrocíniumának meghatározása is. Nem kérdéses, hogy a Turco alaprajzon az István-kori bencés monostor szerepel, amely templomának Szt. Adorján volt a védőszentje. De mikor is épült ez a templom és azonos-e a Conversioban szereplő Karoling-kori Szt. Adorján templommal? Ha ugyanis a Conversio kortárs, s nagy valószínűséggel szemtanú szerzője tudatosan tett különbséget a *civitas* és *munimen* között, és ha utóbbit a legújabb ásatási eredmények alapján jogosan azonosítjuk a Vársziget nagyméretű Karoling-kori sáncárokkal levágott déli harmadával (a későbbi végvár területével), akkor ennek a templomnak a Karoling-kori elődje nem a civitasban álló Szt. Adorján, hanem a munimenen belül felépített Mária templom lehetett, amit Priwina alsó-Zalavölgyi megtelepedése és a várszigeti erődítés elkészülte után elsőként szentelt fel 850. január 24-én Liupram salzburgi érsek. A patrocínium-váltás okára, s a Karoling-korban épült Szt. Adorján templom alapjaira a közelmúlt kutatásai derítettek fényt.

Az 1980-as évek elején a sziget középtáján végzett feltárások előrehaladtával mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ez alkalommal a kutató ásó egy, a keleti frank birodalom keleti határzónájában szokatlanul nagyméretű, Karoling-kori templom alapjait találta meg. A templomot itt is szorosan körbezárta egy többrétegű temető, amiben a leletek alapján a Karoling-korban kezdtek el temetkezni, de amit a korai Árpád-korra már használaton kívül is helyeztek. (Bár a templom déli oldalán a legfelső rétegben ugyancsak voltak Árpád-kori sírok, ezek azonban az ettől a templomtól tovább délre fekvő, a Turco-féle metszetről ismert Árpád-kori Szt. Adorján kolostor körül létesített temető legszélső sírjai voltak.) Ez a nagyméretű templom tehát nem épülhetett máskor, mint Priwina és/vagy Kocel idejében, és korábban elpusztult, semmint hogy a bencések visszatértek. Maga a templomépület sajnos olyan mértékben megsemmisült, hogy felmenő falaiból gyakorlatilag semmi nem maradt meg, sőt több helyen az alapfalakat is annyira kitermelték, hogy már csak az alapozási árkok jelzik a helyüket. A háromhajós, félköríves szentélyzáródású, folyosó- vagy gyűrűkriptás(?) és nyugati előcsarnokos (kereszthajós?) bazilika impozáns méretű: teljes

hossza közel 50 m, szélessége 25 m.

Az alaprajzi bizonytalanságok ellenére valószínű, hogy olyan épületről van szó, ami mintegy előhírnöke későbbi román stílusú templomépületeinknek. Az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a mellékhajók az apszishoz valószínűleg egyenes zárófallal kapcsolódtak, szentélyrésze nélkülözi a kereszthajós elrendezést s a négyezetet. Jellegzetes ugyanakkor nyugati végén a nagyméretű előcsarnok (narthex), aminek középső része valószínűleg nyitott volt, északi és déli oldalán keskenyebb, emeletes épületszárnyakkal, s a nyugati homlokzathoz csatlakozó, excentrikusan elhelyezett kör alakú harangtoronnyal. Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését, a mártírral a sírjára nyíló ablakocskán (fenestella) keresztüli közvetlen kontaktust lehetővé tevő folyosókripta (Umgangkrypta) és az azt keretező kápolna-koszorú.

A mártír teljes testét magába foglaló kripta kialakulását meghatározó módon befolyásolta az a fejlődés, ami a nyugati keresztény egyház teológiai gondolkodásában a halál utáni életről és a vonzataként kialakult reliquia-kultuszban a korai középkorban lezajlott. Elterjedése pedig szorosan összefügg a Nagy Károly-i ideológia térhódításával, a frank birodalom új szellemi orientációjával, az ún. „Karoling reneszánsz"-szal, Rómának és a római birodalomnak az élet minden területén normatív példaképpé emelésével. A római Szt. Péter bazilikát (egyéb elemeiben is) előképnek tekintő zarándoktemplom típusa az egész Karoling birodalomban elterjedt, virágkora a 8. század második felére, 9. század elejére esik, s a század közepére már kissé korszerűtlennek is bizonyult.

Minden alapunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy a Vársziget közepén egy faoszlopos épület elbontása után a mártírsír tiszteletére alkalmas folyosókriptás zarándoktemplom építéséhez fogtak hozzá. Olyan „tiszteletreméltó" templomot építettek, melynek programja a nem sokkal korábban és/vagy ugyanekkor épülő bajor, thüring és szász gyűrűkriptás templomokéval azonos: az oltár alatt eltemetett (egy folyosóban azonban megközelíthető) szent mártír tegyen Isten segítségével csodákat, hogy a népeket a távoli vidékekről is a templomhoz vonzza, ezáltal is erősítve azokat keresztény hitükben. Ezt a grandiózus méretű, a körülményekhez képes nyilvánvalóan díszes kivitelű templomot csakis egy „Karoling-reneszánsz" műveltségű, gazdag és nagy hatalmú személy építtethette, akit joggal azonosítunk Liupram salzburgi érsekkel. Ő az, aki a Conversio szerint 850/54-859 között infra civitatem Priwinae felépítteti a Szt. Adorján templomot.

Valószínű, hogy a templom jogi állása szerint kolostortemplom is volt, amelyről – ahogy az különösen a mártírsírt tartalmazó zarándoktemplomoknál szokásos – egy hozzá rendelt szerzetesi közösség gondoskodott. Kolostorépületük, clausurájuk valahol a közelben kellett legyen, de a templomhoz közvetlenül nem csatlakozott, erről pozitív régészeti adatokkal nem szolgálhatunk. A templom egyszer még a 9. században részben, vagy egészen leégett; ezt bizonyítják az aranyfestésű és színes ablaklapok, amelyek részben megégtek, s az is, hogy előkerülési helyükön, a szentély mögötti folyosóban a padlót megújították: ekkor a folyosó terrazzo-padló borítást kapott. Arról azonban egyelőre semmi biztos adatunk nincs, hogy milyen mértékű volt ez az égés, és hogy milyen változások történtek a templom más helyein, mint ahogy arról sem, milyen további átépítések történhettek a végső pusztulásig. A keresztény magyar királyság korára azonban a templom már helyreállíthatatlanul romos állapotba került, amit legfeljebb kőbányaként tudtak használni az ezredfordulón itt újra megtelepedő bencés szerzetesek.

A Zalavár–Várszigetet körülölelő szigetek egy részén nemesi udvarházak létesültek, így a tőle északra fekvő Zalavár–Récéskút és a délre elterülő Zalaszabar–Borjúállás-szigeten, míg más szigeteken (Zalavár–Kövecses, –Rezes, Garabonc–Ófalu) szolgálónépi közösségek hoztak létre települést.

A kisméretű Zalavár–Récéskút sziget közepe táján Radnóti Aladár 1946-1953 között tárta fel először a 9. században épült háromhajós kőbazilikát (H. 20,2-20,5 m, Sz.12,1 m). A kívül téglalap alakú templom keleti egyenes falába három félköríves apszist „írtak be". A hajót 4-4 pillér osztja három részre. Ezek építési ideje azonban kissé bizonytalan, Radnóti előbb a 11., majd a 9. századra keltezte őket. Az osztópilléreknek megfelelően a déli és északi falakat is támpillérek tagolták. A nyugati főbejárat mellett az északi oldalon a 3. és 4. pillér között, a délin az 1. és 2. között nyílt bejárat. A nyugati oldalhoz egy narthex csatlakozott, vele azonos szélességű a tőle délre nyíló „baptisterium". A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és másodlagosan felhasznált római kövekből építették fel. A hajó padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, míg az apszisokat, amelyekhez lépcsők vezettek fel, durva terrazzo-padlóval borították. Az apszisok falain sárgás rózsaszínű „freskók" (?) nyomai látszottak, nehézkes, esetlen technikával kivitelezve. A templomot tűz pusztította el.

A dokumentáció áttekintése után Cs. Sós Ágnes figyelmét elsősorban a Radnóti által talált két cölöpsor keltette fel, amelyek a bazilikával párhuzamosan húzódtak s annál korábbinak látszottak. Hogy tisztázza az oszlopgödrökhöz tartozó épület jellegét és korát, 1961-63 között nagyrészt újra feltárta a bazilika környékét. Ásatásának eredménye két újabb, a kőbazilika előtti időszakra keltezett templom, egy „fatemplom" és egy „kő-fatemplom" lett. A kőbazilika kutatásának fontos eredménye, hogy a templom délnyugati sarkához épített „baptisterium"-ban Cs. Sós Ágnes revíziós ásatása nem találta kút nyomát, csak egy oszlop gödrét, ami a „kő-fatemplom" szerkezetébe jól beleillik. A szakrális épületek mellett profán települési nyomok is napvilágra kerültek, melyeket Cs. Sós részben az első fatemplom előtti, részben a kő-fa templom utáni, de még a kőbazilika előtti fázishoz kötött.

Hogy a „fatemplomokkal" valami nincs rendben, arra az elmélet megjelenése után hamarosan Bóna István, majd Tóth Sándor is rámutatott, és részletesen foglalkozott vele jelen sorok szerzője is. Már ezeknek a „templomoknak" az egész kora középkori Nyugat-Európában egyedülálló méretei is gyanút keltettek, s ezt csak tovább

erősítette, hogy a „fatemplomok" meglétét a rétegviszonyok és a sírok leletanyaga sem igazolta: az oszloplyukak olyan rendszerhez tartoztak, amely korban nem előzte meg a kőbazilika alapozását, hanem követte azt (!). A kőbazilika helyén tehát nem áll(tak) már korábbi szakrális faépület(ek). A többrétegű temető különböző fázisra szétbontott sírjainak keltezhető leletei is mind a 9. század közepéből, második feléből származnak, némelyike még annál is későbbi időből. A szabálytalan rendszerben elhelyezkedő oszlopokból valójában semmilyen épület váza nem szerkeszthető ki, ezért felmerült, hogy azok a kőtemplom Árpád-kor eleji fel-(újjá[?])építéséhez emelt bontási és egyben építési állványzathoz tartózhattak. Ám az állvány-rekonstrukcióval kapcsolatban is vetődtek fel aggályok. A lelőkörülményeket mérlegelve ezért az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az oszlopok egy olyan hosszabb életűre tervezett építmény maradványai voltak, amelyet a részben felújított, romos kőépülethez csatlakoztattak, és mint ilyen esetleg egyáltalán nem szakrális céllal működött a 10-(11.) században.

A hossznégyszög alaprajzú, „beírt" három félkör-apszisú, eredetileg talán csak egy- majd háromhajós kőbazilika egy hosszú életű templomtípushoz tartozik, amely a Szentföldön és szomszédos területeken már a 6.század első felében feltűnik, és eléggé szélesen elterjed. Hamarosan megjelenik az Adriai tenger partján is, míg Itáliába, egészen a dél-tiroli területekig, csak a Karoling-kor kezdetével jut el, ám ott még a 11. században is kedvelt típus. A récéskúti bazilikát tehát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették mind a Karoling-korba, mind pedig a korai Árpád-korba. A récéskúti bazilika építési korának meghatározásához a döntő szót éppen ezért nem a művészettörténeti tipológia, hanem a régészeti emlékanyag kronológiája mondhatja ki. Ez alapján bizonyos, hogy a kőtemplom a Karoling korban épült – s esetleg épült át (ld. a hajók megoldatlan kérdését) –, s bizonyosnak látszik, hogy az Árpád-kor kezdetét már mint felismerhetetlen romhalom érte meg.

Bár történtek azonosítási kísérletek, megnyugtató módon a Conversio által említett egyik templommal sem azonosítható a récéskúti bazilika. Ha ugyanis a *civitas* mint jogi, közigazgatási kategória csak a Várszigetre terjedt ki (s azon belül a külön erődített rész Priwina tulajdonképpeni székhelyét, a *munimen*t jelölte), nem pedig a teljes szigetvilágra, akkor Mosaburg három templomának egyike sem lehet azonos a récéskútival. Ha pedig fentebb a Mária és a Hadrianus-templomok lokalizálása helyes érvekre épül, akkor a récéskúti templom fenti elemzése után még nyilvánvalóbb, hogy a Conversio szerint *in eadem civitate* fekvő Keresztelő Szt. János templom is csak valahol a Várszigeten állhatott! A Várszigettől északra fekvő Récéskúti szigeten álló bazilika tehát csak a Conversioban felsorolt, s egyelőre nem azonosítható 9. századi nemesi magántemplomok egyike lehetett.

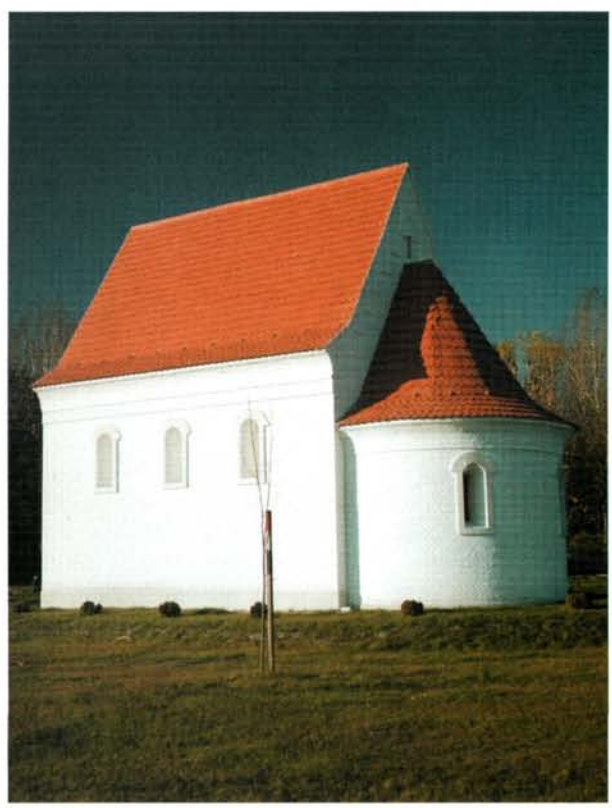

Zalavár-Vársziget, helyreállított Árpád-kori plébániatemplom.

Bizonyosan ilyen magántemplom lehetett az a fatemplom, ami a Várszigettől délre fekvő, Zalaszabar–Borjúállás sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén, egy paliszádfallal körülvett udvarházban állt. A fatemplom régészeti maradványait Müller Róbert tárta fel a 80-as évek első felében. Egyenes szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (H. 17 m, Sz. ca. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadát egy sekélyen alapozott, rossz minőségű habarccsal kötött, középen átjáróval megszakított kis kőfal választotta el a hajó többi részétől: nagy valószínűséggel egy (később épített?) szentélyrekesztő korlát alapozása. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajó alját máshol elbontott római épület falazótégláival és tetőfedő cserepeivel fedték, a narthexbe azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. Mivel sem oszlopgödrök, sem alapfalak nem határolták körül a templomot, alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület rajzolta ki. Továbbá azok a – főleg a hajó két oldalán, egymástól szabálytalan távolságban talált – nagyobb kövek, melyből ítélve a templom olyan, a közelmúlt néprajzi építészeti emlékeiből is jól ismert „talpas ház"-típusú volt, ahol az alapokat kövekkel alátámasztott, nagyméretű, vízszintes gerendák alkották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom szélesen elterjedt típus, a Merowing-kortól kezdve általánosan használt alaprajzi forma. Legközelebbi párhuzama egy morvaországi udvarházban, Breclav–Pohanskon feltárt kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar–Borjúállás szigeten.

A lelőhelyen a templom építése előtt állt már egy település, ami nagyjából egyidős lehet Priwina megtelepedésének idejével (840-es évek eleje). Több, egymástól azonos távolságban előkerült, deszkával kibélelt kút, továbbá tárolóvermek és nagyobb, szabadon hagyott felületek alapján nagyjából körülhatárolható a telep egy-egy telke, melyeken a templomhoz hasonló, „talpas" boronaházak (lakó- és gazdasági épületek) állhattak. Egy-két évtizednyi használat után azonban ezt a települést felszámolták, a felszínt elplanírozták és a sziget legmagasabb pontján egy palánkfallal körülvett, négyszögletes nemesi udvarházat emeltek, amelynek bejárata dél felé nyílt. Az udvarházon belül középtájt állt a fatemplom, míg a bejárattól nyugatra, egy, a sírok által ugyancsak üresen hagyott területen állhatott az a szintén földfelszíni „talpas" ház, amely a templomot építtető világi vagy egyházi személy lakóépülete volt. Udvartartása a templom körül feltárt nagyszámú sír alapján ugyancsak népes lehetett. A sírok leleteiből következtetve az itt eltemetettek társadalma erőteljesen differenciált volt: magas fokú ötvösismereteket mutató aranyozott ezüst ékszerektől szerény bronz ékszerekig minden típus előfordul, bár a sírok háromnegyed része a keresztény előírásoknak megfelelően teljesen melléklet nélküli.

Az ásató, Müller Róbert a templomot a Conversio alapján Wittimar templomával azonosítja, azzal érvelve, hogy amikor 865-ben Krisztus születése napját Adalwin, salzburgi érsek Priwina várában ünnepelte meg, a következő napon Wittimar birtokán szentelt fel egy templomot Szt. István első vértanú tiszteletére. A feltevés javára szól, hogy a sziget Priwina (Kocel) várához valóban közel fekszik. Ám ezen az alapon akár a récéskúti bazilika is azonosítható a Wittimar birtokán álló Szt. István protomártír templomával.

A Karoling-birodalom legkeletibb határtartományának – *provincia Pannoniae, plaga orientalis, Oriens* – a birodalomba tagolása, népességének a kereszténység közös nyájába való terelése egy addigra már többször kipróbált forgatókönyvnek megfelelően zajlott, hasonlóképpen, mint ahogy alig néhány évtizeddel korábban bajor, fríz és szász földön, vagy éppenséggel a szomszédos Karintiában. A térség avar történetét a frank uralkodó 811-ben Aachenben, az összes érdekelt politikai tényező részvételével tartott konferenciával befejezettnek tekintette. Az itt hozott döntésnek megfelelően *provincia Pannoniae* ettől kezdve a Karoling-adminisztráció alá tartozott, amely számára esetleg csak a napi ügyintézés szintén jelentett problémát, hogy lakói alig valamivel korábban még az avar kagán alattvalói voltak. A provincia meglepően kevés konfliktussal, néhány évtized leforgása alatt egyenrangú társává vált a birodalom többi területének. *Civitas Priwinae* feltárt világi és szakrális épületei Német Lajos birodalmában is épülhettek volna, a sírokban nyugvók viseleti tárgyait ott is viselhették volna. Pannonia provinciát Nagy Károly és utódai a birodalom szerves részének tekintették, ennek megfelelően adományoztak ott birtokokat, s bízták a lakosság keresztény hitének ápolását a salzburgi érsekségre. Priwina és fia Kocel ebben a Karoling provinciában voltak a császár hűbéres alattvalói, grófjai (*comes*) – s hogy róluk többet tudunk, mint a tartomány más grófjairól, azt csak annak köszönhetjük, hogy Kocel a 860-as évek végén aktívan támogatott egy bizonyos „Methódius nevű bölcset", és annak közvetlenül Rómától függő püspökségének ügye mellé állt.

A korabeli művelt Európába tagolódásnak ezt az ígéretes kezdeményét szakították meg a 9. század végén megjelenő honfoglaló magyarok. A Mosaburg (s valószínűleg a többi, név szerint nem ismert dunántúli központ) körül virágzó kora feudális gazdaságok urai a birodalom védettebb belső területeire, főleg Bajorországba húzódtak vissza, birtokaikról csak annyira gondoskodva, hogy azok birtokjogát a későbbi uralkodókkal többször is megújíttatták. Az elárvult birtokok lassú romlásnak indultak, a Conversio hagyományozta – jórészt az alapító birtokos nevéből képzett – nevük feledésbe merült, szolgálónépeik nagy része biztosabb megélhetést nyújtó vidékre költözött. Akik pedig helyben maradtak, azok jó részének is – nem kis részben az őseikkel rokon új nomád nép, a magyarok hatására – megingott az amúgy is friss és törékeny keresztény hite, templomaikat elhagyták vagy világi célokra használták fel őket. A Szent István alatt érkező (visszatérő) térítők tehát jórészt elölről kezdhették elődeik munkáját.

Zala megye kialakulásától a török háborúk kezdetéig
(1000 – 1540-es évek)

Zala megye kialakulása és a megyei intézmény története a 14. század elejéig

A mai Zala megye területe a Kárpát-medence azon részei közé tartozik, amelyeket bizonyosan a Szent István-i államalapítás idején, annak is a korai szakaszában szerveztek megyévé. Ennek bizonyságát a keresztény magyar királyságot megalapító Szent István király 1009. évi oklevelében találjuk meg, mely részint pontosan meghatározza a veszprémi püspökség egyházmegyéjének kiterjedését, részint pedig bizonyos birtokoknak a püspökség számára történt adományozását foglalja írásba. Az oklevél úgy fogalmaz, hogy „négy várat, név szerint Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van, Fehér várat, Kolon és Visegrád várait minden egyházukkal, kápolnájukkal és oltáraikkal, nem különben összes határaikkal és területükkel Szent Mihály veszprémi egyházának rendeljük alá". A négy vár „összes határaikkal és területükkel" négy vármegyét jelöl, melyek közül Veszprém és Fejér azonosítása vitán felül áll, Visegrád megye pedig alkalmasint a későbbi Pilis és Pest megyéken kívül Esztergom megyének a Dunától délre fekvő részét, valamint a középkorban Nagy-szigetnek nevezett Csepel-szigetet foglalta magában. A negyedik megye, Kolon meghatározásához az oklevél annyi segítséget nyújt, hogy említést tesz a püspökségnek adományozott birtokok között egy bizonyos Marcalfőről, mely „Kolon vár területén", azaz megyéjében van. Ez a Marcalfő meglehetős biztonsággal azonosítható a mai Sümeggel, s így bizonyosra vehető, hogy Kolon megye kapcsolatba hozható a később Zala néven szereplő vármegyével. (Nem felesleges talán megjegyezni, hogy 1950-ig a Balaton-felvidék nagy része Zala megyéhez tartozott.)

Az 1009-ben említett Kolon megye azonban nem volt azonos a középkori Zala megyével, hanem annál jóval nagyobb területre terjedt ki: hozzá tartozott a későbbi Somogy megye is, déli határai pedig messze túlnyúltak a Dráván. A gondolat, hogy Kolon megye valójában Zala és Somogy megyék együttes területét jelenti, már régóta jelen van a magyar történetírásban, s alapjául az a tény szolgál, mely szerint az 1009. évi oklevél feltűnő módon hallgat Somogyról, jóllehet annak területe a középkorban éppen úgy a veszprémi egyházmegye része volt, mint Zaláé. Felmerült az a vélemény is, hogy Szent István, amikor a lázadó Koppány leverését követően a pannonhalmi monostornak adta a somogyi tizedeket, egyházigazgatási szempontból voltaképpen a monostor alá rendelte volna Somogyot, s az ezért nem szerepel a veszprémi egyházmegyéhez tartozó világi igazgatási egységek felsorolásában. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő, mert a püspöki joghatóság nem korlátozódott a tizedszedés jogára, azaz abból, hogy a pannonhalmi apát birtokolta a tizedeket, nem következik egyszersmind az, hogy az egyházigazgatás minden más vonatkozásában is Pannonhalma apátja lett volna az illetékes. Világosan kiderül ez a 13. század eleji helyzetből, amikor is Uros pannonhalmi apát számos perben biztosította monostora jogait a somogyi tizedekhez, miközben Somogy kétségtelenül a veszprémi egyházmegye része volt. Amellett, hogy ez a helyzet már Szent István idejében kialakult, két további érv is felhozható. Egyfelől nincs tudomásunk arról, hogy a 11-12. század folyamán Somogyot újonnan csatolták volna a veszprémi egyházmegyéhez, vélhetően azért, mert ilyesmi nem is történt. Másfelől viszont annak nagyon is határozott nyomát találjuk forrásainkban, hogy Somogy már 1002 előtt a veszprémi püspökséghez tartozott. A somogyi tizedeknek a pannonhalmi apátság részére történő adományozásával egyidejűleg ugyanis Szent István király kárpótlásként a veszprémi „Szent Mihály egyháznak ..., azaz a megyéspüspöknek" adta Kortó udvarházat tartozékaival együtt. Nyilvánvaló, hogy a veszprémi püspökséget csak az esetben kellett kárpótolni a Pannonhalmának adott somogyi tizedekért, ha Somogy a püspökség egyházmegyéjéhez tartozott az adomány időpontjában, illetve azt megelőzően. Az elmondottakból szükségképpen adódik az a következtetés, hogy az 1009-ben említett Kolon a magában foglalta a későbbi Zala és Somogy megyéket.

Kolon megye területe ugyanakkor a Drávától délre elterülő középkori Szlavónia nagy részre is kiterjedt. Téves ugyanis az a széles körben elterjedt vélekedés, mely szerint Szlavóniát Szent László hódította volna meg horvátországi hadjáratával (1091) egy időben, vagy nem sokkal azt megelőzően. Ez a történet a 13. század elején született meg azon per során, amelyet a zágrábi püspökség folytatott a pannonhalmi apátság ellenében Somogy megye drávántúli tizedeiért. Szlavóniát a magyarság valójában legkésőbb a 10. század közepére katonai ellenőrzése alá vonta. Ennek megfelelően utóbb mind a zalai, mind a somogyi várispánság rendelkezett földekkel Szlavónia területén, s számos drávántúli birtokról jegyzik meg forrásaink, hogy azok Zala, illetve Somogy megye területén fekszenek, jóllehet a 13. század első harmadára a két megye déli határa a Dráva mentén állandósult.

A nagy kiterjedésű Kolon megye kialakulásának folyamatát forrásaink – hasonlóan a legtöbb megye esetéhez – nem világítják meg, s ezért a források hiányából fakadó űrt kénytelenek vagyunk feltételezésekkel áthidalni. Kolon esetében ezek kiinduló pontja a magyar krónikáshagyomány azon híradása lehet, amely szerint „Zalában, a Balaton körül" Vérbulcsú vezér foglalt magának szállásterületet. Bulcsút mind a 14. századi krónikakompozíció, mind Kézai Simon krónikája a honfoglaló vezérek között szerepelteti, ami azonban nyilvánvaló tévedés, hiszen az augsburgi csata (955) után, feltehetően javakorabeli férfiként kivégzett Bulcsú aligha lehetett a félévszázaddal korábban lezajlott honfoglalás aktív résztvevője. A szállásterületére vonatkozó hírt azonban mégsem lehet teljesen légből kapottnak minősíteni, hiszen 13-14. századi adataink arra vallanak, hogy valóban a mai Balaton-felvidék

Zala megye kiterjedése és határai a középkorban (Holub József után).

területén volt birtokos az a Lád nemzetség, amelyet más néven Vérbulcsúnak neveztek, s amely ezek szerint a kalandozások korának rettegett vezérétől származtatta magát. Mivel Bulcsú – ismereteink szerint egyetlenként a kalandozás korának vezérei közül – mind Nyugat-Európába, mind pedig a Balkán-félszigetre vezetett hadjáratokat, ésszerűnek látszik arra gondolni, hogy szállásterülete a Kárpát-medence olyan vidékén lehetett, ahonnan ezt minden nehézség nélkül megtehette. A Szlavónia északi részével kiegészített, a későbbi Zala és Somogy megyék területét magában foglaló Dél-Dunántúl mindenesetre pontosan megfelel ennek a kritériumnak.

Bulcsú törzsének hatalma a gyászos emlékű, s alighanem tetemes veszteségeket okozó augsburgi csata után nyilván alaposan megrendült. A 10. század első felében bizonyos mértékig háttérbe szorult Árpádok, a kínálkozó lehetőséget kihasználva, minden jel szerint ekkor terjesztették ki tényleges uralmukat a Dél-Dunántúlra, s hódoltatták meg – talán harcok árán – Bulcsú népének maradékát. Tény mindenesetre, hogy a 10. század második felében a Dél-Dunántúlt már az Árpádok uralták. Amint közismert, az ezredfordulót közvetlenül megelőző időszakban Somogy az Árpádok közé tartozó Koppány uralmi területéhez tartozott. Két – a középkor kései időszakából származó, de korai, mára már elveszett forrásokat felhasználó – forrásunk szerint ugyanakkor Zala területe is Koppány hatalma alá volt vetve. A ferences Laskai Osvát arról tudósít, hogy Koppány seregében somogyiak mellett zalaiak is harcoltak István ellen, a Karthauzi Névtelen pedig így fogalmaz: „vala azért az időben Somogyságban egy pogán hatalmas herceg, kinek Kupán vala a neve, az régi Kopasz Szirind fejedelemnek maradéka, ki még Szent István atyjának életében is erősen uralkodik vala mind egész Somogyságban és Zalaságban". Ennek ismeretében nehéz másra gondolni, mint hogy Koppány uralmi körzete Bulcsú törzsének egykori szállásterületével volt azonos.

Koppány és apja, Kopasz (másként: Tar) Szerénd személyét minden erőfeszítés ellenére sem sikerült kétségtelen biztonsággal elhelyezni az Árpádok családfáján, az azonban világos, hogy Taksony ágának közeli rokonai lehettek. Másként ugyanis nehezen lenne megmagyarázható, hogy Géza halála (997) után Koppány magának követelte a főhatalmat István ellenében. Ez a rokonság állhat ugyanakkor Koppány somogyi – s a fentiek értelmében hozzátehetjük: zalai – „hercegség"-e hátterében. Az Árpád leszármazottai körében valószínűsíthető eredeti öröklésrendnek megfelelően ugyanis a honfoglaló vezér egyes fiaitól leszármazó ágak képviselői egymást váltva birtokolták a hatalmat egészen addig, míg szakítva az addigi gyakorlattal, Taksony saját fiát, Gézát nem juttatta a fejedelemség birtokába. Az öröklés terén mellőzött ág feje lehetett Tar Szerénd, aki kárpótlásként kaphatta meg Bulcsú egykori területét, amelyet aztán fia, Koppány tőle örökölt.

Koppány lázadásának leverését követően az elbukott vezér területén szervezte meg Szent István a veszprémi egyházmegye déli részét alkotó, s talán első ispánja után elnevezett Kolon megyét, mely azonban utóbb részekre bomlott. A felbomlás puszta ténye nem tekinthető rendkívüli fejleménynek: az Árpád-kori megyefejlődés több példából ismert sajátossága, hogy egyes óriási kiterjedésű megyék területén idővel több megye, illetve nem megye jellegű ispánság jött létre. Ez a jelenség figyelhető meg egyebek mellett a Kolonhoz hasonlóan egyedül az 1009. évi oklevélben említett Visegrád megye esetében, amelynek egykori területén a 13. század közepén már Esztergom, Pilis és Pest megyék, illetve a nagy-szigeti ispánság osztozott. Azt, hogy nem valamiféle dunántúli sajátosságról van szó, az bizonyítja, hogy a tendencia az ország más részein is megjelent: az egykor Dél-Erdély egészét magában foglaló Fehér megyéből szakadt ki Hunyad, Küküllő és Torda megye, valamint a székely és szász ispánságok, az Északkelet-Magyarországon megszervezett Újvár megye pedig Heves(újvár), Abaúj(vár) és Sáros megyékre vált szét. Kolon esetében a felbomlás időpontja megközelítő pontossággal meg is határozható. A zselicszentjakabi monostor 1061. évi alapítólevele ugyanis az alapító Ottót „somogyi ispán"-nak mondja, s ez az adat a 11. század közepére helyezi Kolon feldarabolódását. Az átszervezés hátterében a magyar külpolitikának az Adriai-tenger partvidéke iránt az idő tájt feltámadó érdeklődése sejthető, amelynek jeleként I. András király hadjáratot vezetett Dalmáciába. Bár e hadjárat tényleges megtörténte vitatott, kétségtelen, hogy a Koppány székhelyeként számításba nem vehető, de a Kolonból kivált önálló Somogy megye központjául szolgáló Somogyvár várának területén talált legkorábbi pénzlelet éppen I. András korára utal. Kolon megye felbomlásának a 11. század közepére helyezését támogatja továbbá az az 1134-ből származó adat is, amely szerint a zágrábi püspökség 1091 előttre tehető alapításakor Szent László király Somogy és Zala megyékből rendelt szolgálattevőket az újonnan alapított egyház alá.

Az önálló Zala (és Somogy) megye kialakulásának e rekonstrukciója számos ponton párhuzamba állítható egy másik, bizonyosan Szent István-kori megye, Csanád történetével. Csanád megye épp úgy egy törzsi vezető, Ajtony egykori territóriumából alakult ki, mint történt az Kolon esetében; mind Bulcsú, mind pedig Ajtony maradékai – a Lád (Vérbulcsú), illetve az Ajtony nemzetség – hatalmuk és vagyonuk nagy részének elvesztése után is megtarthatták egykori szállásaik töredékeit; s végezetül mindkét nagy kiterjedésű korai vármegyéből utóbb több megye alakult ki: Csanádból a jóval kisebb területre csökkenő Csanád mellett Temes, Keve, Krassó és talán Arad vált ki, míg Kolon megyéből Zala, és a 13. századra ispánsággá fejlődő segesdi uradalmat is magában foglaló Somogy.

Az önálló Zala megye, miként minden bizonnyal már Kolon is, az Árpád-kori vármegyék legrégibb rétegét képviselő „klasszikus" vármegyék csoportjához tartozott. Ezen megyék szervezetének legjellemzőbb sajátossága az volt, hogy rendkívül szoros, egyfajta szimbiózis jellegű kapcsolatban álltak a királyi birtokok egyik típusát alkotó királyi várszervezettel. A királyi várszervezet az egy-egy királyi vár alá rendelt földekből és az azokon élő népességből álló várispánságokból épült fel. A várispánság nem volt egybefüggő területű uradalom: birtokai egymástól kisebb-nagyobb távolságra feküdtek, mindazonáltal a vár alá tartozó földek együttese több-kevesebb pontossággal kirajzolta egy-egy megye területének határvonalait. A megye és a várispánság közötti kapcsolatok egy másik szembetűnő jelentkezési formájaként említhető, hogy a várispánság élén álló személy volt egyszersmind a megye ispánja is. Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar történetírásban sokáig uralkodónak számított az a vélekedés, mely szerint a megyei intézmény joghatósága voltaképpen csak a helyi királyi birtokokra terjedt ki, s a megyésispán is egyfajta királyi jószágkormányzó volt. (Ezt az álláspontot képviselte – mások mellett – a Zala megye középkori történetének klasszikus monográfiáját elkészítő Holub József is.) Ez a felfogás ma már meghaladottnak tekinthető. Kétségtelen, hogy a megye és a várispánság két, egymástól nagyon is különböző intézmény volt, miként az sem lehet vitás, hogy egy-egy megye területe a helyi várispánság birtokai által kijelölt határokon belül fekvő minden más birtokot is magában foglalt, s a várispánság kormányzóját megyésispáni minőségében megillették bizonyos hatáskörök a várispánságtól független megyebeliek felett is.

A várispánság birtokain élőket várnépbelieknek nevezték. Ők a király tulajdonában álló szolgák voltak, akiket a várispánság fenntartásához szükséges különféle szolgálatokra rendeltek: a zalai várispánság esetében forrásaink például szőlőművesecket, hirdetőket és szűcsöket emlegetnek. A várnépbeliek közvetlen elöljárói eleinte a várispánság szolgálatába álló szabadok lehettek, belőlük alakult ki aztán a 11. század utolsó negyedére a várjobbágyok rétege. A várjobbágy szintén szolgarendű volt, csakhogy míg a várnépbelieket számos adó terhelte, a várjobbágyok kötelezettségei a hadakozásra, illetve a várispánság igazgatásában való részvételre korlátozódtak. A várjobbágyok közül kerültek ki a várnépek mindennapi életének kereteket adó századok élén álló száznagyok, s közülük választotta ki az ispán azokat a várispánsági tisztségviselőket, akik tevékenységének egyik vagy másik részterületén helyettesítették: a katonai ügyekben illetékes hadnagyot, a feltehetően a vár karbantartása terén eljáró várnagyot, s a bíráskodásban segédkező udvarispánt. A várnépbeliek két speciális feladatot ellátó csoportját szintén egy-egy várjobbágy irányította: a hirdetők élén a hirdetőnagy, az őrökén az őrnagy állott. A várnépbeliek ez utóbbi csoportja a mai fogalmaink szerinti országhatár őrzésének feladatát látta el. Ennek megfelelően őrökkel csak a határ menti megyék várispánságaiban találkozunk: Zalában főként a Kerka mentén éltek őrök, de szerfelett valószínű, hogy eredetileg a szomszédos Vas megye délnyugati részén feltűnő „zalaőrök" is a zalai várispánsághoz tartoztak.

A várispánság – és a vármegye – élére a király nevezett ki ispánt, az esetek túlnyomó többségében az előkelő rokonságoknak a király kegyét és bizalmát élvező tagjai közül. Az ispáni megbízatás a király „tetszése tartamára"

szólt, azaz az uralkodó saját belátása szerint adhatott vagy vehetett el ispáni méltóságot; mindenesetre a rendelkezésünkre álló adatok szerint az ispánságok – és más királyi tisztségek – betöltőinek személye meglehetősen gyakran változott a középkor folyamán. A megyésispánokat, legalábbis az Árpád-kor időszakában, hely illette meg a királyt az ország kormányzásában segítő s az operatív politikai döntéseket meghozó királyi tanácsban. Az egyes megyésispánságok politikai súlya ugyanakkor a jelek szerint különböző volt. Ez főként abból sejthető, hogy amikor a 12. század végén kialakuló gyakorlat szerint szokássá vált az ünnepélyes királyi kiváltságlevelek végén felsorolni a legfontosabb egyházi és világi méltóságok viselőit, ezekben az ún. méltóságsorokban egyes megyék ispánjai soha nem – vagy csak nagyon ritkán – szerepelnek, más megyék kormányzói viszont rendszeresen előfordulnak bennük. Ezen adatok szerint Zala megye ispánsága már a 13. század első felében is a fontosabbak közé tartozott, a század második felében pedig a kifejezetten jelentős megyésispánságok között tartották számon.

A 13. század egyes időszakaiban ugyanakkor a zalai ispán eltűnik a királyi oklevelek méltóságsoraiból. A jelenség oka azonban nem a megye politikai jelentőségének ingadozásában kereshető, hanem sokkal inkább abban, hogy Zalát gyakran csatolták hozzá a szomszédos Szlavóniát kormányzásra megkapó hercegek tartományához. Ez a gyakorlat feltehetően még a 12. század végén indult meg, amikor is András herceg – a későbbi II. András király – kikényszerítette bátyjától, hogy engedje át neki a Drávától délre eső tartományok feletti uralmat. Feltűnő mindenesetre, hogy a zalai ispánok csak akkor szerepelnek Imre király okleveleinek méltóságsoraiban, amikor öccse száműzetésben vagy fogságban volt. A dinasztia következő nemzedékében előbb a későbbi IV. Béla, utóbb öccse, Kálmán állt Szlavónia élén hercegként (1222-1226, ill. 1226-1241): Béla esetében valószínűsíthető, Kálmánéban pedig bizonyos, hogy Zala is a herceg által kormányzott országrészhez tartozott. A helyzet IV. Béla uralkodása idején sem változott, hiszen a király idősebb fia, István rövid ideig fennálló stájer hercegsége mellé Zala megyét is megkapta, miként az 1268-ban Szlavónia élére kerülő fiatalabb herceg, Béla tartományát is kikerekítette a király – egyebek mellett – Zala megye területével. Minden okunk megvan azt gondolni, hogy ezekben az időszakokban, a sajátos körülmények által magyarázott kivételként, nem a király, hanem a herceg nevezte ki Zala megye ispánját.

A megyésispán mind Zalában, mind másutt az országban, meglehetősen széles jogkört biztosító felhatalmazás birtokában kormányozta megyéjét. A várispánság teljes egészében az ispán joghatósága alá tartozott, a megyei ügyek esetében azonban némileg más volt a helyzet. A megyésispán gondoskodott a rend fenntartásáról, beszedette a királyt illető jövedelmeket – legyenek azok akár adók, akár vámok –, s ő vezette hadba a megye katonáskodásra kötelezett lakosait. Mindezek fejében őt illette meg a megyéből befolyó királyi jövedelmek harmada. A várispánságtól független megyebeliek felett ugyanakkor – a közhiedelemmel ellentétben – eredetileg nem a megyésispán bíráskodott, hanem megyénként két-két, önálló bírói kerülettel rendelkező királyi bíró. Ezek a bírák csak a 12. század folyamán veszítették el önállóságukat, s lettek a megyésispán alárendeltjei.

A Zalához hasonló szervezetű megyéket a 13. század közepéig terjedő időszakra vonatkozóan hagyományosan a „királyi vármegye" megnevezéssel illeti történetírásunk. A „királyi" jelző használatát az indokolja, hogy ezen archaikus megyetípusban valóban döntő szerepet játszottak a közvetlenül vagy közvetve a királyi hatalomhoz kapcsolódó elemek. A megye területének és népességének jelentős hányada, kivált a 12-13. század fordulója táján megindult nagy birtokadományozások előtt, a királyi birtokszervezetek valamelyikéhez tartozott, s a megye élére helyezett ispán sem volt más, mint az uralkodó képviselője és döntéseinek végrehajtója. Tovább erősítette a megye „királyi" jellegét, hogy a megyésispán a megye igazgatása során adódó feladatok ellátása során magától értetődő természetességgel vette igénybe a várispánság apparátusát.

A megyei intézmény a 13. század folyamán jelentős átalakuláson ment át, melynek eredményeként a megye „királyi" jellege mindinkább a háttérbe szorult. A változások két, egymást erősítő folyamat következményeként indultak meg. Ezek egyike a királyi birtokok addig soha nem látott mértékű eladományozása volt. II. András király minden jel szerint tudatosan törekedett arra, hogy a királyi birtokokat személyes hívei kezére juttassa, s ezzel kapcsolatos álláspontját úgy összegezte, hogy „az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség". Az ismereteink szerint valóban pazar bőkezűséggel osztogatott adományok egyik szembetűnő új vonásaként az jelölhető meg, hogy azok immár nem kímélték a királyi várszervezet földjeit és népeit sem. Az adományok megbontották a várispánságok addigi szervezeti kereteit, s mivel a királyi birtokok nagy része az előkelő nagybirtokosok vagyonát gyarapította, ezért az egyes megyéken belüli birtokviszonyok arányai fokozatosan ezek javára módosultak.

A megyei intézmény átalakulását előidéző másik folyamat alapvetően társadalomtörténeti jellegű volt. A 11-12. századi birtokos közszabadok életének kereteit a királyi vármegye szabta meg: szerény birtokaik többnyire nem nyúltak túl egy-egy megye határain, katonáskodni a megyésispán által vezetett megyei csapattal tartoztak, s amióta az eredetileg az ispáni hatalomtól független megyei királyi bírák is a megyésispánok alárendeltjeivé váltak, peres ügyeikben is az ispán vagy az udvarispán ítélkezett. A 13. század elejétől kezdve azonban a birtokos közszabadokra a királyi udvarban mint királyi szerviensekre tekintettek. Jogaiknak az 1222. évi Aranybullában történt becikkelyezése – egyebek mellett – olyan kiváltságokat is biztosított ennek a társadalmi csoportnak, amelyek a királyi vármegye hagyományos rendjének felbomlását siettették: a királyi szerviensek kikerültek a megyésispánok bírói és katonai joghatósága alól, azaz voltaképpen elváltak a megyétől.

Mindezen változások tarthatatlanná tették a megye igazgatásának addigi formáit. A királyi szerviensek igazságszolgáltatási kiváltságai számos gyakorlati nehézséget eredményeztek, megoldatlanná téve az ügyeikben

való bíráskodás kérdését. A kiút keresésének egyik fontos dokumentuma éppen Zala megyében keletkezett, ahol is 1232-ben a „Zalán innen és túl lakó királyi szerviensek" azzal próbálkoztak meg, hogy királyi felhatalmazás birtokában maguk szolgáltassanak igazságot az eléjük hozott ügyekben. Eljárásuk bármiféle intézményesített formák nélkül zajlott le, s végül is sikertelen maradt, mivel a királyi szerviensek nem rendelkeztek hatalommal ítéletük végrehajtásának kikényszerítéséhez. Ezzel párhuzamosan a királyi udvar is kísérletet tett a kérdés megoldására, mégpedig oly módon, hogy esetenként a király udvarának egy-egy főméltóságát küldte el az ország valamely részébe, hogy ott előre meghirdetett bírói gyűléseken ítélkezzék. A 13. század utolsó negyedére ez a gyakorlat vezetett el a nádori gyűlések intézményének kialakulásához, melynek első példája megint csak Zala megyéből ismert (1273).

Ugyanebből az időből származnak az első olyan adataink, amelyek egy addig ismeretlen megyei intézmény kialakulásáról tanúskodnak. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy az 1270-es évektől kezdődően a megyei ügyekben – ide értve az igazságszolgáltatást is – a megyésispánból (vagy helyettéséből) és a „nemesek bírái"-ból – későbbi kifejezéssel élve: a szolgabírákból – álló megyei hatóság járt el a király által ráruházott joghatóságot alkalmazva. Ez a megoldás azzal az előnnyel járt, hogy a központi bíróságokat tehermentesítve az időközben a nemesi jogok birtokosaiként elismert királyi szerviensek ügyeit a megyékben tárgyalták, a nélkül azonban, hogy a nemesi kiváltságok csorbultak volna. A szolgabírákat a jelek szerint a királyi hatalom rendelte a megyésispán mellé, legalábbis a 13-14. század fordulója tájáról származó adataink arra vallanak, hogy a szolgabírákat akkortájt még nem választották, mint a későbbiekben, hanem az uralkodó nevezte ki őket. A megyék igazgatásának ez az új intézménye az 1270-es éveket követő fél évszázad során az ország minden megyéjében megjelent. Zalában a szolgabírák első kétségtelen hitelű említése 1312-ből származik.

A szolgabírák megjelenése félreérthetetlenül jelzi a megyei intézmény átalakulásának fő irányát. Személyükben ugyanis olyan tisztségviselők jutottak szerephez a megyei ügyek intézésében, akik semmiféle kapcsolatban nem álltak az éppen abban az időben összeomló-félben lévő királyi várispánságokkal. A megyei intézmény 13. század végi átalakulásának lényege pedig éppen a megye és a királyi várszervezet intézményeinek szétválása volt. Jellemző módon a szétválás ott is megtörtént, ahol a várispánságtól örökölt elem épült be az új típusú megyei szervezetbe. A korábbi gyakorlat szerint a megyésispán a helyi várjobbágyok közül választotta ki a várispánság tisztségviselőjének számító udvarispánját, a 13. század utolsó évtizedeiben viszont az udvarispán mind gyakrabban az ispánnak szolgáló nemesek közül került ki, s az 1290. évi törvény el is rendelte, hogy a megyésispánok csak nemest állíthatnak helyettesükül. A tisztség várispánsági jellege ezzel megszűnt, s a változás az elnevezésében is megmutatkozott: a korábbi „udvarispán"-t ezekben az évtizedekben váltotta fel az „alispán" kifejezés.

Az átalakulás tehát a megyei intézmény egész struktúráját átformálta, s az így kialakult, változatlan területen működő, de új típusú megyét „nemesi megyé"-nek nevezi történetírásunk. Az intézmény „nemesi" jellege azonban korántsem olyan szembetűnő, mint azt a korábbiakban feltételezni volt szokás. A megye feladatai továbbra is a központi hatalom akaratának végrehajtására korlátozódtak, s a megye ráadásul jó ideig a nem nemesi jogállású lakosainak fórumául is szolgált.

Zala megye birtokviszonyai az Árpád-korban

Zala megye az Árpád-kor „klasszikus" vármegyéi közé tartozott, azaz határait az azonos nevű királyi várispánságot irányító ispán hatalmi körzete rajzolta meg, s ez az igazgatástörténeti tény a megye birtokviszonyaira vonatkozóan is döntő hatással volt. Az Árpád-kori megyék másik típusát azok az igazgatási egységek képviselték, amelyek királyi magánuradalmakból fejlődtek megyévé, példaként a Dunántúlon Pilis, a Felvidéken pedig Zólyom, Sáros vagy Bereg említhető. Ezek területe eredetileg teljes egészében királyi birtok volt, ahol csak a 12. századtól kezdve jelentek meg az egyházi és a világi magánbirtokok, a klasszikus megyéket ellenben a három nagy birtoktípus mindegyikének jelenléte már kezdettől fogva jellemezte. Mindez természetszerűleg az egyes megyék helyi társadalmát is közvetlenül befolyásolta: míg a királyi magánuradalmakból kialakuló megyékre jó ideig egyfajta csonka társadalom volt a jellemző – hiányoztak például a királyi várszervezet jellegzetes társadalmi csoportjai, így a várnépbeliek és a várjobbágyok –, a klasszikus megyék népességében az Árpád-kor társadalmának teljes keresztmetszetét fellelhetjük, s nem volt ez másként Zala esetében sem.

Zala megye a 11. század második felére nyerte el azt a formáját, amely aztán egészen a modern korig fennmaradt. Korábban a szomszédos Somoggyal együtt a Szent István korában létrejött Kolon vármegye része volt, melynek területe kiterjedt a Drávától délre elterülő középkori Szlavóniára is. A Kolon vármegye felbomlását követően önállósodó Zala megye déli határa a 13. század elejére a Dráva vonalát követve állandósult. A középkori Zala megye területéhez tartozott tehát délnyugaton a Muraköz, északkeleten pedig – egészen 1950-ig – a megye része volt a Balaton-felvidéknek a mai Alsó- és Felsőörsnél kezdődő s nyugat felé fokozatosan szélesedő sávja. Zala megyei helység volt tehát Tihany épp úgy, mint Tapolca, vagy az 1009-ben még Marcalfő néven említett mai Sümeg.

A Dunántúl területét a magyarság a Kárpát-medencei honfoglalás utolsó fázisában, 900-ban vette birtokba. A magyar krónikák szerint Bulcsú volt az, aki a „Balaton körül" foglalt magának szállásterületet, mely híradást a 13. század utolsó negyedében dolgozó Kézai Simon mester „Zalában, a Balaton körül" megfogalmazással élve pontosította. Mivel Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár a 10. század közepén arról ír, hogy Bulcsú apját Kálnak hívták, szerfelett csábító a gondolat, hogy a Balaton-felvidéken található Káli-medence névadója ez a Kál lehetett, jóllehet nincs olyan adat a birtokunkban, mely igazolhatná ezt a feltevést. Bizonyosan téves ugyanakkor a – krónikák és Anonymus által fenntartott – magyar hagyomány azon eleme, mely szerint Bulcsú a honfoglalás korának szereplője lett volna: az augsburgi csatavesztés (955) után kivégzett Bulcsú már csak időrendi okokból sem lehetett egyike a honfoglaló vezéreknek. A szállásterületének lokalizációjára vonatkozó híradás ugyanakkor helytálló lehet, legalábbis erre vall, hogy a magát Bulcsútól származtató magyar nemzetség, melyet 13-14. századi forrásaink hol Lád, hol Vérbulcsú néven emlegetnek, valóban a Balaton-felvidéken birtokolt. A nemzetség – másik – nevével azonos, mára már elpusztult Lád település a Badacsonytomajjal szomszédos Tördemic határában állt, de birtokolt a közeli (Gyula-)Keszíben és Ábrahámban, továbbá kissé északabbra, Pabaron is. (Ez utóbbi település Tapolcától nyugatra feküdt.) Mire a nemzetség tagjai felbukkannak forrásainkban, a feltehető egykori gazdagságnak, mint az az iménti felsorolásból is megítélhető, csak a töredékével rendelkeztek; a rokonság a szerény jómódban élő birtokosok közé tartozott. A vagyon és a hatalom elvesztésének pontos körülményei nem ismertek, gyanítható azonban, hogy a királyi hatalommal való szembekerülés következményeit viselve süllyedt a nemzetség a jelentéktelenségbe. Ésszerűnek tűnő feltételezés szerint ugyanis a 10. század első felében bizonyos mértékig háttérbe szorult Árpádok az augsburgi csatavesztés kínálta alkalmat megragadva terjesztették ki tényleges uralmukat a Nyugat-Dunántúl addig önálló politikát folytató hatalmi központjaira, ami aligha történhetett meg harcok nélkül. Mindenesetre a magyar történeti hagyomány szerint a Szent István-i államszervezést megalapozó Géza fejedelem kezét „vér szennyezte be", s meglehet, hogy ehhez hozzájárult Bulcsú törzsének meghódoltatása is. Az István ellen lázadó Koppány seregében pedig későközépkori, de – azóta elveszett – korai forrásokat is felhasználó tudósítások „zalaiak"-at is említenek, s okkal gyanítható, hogy ez az utalás Bulcsú maradékaira vonatkozik.

Az államalapítás körüli harcokban elbukók javait országszerte a győztes királyi hatalom vette birtokba, s minden bizonnyal így történt ez a későbbi Zala megyében is. A birtokok egy részét az uralkodó saját használatára tartotta meg, a többit pedig eladományozta, részint egyházaknak, részint világi híveinek.

Zala megyében szép számmal találunk királyi birtokokat. Ezek egy részét a zalai várispánság alá rendelt földek alkották. A Balaton-felvidéki Paloznaktól a muraközi Béláig, a vasi határ mellett sorakozó Kebelétől, Irsától és Cséptől a Somogyhoz közel eső Récséig és Komárig terjedő láncolatuk több-kevesebb pontossággal kirajzolja a középkori Zala megye határait, többségük mégis inkább a megye közepén, az északról és keletről a Zala folyó által határolt vidéken feküdt. Lovas határának egy része ugyanakkor a Nyitra megyei Szolgagyőr várnépeinek kezén volt, Tagyonban pedig veszprémi várnépek éltek, akiket IV. Béla udvarnoki szolgálatra rendelt, s végül III. András adományozott el a bakonybéli apátságnak.

A királyi birtokok egy másik csoportját, miként az ország más tájain is, a király és az udvartartása ellátását szol-

gáló ún. udvari birtokszervezet alá osztották be, s a mindenkori királynét megillető birtokokat is ezekből hasították ki. Az udvari birtokszervezet alá rendelt királyi birtokok többsége a Balaton-felvidéken csoportosult. A Kál-völgy falvaiban élő királyi népek között feltűnnek a „kenyéradók, akiket közönségesen udvarnokoknak mondanak", de udvarnokokat emlegetnek a mai Balatonfüred, Gyulakeszi, Alsóörs, Szepezd, Balatonszőlős, Badacsonytomaj, Káptalantóti és Vászoly vidékén is. Az udvarnokok saját ispánságba szervezve éltek, forrásaink többször is emlegetik ennek vezetőjét, a „Zala megyei udvarnokok ispánjá"-t. Az udvarnokföldeket a rajtuk élőkkel együtt egy-egy királyi udvarház (*curtis*) alá rendelték, s feltehető, hogy eredetileg a királyé volt a megye közepén a veszprémi püspök novai udvarháza (*curia*), miként az is valószínű, hogy – más korai alapítású királyi monostorokhoz hasonlóan – a tihanyi apátság szintén egy királyi udvarház helyén jött létre. A királyi népek más csoportjait gyümölcskertész (Ábrahám), szőlőműves (Arács), tárnok (Lovas), szakács (Alsóörs), pohárnok (Balatonszőlős) vagy éppen énekmondó (Igrice) szolgálatra osztották be. Királynéi népekről tudunk a Balaton-felvidéken Balatonfüredről és Balatonszőlősről, s királynéi tárnokok éltek Lovason és Alsóörsön. A Kál-völgy királynéi szőlőműveseit, akik a jelentős földrajzi távolság ellenére a Somogy megyei Segesden lévő királynéi udvarház alá tartoztak, 1276-ban adományozta el Izabella királyné – IV. László felesége – a belháborúk során feldúlt veszprémi káptalannak. Volt ugyanakkor egy nagyobb királynéi birtoktest a mai Zalaegerszegtől nyugatra is, Teskánd és Dobron vidékén is.

A királyi alapítású egyházak birtokainak egy tekintélyes hányada eredetileg szintén az uralkodói birtokszervezetek valamelyikéhez tartozhatott, s az alapításkor vagy utóbb került egyházi kézre. A Balaton-felvidék területén kiváltképp két egyház, a veszprémi püspökség, illetve káptalan és a tihanyi apátság birtokolt földeket. A veszprémi püspökség már 1009-ben megkapta Sümeget, s utóbb Ábrahámban, Arácson, Aszófőn, Csopakon, Dörgicsén, a Kál-völgyben, Gyulakeszin, Alsóörsön, Szepezden, Balatonszőlősön, Tapolcán, Balatonudvariban és Vászolyban van tudomásunk a veszprémi egyház birtoklásáról. A megye nyugatabbra eső vidékein a püspökségé volt a már említett novai birtokközpont mellett például az attól délnyugatra eső Szepetnek, a káptalané pedig Merenye és a szomszédos Újlak. A 11. században alapított két királyi apátságnak, Tihanynak és Zalavárnak elsősorban a monostorhoz közeli vidékeken voltak birtokai. Az 1055-ben, I. András király által létesített tihanyi apátságnak tehát a Balaton-felvidéken: Arácson, Aszófőn, Dörgicsén, Balatonfüreden, a mai Révfülöpön, Kövesden, Örményesen, Balatonszőlősön, Balatonudvariban és Vászolyban voltak földjei, a Szent Istvántól alapított zalavári monostor birtokai viszont a Zala folyó alsó folyása mentén, Hosszúfalutól Radáig sorakoztak. Kisebb-nagyobb birtoktestekkel rendelkeztek azonban – elsősorban a Balaton-felvidéken – más egyházak is, így a pannonhalmi (Kisapáti, Hegymagas), a zirci (Balatonszőlős), a bakonybéli (Balatonhenye, Alsóörs, Kővágóörs) és a somogyvári apátság (Szepezd), valamint a győri (Káptalantóti) és a fehérvári káptalan (Balatonszőlős).

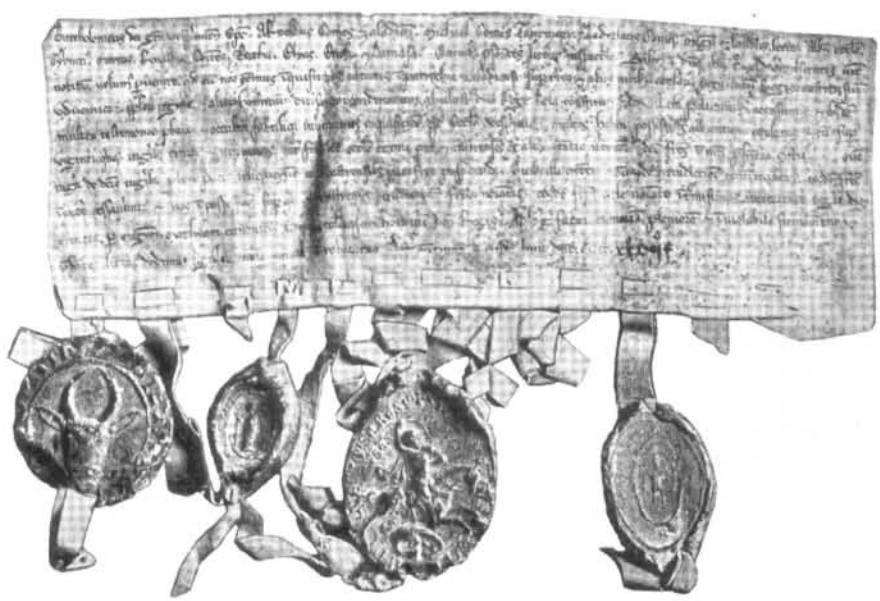

A Zala megyébe kiküldött birtokvizsgáló bizottság (tagja volt többek között Bertalan veszprémi püspök és Arnold zalai ispán is) által kiadott oklevél. 1236 (Holub József nyomán).

Forrásaink arról tanúskodnak, hogy Zala megye területének jelentős része kezdettől fogva világi magánbirtokosok kezén volt. A szabad birtokosok rokonságai – csakúgy, mint az ország más vidékein – nemzetségekbe szerveződve éltek. A nemzetségek, amelyeket a vélt vagy valós közös őstől való leszármazás tudata kovácsolt egybe, csak a 13. század elejétől kezdve tűnnek fel az oklevelekben, kialakulásuk azonban nyilvánvalóan már a 11. században megindult. Zala megyében két tucatnál is több nemzetség birtoklása mutatható ki: a mai fogalmaink szerinti arisztokráciához tartozó Atyuszoktól és Hahótoktól a jómódú birtokosok közé tartozó Damasákon és Bikácsokon át egészen a jelentéktelen, csupán egyetlen falu határában birtokos Aracsákig és Tekenyékig, de ismerünk a megyéből várjobbágyi jogállású nemzetségeket is, s a Csabiak egyik ága szintén a zalai vár jobbágyai közé tartozott. Feltehető ugyanakkor, hogy a nemzetséghez nem kapcsolható jelentősebb rokonságok – mint

például a megye északi részén birtokos Salamonváriak – szintén valamely nemzetségből váltak ki.

A Zalában birtokos nemzetségek jelentős része eredetileg az ország más tájain volt otthon, s csak másodlagosan szerzett a megyében birtokot magának. A jelentősebb nemzetségek közül ezek közé tartozik a főként a Kisalföldön és Somogyban birtokos Győr nemzetség vagy a Csákok, akiknek kisebb birtokaik voltak a megyében, illetve a Pécek, a Rátótok, Szalókok és a Tomajok, akik viszont idővel jelentősebb birtokokra tettek szert Zalában. A Pécek birtokai (Hídvég, Hosszúfalu, Keszthely, a Gógánfa határába beolvadt Máh és Vindornyaszőlős egy része) a Balaton nyugati végének vidékén elszórva feküdtek, a Szalókok a Mura mellett, Bekcsény közelében birtokoltak egy jelentősebb uradalmat. A Veszprém és Nógrád megyéből ideszármazott itáliai eredetű Rátótok Gyulafi-ága a Balaton-felvidéken szerzett birtokokat magának (Gyulakeszi, Lovas, Szepezd és Zánka egy része), s itt építette fel a 13. század második felében Csobánc várát, míg a nemzetség egy másik ága Felsőörsön birtokolt. A Tisza mellett is birtokos Tomaj nemzetség, mely talán besenyő eredetű lehetett, a nemzetség nevével azonos nevet viselő (Badacsony- és Lesence-)Tomaj mellett az ezek közelében fekvő Vita és Zsid részeit is birtokolta, de királyi adománynak köszönhetően voltak javai a veszprémi határ közelében (Galsa), illetve a Mura felé eső részeken (Kozár, Tolmács). A szomszédos megyékben, elsősorban Vasban honos nemzetségek egy része is szert tett az idők során zalai jószágokra: a Geregyéknek Zalaegerszegtől északra, Pozva környékén volt több birtoktestük, de birtokoltak Zalában a Jákok is (Gyűrűs, Zalavég).

A nagyúri nemzetségek között három olyan akad, amelyek sorsa elválaszthatatlanul összefonódott Zala megyéével. Ezek egyikének, az Atyusznak az eredete ismeretlen, ám feltűnő, hogy a nemzetség birtokait ott találjuk, ahol a már említett krónikáshagyomány szerint Bulcsú szállásterülete volt. Ennek megfelelően a nemzetség birtokai „a Balaton körül" feküdtek, behálózván az egész Balaton-felvidéket Kövesdtől Györökig. Birtokoltak a ma is Zalába eső Válluson, illetve Halápon, Szigligeten, Monostorapátiban, a Kál-völgyben, Révfülöpön, Zánkán, Vászolyban, Balatonudvariban, Balatonszőlősön, s meglehet, hogy a nemzetség egyik tagjáról kapta a nevét a mai Salföld. Ennek a helyzetnek a kialakulása a legvalószínűbben azzal magyarázható, hogy Koppány leverése után az Atyuszok őse az egyike lehetett azoknak, akik a Bulcsú törzsének a lázadókkal tartó maradékaitól elkobzott javakból adományt nyertek. Az Atyuszok régi és előkelő nemzetség voltára utal, hogy már a 12. század elején monostort alapítottak Almádon (a mai Hegyesd közelében). Az apátság mára elpusztult, de emlékét őrzi nevében a szomszédos Monostorapáti, amely egyike volt az Atyuszok által a monostornak adott birtokoknak.

Az előkelő zalai nemzetségek közé tartozott a Türje is. Ennek birtokai – Barabás, Batyk, Bér, a mára elpusztult Hídvég és Öcse, Szentgrót, (Tüske-)Szentpéter, Udvarnok és Vitenyéd – jószerével egybefüggő tömböt alkottak a nemzetségével azonos nevet viselő Türje környékén, ahol a nemzetség monostora is felépült. A nemzetségből származó Béri és Szentgróti családok a középkor későbbi évszázadaiban is a jelentősebb zalai birtokosok közé számítottak.

A harmadik ízig-vérig zalainak tekinthető nemzetség, a Hahót, az országba Nyugatról bevándorolt, ún. advena-nemzetségek egyike volt. Ősük viszonylag későn, a 12. század közepén telepedett meg Magyarországon, s a rokonság kisvártatva a nagybirtokos előkelők közé emelkedett. Míg az Atyuszok a Balaton-felvidéken, a Hahótok elsősorban a megyének a Balatontól nyugatra eső részében birtokoltak, forrásainkban több tucat birtokuknak maradt nyoma. Birtokállományuk alapjait nyilvánvalóan királyi adományok vetették meg, és a későbbiekben szintén szereztek ily módon birtokokat (Kerecseny, a mai Murakeresztúr, Palkonya), de a vagyont vásárlás révén is gyarapították: így jutott például a nemzetség egyik ágának kezére a mai Alsólendva. A nemzetség a 13. századra három ágra szakadt, melyek alapítói a nemzetség névadó ősének, Hahótnak az unokái voltak. Arnoldtól származott a 14. század utolsó negyedében kihalt Hahóti család, ennek az ágnak a birtokai az Árpád-korban részint Zala megyének a Pölöske patak és a Mura folyó menti részein, részint pedig más megyékben (Sopron, Vas, Somogy, Pozsega) feküdtek. Arnold fivére, a tatárjárás során meghalt Buzád leszármazottai voltak a Csányi, a Söjtöri és a 14. század végén kihalt Szabari családok ősei. Az ág, amelyet forrásaink Buzád után időnként Buzád nemzetségnek is mondanak, Zala megyében főként a Zala folyó jobb partján, Oltárc vidékén és a Muraközben birtokolt, de voltak jószágai Vas, Sopron, Somogy megyében, valamint a Dráván túl is. A harmadik ág Arnold és Buzád unokafivérének, Hahótnak a leszármazottaiból állt. Ennek a Hahótnak a fia – szintén Hahót – volt az őse a nemzetségből származó rokonságok közül az egyetlen olyan családnak, az alsólendvai Bánfiaknak, mely a kései középkorban is a főrangú famíliák közé tartozott. Az ág részint a nemzetség nevét viselő Hahót környékén, főként azonban a Mura mentén birtokolt, ahol is a vidék benépesítésében ennek az ágnak a telepítései jutottak főszerephez.

A kevésbé előkelőnek számító és jóval szerényebb birtokállománnyal rendelkező nemzetségek közül a Damasák a Muraközben birtokoltak, a Gyovad nemzetség a mai Nagykanizsa környékén volt otthon, a Gyüre nemzetség jószágai a Kerka mentén feküdtek, míg a Tátika nemzetség Sümeg környékén rendelkezett kisebb birtoktestekkel. Zalából sem hiányzott a jelentéktelen, egyetlen faluban birtokos nemzetségek típusa: ilyen volt az Aracsán birtokos Aracsa, az Arácson honos Nyír, s az Aracsákhoz hasonlóan a falujuk nevét viselő Tekenye és Terkenc nemzetség. Néhány jómódú rokonságot ugyanakkor, mint amilyenek a már említett Salamonváriak vagy a Rajkiak, nem tudunk egyetlen ismert nemzetséghez sem kapcsolni. E nemzetségek és rokonságok társadalmi helyzete többé-kevésbé megfelelt a 13. század elejétől kezdve királyi szervienseknek nevezett társadalmi csoportnak.

Zala megye birtokviszonyai az Árpád-kor folyamán természetesen nem voltak változatlanok: királyi adományok, vásárlások, az öröklésjog intézményei által befolyásolt birtokmozgások folyamatosan átrajzolták a megye birtoktérképét. A folyamatos és a birtokoknak egyszerre csak kis hányadát érintő változások mellett volt azonban több olyan folyamat, amelyek a birtokstruktúrában mélyreható átalakulásokat eredményeztek. Ezek egyike az az – egyébként országszerte megfigyelhető – tendencia volt, amely a királyi és a magánbirtokok közötti arányok megváltozásában mutatkozik meg. A 11-12. században az ország birtokstruktúrájára a királyi birtokok nyomasztó túlsúlya volt a jellemző, az Árpád-kor utolsó évszázadában azonban ez a helyzet viharos gyorsasággal megváltozott. A 12-13. század fordulójától kezdve, de főként II. András uralkodásának első két évtizedében, a királyi birtokadományok addig soha nem tapasztalt bőkezűséggel áradtak mindazokra, akik élvezték az uralkodó kegyét. Az adományok statisztikai jellemzőinek felméréséhez adataink nem elégségesek, az azonban világosan látszik, hogy a királyi birtokok száma – az addigi adományok által megkímélt várispánsági földeké is – a 13. század első évtizedeiben jelentősen megcsappant. András adománypolitikáját fia, Béla herceg – a későbbi IV. Béla – ellenezte, s jóllehet sikerült elérnie, hogy apja felhatalmazást adjon neki a birtokadományok felülvizsgálatára, az 1228 és 1231 között végrehajtott akció nem járt különösebb eredménnyel, mint ahogy a Béla trónra lépte után felújított birtokvisszavételek (1235-1239) sem voltak képesek visszaállítani a királyi birtokok korábbi túlsúlyát: csak arra bizonyultak elegendőnek, hogy lefékezzék az uralkodói birtokállomány további apadását. Mindkét akció idején működtek királyi földek visszavételére kiküldött bizottságok Zalában is. A királyi birtokok eladományozásának újabb felgyorsulása országszerte IV. László király kiskorúságának éveire (1272-1277) esnek, s Zalában is ebben az időszakban pecsételődött meg a helyi várispánság sorsa. A királyi és a világi magánbirtokok közötti arányoknak az utóbbiak javára történt módosulása messzemenő társadalmi változások előtt nyitott utat.

Csák főispán címere, 1208.

A másik olyan fejlemény, mely jelentős mértékben átalakította a birtokviszonyokat, a 13. század közepe táján kibontakozó várépítési hullám volt. A tatárjárás (1241-1242) katonai tapasztalatai rávilágítottak arra, hogy az országban kevés a kor fogalmai szerint korszerűnek mondható vár, s a katasztrófa után a királyi hatalom, miközben maga is építtetett várakat – így épült fel Zalában például 1260 után a szigligeti vár –, arra ösztönözte a birtokosokat, hogy várakat emeljenek. A várépítkezésekből az egyházi nagybirtok is kivette a részét – a veszprémi püspökség építtette Zalában a sümegi és a tátikai várat –, az új várak túlnyomó többségét azonban a világi birtokosok emeltették. Jellemző e tekintetben, hogy Zala megyében az írott forrásokból és régészeti adatokból ismert Árpád-kori várak mintegy fele a Hahót nemzetség birtokain épült fel (egyebek mellett Alsólendva, Csáktornya, Pölöske és Sztrigó tartozik ezek közé), de a várépíttetők között találjuk a Rátótokat (Csobánc), az Atyuszokat (Hegyesd), a Csabiakat (Resznek) és a Türjéket (Szentgrót) is. Míg a 11-12. század folyamán egy-egy birtokos különböző birtokai egymástól függetlenek voltak, s csak az azonos birtokos személye kapcsolta őket össze, a magánvárak megjelenésével ez a helyzet megváltozott. A várhoz ugyanis többkevesebb faluból, illetve birtokból álló uradalom tartozott. A Hahót nembéli Arnold fia Miklós Pölöske nevű várának tartozékai között 1270-ben tucatnyi birtokot soroltak fel, s amikor 1299-ben a Türje nembéliek megosztoztak birtokaikon, a szentgróti vár uradalma négy faluból állt. Vár és uradalma egymástól elválaszthatatlan egységet alkotott: ha a vár gazdát cserélt, sorsában a hozzátartozó falvak is osztoztak.

A birtokstruktúrában a világi nagybirtokosok javára történő változások és a magánvárak megjelenése megteremtette az alapjait annak, hogy a nagybirtokos előkelők a 13. század utolsó negyedében a királyi hatalomtól független, s olykor azzal a siker reményében szembeszálló, önálló politikai erőként lépjenek fel. A jelenség egyik első nyomát éppen Zala megyében figyelhetjük meg, ahol is Pölöske várának ura, Hahót nembéli Miklós 1270-

ben német zsoldosok segítségével pusztította a környéket várából, az ellene küldött zalai ispánt pedig megölte, seregét szétszórta. Az önnön erejükre ráébredő nagybirtokosok az 1270-es évektől kezdődően országszerte olyan uralmi körzetek kiépítésére törekedtek, amelyen belül csupán egyetlen akarat érvényesült, az övék, s a magyar történetírás ezeket a magánhatalmakat nevezi hagyományosan tartományuraságoknak. Zalában egyetlen helyi nagybirtokos sem volt képes önálló tartományuraság kiépítésére, ami annak tulajdonítható, hogy a szomszédos Vas megye volt a szíve az oligarchák egyik első és sokáig legsikeresebb képviselői, a Héder nembéli Kőszegiek territóriumának, akik a jelek szerint igen korán kiterjesztették befolyásukat Zala megye területére. IV. László király már 1275 végén csatát vívott az ellene lázadó Kőszegiekkel Zalaszegnél – a mai Zalabér táján –, ám sem ekkor, sem a későbbiekben nem sikerült megtörnie a Kőszegiek hatalmát. Zala megye az 1270-es évek közepétől 1321-ig a Kőszegiek érdekszférájába tartozott, annak minden következményével együtt.

A Kőszegiek zalai hatalma részint itteni birtokaikon, részint Zalában birtokos familiárisaikon nyugodott. A Kőszegiek különféle módokon tettek szert birtokokra a megyében: a család hatalmát megalapozó Henrik fia, János (Iván) 1291-ben elfoglalta a veszprémi káptalan birtokát, (Zala-)Egerszeget, ugyanő a Geregye nembéliektől zálogjogon szerezte meg a vasi határ közelében fekvő Pozvát, s a 14. század elején a Kőszegiek kezén találjuk Pölöskeszeget és Kehidát is. Ez utóbbi minden bizonnyal már 1278-ban a Kőszegieké volt, hiszen aligha lehet véletlen, hogy a Kőszegiek által trónkövetelőként felléptetett velencei András herceg – a későbbi III. András király – ez évben éppen Kehida mellett adott ki oklevelet. A Kőszegiek zalai hatalma mindazonáltal elsősorban a várak birtoklásán nyugodott: a 14. század elejére a kezükre jutott Alsólendva és Pölöske éppúgy, mint Szigliget és Tátika, miközben Kanizsa és Lenti várát alkalmasint maguk a Kőszegiek emeltették.

A Kőszegiek zalai térnyerése természetszerűleg közvetlenül érintette a megye birtokosait, s jó néhányan közülük a nagyhatalmú oligarchák szolgálatába álltak. A familiaritás intézménye egyébként is módot adott arra, hogy a família ura a neki szolgálókon keresztül saját birtokai határain túl is érvényesítse befolyását, s a Kőszegiek éltek is ezzel a lehetőséggel. A Kőszegi-familiárisok között a kisebb birtokosok mellett a Hahót, a Péc és a Szalók nemzetség Zalában birtokos tagjait is ott találjuk, s Kőszegi András embere volt az a Salamonvári Salamon, aki 1315 táján feldúlta Csabi nembéli Herbord várát, Reszneket. A tartományúri hatalom jelenléte az ilyen és ehhez hasonló erőszakos akciók következtében megint csak alaposan felforgatta a megye birtokviszonyait.

A Kőszegiek mintegy félévszázados zalai uralmát I. Károly király 1321-ben törte meg. A királyi hatalom helyreállítása részint az ellenszegülők birtokainak elkobzása, részint pedig a korábbi időszak törvénytelen birtokszerzéseinek felülvizsgálata révén a megye birtoklástörténetében is új fejezetet nyitott.

Zala megye birtokviszonyai az Anjou- és a Zsigmond-korban

Az 1320-as évektől kezdődően Zala megyében olyan fokú birtokátrendeződési folyamat zajlott le, amelyet leginkább a Szent István-kori rendszerváltozás mértékével állíthatunk párhuzamba. A Kőszegiek csaknem egész Zala megyére kiterjedő tartományúri hatalma 1321-ben ért véget, amikor Kőszegi „Kakas" Miklós addigi megyésispánt I. Károly király megfosztotta hivatalától, és új zalai ispánná Miklós addigi familiárisát és alispánját, az időközben királypártivá lett Csornai Lőrincet tette meg. Lőrinc az ítélet végrehajtása során elfoglalta egykori ura zalai várait, Kanizsát és Pölöskét, s valószínű, hogy a megye más várai – így Tátika, Szigliget, Rezi és Kemend – is ekkor, a zalai ispánsággal együtt jutottak a király kezébe. A Kőszegiek tartományúri hatalmának felszámolása, egykor törvényesen szerzett és jogtalanul elfoglalt birtokaiknak egyaránt a királyi hatalom számára történő lefoglalása után a megyei birtokosok szempontjából a továbbiakban az volt a döntő kérdés, hogy Károly miként viszonyul az elmúlt évtizedekben történt birtokátrendeződésekhez. A foglalások előtti eredeti állapot helyreállítására törekszik-e, s ha igen, mit tekint eredeti állapotnak: a Kőszegiek fellépése előtti, majd 50 évvel korábbi helyzetet, vagy az 1300 körüli állapotot? A király döntését megkönnyítette, hogy a hatalmát el nem ismerő birtokosok várait és javait hűtlenség címén elkobozta, azaz minden elfoglalt birtok királyi birtok lett, így az új birtokstruktúra kialakítása elsősorban az uralkodó belátásától függött.

Nyilvánvaló, hogy az uralkodó nem maradt közömbös az egykori királyi vár- és udvarbirtokok tulajdonjogát illetően, ezért hatalmának megszilárdulása után, 1327-től nagyszabású, az egész országra kiterjedő vizsgálatokat indított, hogy a jogtalanul elfoglalt királyi javakat visszaszerezze. A birtokrendezési akciók elhúzódtak Károly uralkodása végéig, és gyakran pereskedésekbe torkollottak. A zalai ispán először 1328-ban kapott megbízást „a várnépbeli emberek felkutatására és a vár földjeinek visszaszerzésére". 1334-ből is fennmaradt egy hasonló tartalmú parancs – miszerint az ispánnak és a szolgabíráknak a megyében bárki által jogtalanul elfoglalt várföldeket fel kell kutatni, és a bitorlóktól el kell venni –, ami azt mutatja, hogy a birtok-visszavételi politika éveken keresztül erőteljesen érvényesült Zalában is. Ennek elsőrendű célja nem az egykori várispánsági szervezet helyreállítása volt, hiszen az ekkorra már életképtelen intézménnyé vált, hanem a birtokviszonyok törvényesítése. Igazolja ezt az is, miszerint nincs tudomásunk arról, hogy a földvisszaszerzési akciók során a királyi hatalom növelni tudta volna zalai várföldjei számát, arról viszont igen, hogy világi hívei számára egykori, elnéptelenedett várföldekből is juttatott adományokat. Így adományozta 1328-ban Csébet a Pogány család őseinek, az enyerei nemeseknek. A mintegy nyolc-tíz faluban birtokos Pogányokat eme központi birtokukról nevezték a 14-15. században csébi Pogányoknak. Bár van néhány 14. századi adatunk elszórt királyi és udvarbirtokokról, az archaikus királyi birtokállomány szervezete megállíthatatlanul felbomlott.

A 14. század első évtizedeinek várháborúi bebizonyították, hogy a vidék fölötti uralom a várakban összpontosult, és a vár mindenkori birtokosa a maga területén a hatalom egyedüli letéteményesének számított. Nyilvánvalóvá vált, hogy a várnak és tartozékrendszerének politikai jelentősége volt. A várúr nemcsak különböző adókat és szolgáltatásokat követelhetett alattvalóitól, hanem teljes uralmat gyakorolt fölöttük, beleértve például a bíráskodást is. A vár birtoklása tehát urát kivételes presztízzsel ruházta fel, amelyet akár az uralkodó ellen is lehetett fordítani. Egy-egy megyében az uralmat ténylegesen azok tartották a kezükben, akik a várakkal és az alattvalókkal rendelkeztek. A régi ispánsági birtokszervezet visszaállítása helyett tehát fontosabb volt az új típusú hatalmi szervezet, a váruradalmak megfelelő biztosítása. Anjou Károly ezért nemcsak megtartotta az elfoglalt várak sokhelyütt 13. században kialakult tartozékrendszerét, de elősegítette azok új falvakkal történő kikerekítését, sőt új váruradalmak kialakítását is megszervezte, vagy megszervezésükben közreműködött. A király számára tehát nemcsak a várak elfoglalása volt kulcskérdés, hanem azok megtartása, kormányzása, egyszóval a velük való politikai értelemben vett gazdálkodás is. Ezért célszerű, ha gondolatmenetünk vezérfonalául annak vizsgálatát választjuk, hogy mit kezdett I. Károly a kezére került zalai várakkal.

Zala megye szépszámú Árpád-kori vára közül kettő, egy egyházi és egy világi kézben levő – Sümeg és Szentgrót – vészelte át úgy a zavaros időket, hogy nem cserélt gazdát, nem került egyik tartományúr kezére sem, így nem kellett Károlynak sem megostromoltatnia. Ha annak okát keressük, hogy ezeket miért nem foglalták el a Kőszegiek, több körülményt kell figyelembe vennünk. Sümeg a veszprémi püspök egyik központi birtoka volt, a várat a 13. század második felében építették talán éppen Kőszegi Péter püspöksége (1275-88) idején. Szentgrót birtokosa és a vár valószínű építtetője, Türje nembeli Fülöp bölcs politikusként nem a helyi tartományurak, hanem a távoli Csák Máté szolgálatába szegődött, így várára nem vetettek szemet a Kőszegiek. Az amúgy előkelő származású, de nem túl gazdag Szentgrótiak a későbbiekben is régi birtokaik, mindösszesen tíz környékbeli falu urai voltak.

Károly a Kőszegiektől kezére került váraknak csak kisebbik részét adta vissza egykori tulajdonosaiknak. A Hahót nembeli Hahót által emelt Alsólendvát fiától, Istvántól Kőszegi Miklós 1314-ben foglalta el. István fia, Miklós udvari lovagként 1319-ben Károly szolgálatába állt, így sikerült elérnie, hogy nagyapja várát hamarosan visszakapja (1323). Csornai Lőrinc utódaként az ispánságot is megkapta, amit csaknem húsz éven keresztül siker-

rel viselt (1324-43). Az ő feladata volt a megye végső pacifikálása mellett az említett birtokrendezések végrehajtása is. Későbbi pályafutása során királynéi lovászmesterként, szlavón és horvát bánként is beváltotta a király hozzá fűzött reményeit, így további birtokadományban részesült a megyében: 1343-ban megkapta a Kőszegi Farkas János fiai jószágvesztésekor (1340) királyi kézre háramlott Lenti (középkori nevén Nempti) várát. A két uradalom a későbbiekben is a tőle származó és Zsigmond idején az ország legjelentősebb főnemesi famíliájává vált alsólendvai Bánfiak kezében volt. Birtokállományuk a megye délnyugati csücskében összefüggő tömböt alkotott, olyan mezővárosokkal, mint Dobronok, Hosszúfalu, Csesztreg és Szemenye. Az alsólendvai uradalom szervezésének korai időszaka az Árpád-korra nyúlik vissza, és, mint általában más esetekben is, elvész a „történelemelőttiség" homályában. Amikor a nyugat-magyarországi váruradalmak az oklevelekben felbukkannak – legtöbbször az Anjou-kor folyamán – már jelentős számú falu tartozik hozzájuk, de a legritkább esetekben tudjuk nyomon követni, hogy ezek hogyan álltak össze egy uradalommá. Alsólendva és Lenti tartozékainak hosszú sorát is csak 1379-ben, 1381-ben és 1389-ben ismerjük meg: a két uradalomhoz tartozó falvak száma meghaladta a százat, ezzel a Bánfiak a megye legnagyobb birtokosává váltak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a megye Árpád-kori nagybirtokos nemzetségei közül a Hahótnak sikerült megőriznie befolyását és hatalmát. Bár a 13-14. század fordulójának belháborúiban a birtokaikon felépített jelentős számú erősséget elveszítették, más részük elpusztult (így Csáktornya, Buzádtornya, Láncréttornya, Hahót-Buzádsziget), a nemzetségből eredő egyéb családok (Hahóti, Csányi, Szabari) kezében még így is jelentékeny birtokállomány maradt, mint a vásárral rendelkező Zalacsány és Szabar.

A zalavári konvent jelentése Erzsébet királynéhoz Zalaegerszeg déli határának bejárásáról, 1381 (Zala Megyei Levéltár).

Kemend várának a Kőszegiek részére történő átengedését nem minősíthetjük az eredeti tulajdonosnak való visszaadásnak, mert nem ismerjük a vár 13. századi birtokosát. Figyelemre méltó érvek szólnak amellett, hogy a várat esetleg a Geregyék építhették, de 1328-ban már királyi várként szerepel a forrásokban. Amikor Kőszegi „Kakas" Miklós utódai, a Rohonciak – mintegy a családi hagyományt követve – 1336-ban az osztrák herceg szolgálatába állva ismételten fellázadtak I. Károly ellen, a király végleg elkobozta a család német határszéli várait, másutt levő várakkal kárpótolva őket. A vasi Lékáért cserébe így jutottak a valószínűleg jelentéktelenebb zalai Kemendhez, amelyről magukat Kemendieknek is nevezték. A várhoz a 14. században öt zalai és három vasi falu tartozott.

Szigliget, amit Kőszegi Péter veszprémi püspök a Pok nemzetségtől foglalt el, a Kőszegiek bukása után sokáig királyi kézben maradt, s csak Nagy Lajos adományából került vissza 1344-ben a Pok nembeli Meggyesi család tulajdonába. Öt faluból álló uradalmát 1453-ban Újlaki Miklós szerezte meg, a Meggyesiek azonban a középkor végéig fenntartották a várhoz fűződő jogaikat.

A nagyon kemény harccal megszerzett várak zömét Károly országszerte előszeretettel tartotta meg magának, várnagyait ültetve oda kormányzónak, kisebb részüket pedig hű emberei között osztotta szét. Nem történt ez másként Zalában sem, így jutottak a megyében jelentős uradalmakhoz addig ott birtokokkal nem rendelkező családok. Az új birtokosok a 14. században az ország főnemesei közé számítottak, több megyében is rendelkeztek nagy uradalmakkal, így lehetőségük volt arra, hogy a család különböző tagjai külön tartsák rezidenciájukat. Nemcsak az alsólendvaiak székhelye volt Zalában, hanem más itteni uradalmi központok nevét is viselték főurak és családjuk.

Az eredetileg Sopron megyében birtokos Osl nembeli Csornai Lőrinc Kőszegi-familiárisként került Zalába. Urát idejében elhagyva és a király oldalára átállva segédkezett „Kakas" Miklós leverésében. Kanizsaszeg várának ostrománál (1321) Lőrinc három familiárisa vesztette életét, jutalmul nemsokára megkapta a várat, és nyomban hozzálátott, hogy további adományok és vásárlások révén az eredetileg is hozzá tartozó kisebb uradalmat kibővítse. Ezt sikeresen folytatták fiai, akik – 1350 után kanizsai birtokukról nevezték magukat – közül István zágrábi püspök (1356-75) és szlavóniai helytartó (1362-66) és János (†1369/70) I. Lajos alatt fontos diplomáciai feladatokat látott el. A család János fiai révén emelkedett az ország első bárói családjai közé, a vagyont főként János esztergomi érsek, Zsigmond király kancellárja gyarapította az ország más tájain levő uradalmak megszerzésével. Az ő szerzeményeivel állandósul a Zsigmond-korra a negyvennél több helységet magába foglaló kanizsai uradalom is.

Érdemes egy pillantást vetnünk a kanizsai uradalom összeolvasztására, mert ez volt a család első uradalomszervező „terepe". A 14. század második felétől nyilván már a kanizsai tapasztalatok alapján szervezik Kapuvárt és Kismartont Sopron megyében, Lékát és Sárvárt pedig Vasban. A 14. századi uradalomszervezés nem volt könnyű feladat, egyfelől, mert különböző jogi eredetű (adomány, vásárlás, stb.) birtokszerzeményeket kellett egységgé kovácsolni, másfelől a gyakran földrajzilag szétszórtan elhelyezkedő falvakat ésszerűen kellett csoportosítani. Ügyes szervezőmunkával meg kellett szabadulni a birtokközponttól távol levőktől, s helyettük olyanokat szerezni, amelyek a székhely közelében vannak. Az 1323-as adománylevél hat birtokot (Kanizsa, Lazsnak, Venéce, Csákány, Kerektó, Leányfalu) sorol fel, a növekedés üteme az első időszakban viszonylag lassú volt. A család 1324-ben a Kanizsa melletti Bille falut vette meg, majd a következő évben Palint, 1352-ben Szentgyörgy részeit, 1357-ben Libolca is az övé, mely korábban a Bikács nemzetségé volt, 1358-ban Szeglaki-Szentmiklós felét vette meg szintén a Bikács nembeliektől. 1360-ban Egyházasbakónakot kapják I. Lajos királytól, 1369-ben pedig Egyházasbillét. 1371-ben a szomszédos Somogyban jutottak cserével újabb birtokokhoz, s jelentős szerzemény volt 1382-ben Újudvar, amelyet 4.000 aranyforintért vettek zálogba Palinai János johannita vránai perjeltől. A birtokot soha nem váltották ki, így a Kanizsaiaké maradt. 1387 után a Zsigmondot trónra segítő főúri csoport tagjaként a Kanizsaiak újabb adományokat kaptak, a központjuktól északra fekvő Gele, Lak és Sziget helységeket. Szemet vetettek a kanizsai váruk melletti Szepetnek mezővárosra is, ezért 1389-ben kieszközölték Zsigmondtól a távoli Zalaegerszeget, hogy aztán gyorsan elcserélhessék a veszprémi püspökkel Szepetnekért. Ezáltal Szepetnekkel együtt hat újabb településsel gazdagodott a névadó uradalom. 1392-ben királyi adományként Bekcsény mezőváros, Geréce, Bikkalja, Perennye, Basfalva, Csornoha, Kislagd, Janoc, Cinegédfölde, és Szedege birtokába iktatták őket. A századforduló környékén főként somogyi birtokokkal egészült ki az a birtokkomplexum, amely túlélte a Kanizsaiakat.

Új birtokos volt a megyében Ákos nembeli Mikcs is, aki szlavón bánként (1325-43) felszámolta a Babonicsok és Kőszegiek Drávántúli fészkeit. Számos birtokadományban részesült, Zalában 1330-ban Pölöske várát kapta jutalmul, amely eredetileg a Hahótoké volt, majd „Kakas" Miklós székhelye. A várhoz tartozó több mint 15 falu Bak mezővárossal még a 15. században is a Mikcs fiaitól származó prodavizi Ördög család tulajdonában volt.

Csáktornya és Stridó eredetileg szintén a Hahót nemzetség vára volt, de 1270-től az osztrákok tartották elfoglalva, és Károly csak 1328-ban tudta tőlük visszaváltani 4.000 márkáért. Eladományozásukra már I. Lajos király idején, 1350-ben került sor, amikor a 14. század legvagyonosabb családja, a Lackfiak kapták meg. A család tagjai hét évtizeden át a király legszűkebb tanácsában ültek, lovászmester, erdélyi vajda, nádor, bán került ki közülük. A két vár uradalma lényegében felölelte az egész Muraközt. Amikor a 15. század végén, az Ernusztok birtoklása idején felsorolták a tartozékokat, akkor négy várost, 95 helységet és három szigetet számítottak hozzá. Alsólendva és Lenti mellett kétségtelenül Zala megye másik legnagyobb egybefüggő birtokteste volt. A várakat a Lackfiak csak 1397-ben vesztették el, amikor a Zsigmond király ellen Kanizsai János érsek vezetésével föllázadó Lackfi István nádort és hasonló nevű unokaöccsét meggyilkolták, és a király minden vagyonukat elkobozta. Ezek között több más zalai vár is volt, így a szintén Nagy Lajostól kapott Rezi és Tátika. Utóbbihoz tartozott ekkor már Keszthely mezőváros, ahol István nádort az általa alapított ferences kolostorban eltemették. Csáktornyát és Stridót a Lackfiak után a Cilleiek uralták.

Az Anjou királyok birtokpolitikája és az új adományosok uradalomszervező tevékenysége következtében a 14. században állandósultak azok a váruradalmak, amelyek a késő-középkorban is meghatározták a megye birtokstruktúráját. Lényegében az Anjou-korban dőlt el az is, hogy a késő-középkorra Zala azok közé a megyék közé fog tartozni, amelyekben nem marad királyi váruradalom és számottevő birtok. Az Anjou-kor elején a megye várainak jelentős része egy ideig királyi kézben volt, így Pölöske 1321-30, Szigliget 1321-44, Kemend 1328-40, Hegyesd 1329-47, Csáktornya 1333-50 között, Rezi és Tátika az 1320-as évektől egészen az 1370-es évekig, Tihany szinte az egész 14. században. Az ország más megyéivel ellentétben ugyanakkor egyik vár várnagyi tisztje sem kapcsolódott össze az ispáni méltósággal. A legtöbb megyében ugyanis az ispán a legjelentősebb királyi vár várnagya is volt egyben. Zalában egyetlen királyi várnagy, a tihanyi ispánságát ismerjük (1326), de ő is Tolnában töltötte be e tisztségét. Az említett várak királyi várnagyai nem lettek egyben megyésispánok is, aminek valószínűleg az volt az oka, hogy kezdetben a Hahót nembeli alsólendvai Miklós zalai ispánnak (1324-43), mint helyi nagybirtokos főúrnak nem volt szüksége királyi várra, mert a saját tulajdonában lévő Alsólendva várából kormányozta megyéjét. I. Károly idején tehát az „ispáni" uradalom magánuradalom volt, bár feltehető, hogy a királyi várak némelyike az ispánnak volt alárendelve. Ezek azonban nem rendelkeztek nagyszámú falutartozékkal, és miután

Nagy Lajos idején az említett várak is magánkézre kerültek, a megye területén nem maradt királyi birtok.

A fentiekből láthattuk, hogy Zala a 14. század második felétől már nemesi uralom alatt álló megyének tekinthető, mint például Győr, Bodrog vagy Szabolcs, és amikor a Zsigmond-kor elején a királyi adománypolitika olyannyira új lendületet vett, hogy teljesen átrajzolódott az ország birtokstruktúrája, és a főnemesi dinasztiák az ország váruradalmainak nagy részét megszerezték, ez a folyamat Zalában alig volt érzékelhető. Újabb főúri vagyonok nem keletkezhettek, mert a királynak már nem állt módjában zalai várat eladományozni, így a három Kanizsai testvér, élükön János esztergomi érsekkel, főként Vas és Sopron megyében szereztek és szerveztek újabb uradalmakat. A főurak előszeretettel nyújtották kezüket a gazdagodó mezővárosok felé is, így Zalában is a kiváltságos települések kerültek sorra. A Kanizsaiak, mint láttuk, megszerezték az Anjou-kor egészében királyi kézen levő Egerszeget és Bekcsényt, a mai Becsehelyt.

A Zsigmond-kor változásai e megyében tehát nem az országszerte megfigyelhető tendenciákat, a királyi hatalom elsorvadását, a főúri vagyonok keletkezését jelentették, hanem más természetűek voltak. A Zsigmond-kori birtokpolitika jellemző vonásainak bemutatását egy példaértékű váruradalom történetén keresztül szemléltethetjük. Tátika felső várát a 13. század közepén Ják nembéli Zlaudus püspök építtette, aki nemcsak itt lakott, hanem a püspöki kincstár értékeit is itt őriztette. 1290-ben Benedek veszprémi püspök vádja szerint Apor mester és Lukács zalai ispán a várat jogtalanul elfoglalta. Mindketten a környéken birtokos Péc nemzetség tagjai voltak, többek között a Tátika melletti Rezi vár birtokosai. Apor azonban 1301-ben I. Károly pártjához csatlakozott, így utód nélküli halála (1307) után várai könnyen királyi kézre kerültek. A püspökség és a Pécek közti pert a király csak több évtized múlva, 1341-ben zárta le, amikor is Tátikát visszaadta a veszprémi püspöknek, s rögtön ezután el is cserélte vele a Kál-völgy királyi falvaiért. A század második felében Tátikát Nagy Lajos Rezi várával együtt eladományozta a Lackfiaknak, s a két vár 1378-ban már az övék volt. Csáktornyai Lackfi István bukása (1397) után Zsigmond király elkobozta, majd hű katonájának, Scharfenecki Jánosnak adta zálogba, akitől a Marcaliak váltották magukhoz (1403). Alig egy év múlva (1404) azonban Zsigmond visszacserélte tőlük, majd 1406-ban kancellárjának, Eberhard zágrábi püspöknek és rokonainak, az Albenieknek adta örökbe. A püspök halála után a király visszavásárolta, majd újból elzálogosította, végül 1435-ben gersei Pető László és Péter váltotta magához, akik 1437-ben Zsigmondtól, majd Albert királytól is kaptak rá adománylevelet. Ettől kezdve a vár három évszázadon át a gersei Petőké.

Tátika sorsa nemcsak a Zsigmond-korban gyakori király általi zálogosításokra és cserékre, vagyis birtokos-változásokra mutat rá, hanem arra is, hogy a szomszédos Vas megyéből származó köznemesi Gersei család – amely Zalában azt megelőzően csak egy-két falut birtokolt – miként tudott szívós familiárisi szolgálattal, majd a zalai ispáni tisztségre támaszkodva ügyes birtokszerző politikával a zalai előkelők soraiba férkőzni. Nádasd nembeli gersei Pető fia Tamás Garai nádort szolgálta, egyik testvére, György Jolsvai Leusták nádor oldalán esett el a török elleni nikápolyi csatában 1396-ban. Másik testvére, János bizonyosan Garai pártfogásának köszönhette, hogy megkapta az 1403-as Zsigmond elleni lázadásban immáron menetrendszerűen részt vevő Rohonciak (Kőszegi "Kakas" Miklós utódai) kemendi várát, amiből a gerseiek a német zsoldosaikkal védett hűtleneket csak évekkel később tudták kikergetni. (1409-ben a várat öt faluból álló kisebb tartozékaival együtt királyi ítélettel véglegesen megtarthatták.) Ezt követően a János és fiai által 1404-1438 között megszakítás nélkül viselt zalai ispánság már elég erőt jelentett a további szerzeményekhez: 1427-ben megkapták Rezit Keszthely mezővárossal és mintegy öt faluval, 1435-ben pedig a már említett Tátikát. Mindazonáltal Gersei László és Péter e három zalai vára együttesen mintegy húsz faluval, és a vasi birtokállományukkal együtt sem számított jelentős vagyonnak a korban, így össze sem hasonlítható a megye igazi nagybirtokosaiéval, az alsólendvai Bánfiak, vagy a Kanizsaiak vagyonával. Ahhoz azonban elég támaszt nyújtott, hogy a Gerseiek Zsigmond halála után, az 1439-cel kezdődő rendi átalakulás idején bárói hivatalok nélkül is országnagyokként, a főnemesség soraiban vehessenek részt az országos politika irányításában.

A Zsigmond-korban egy másik, Zalában régóta birtokos, előkelő származású, de szerény vagyonú köznemesi família is feltört a bárók közé: a Marcaliak. A Péc nemből származó Marcali-testvérek közül Dénes Lackfi-familiáris volt, Miklós pedig a délvidéki török harcokban tűnt fel katonai erényeivel. Zsigmond új felfedezettjeiként jelentős méltóságokat kaptak: Miklós 1395-ben temesi ispán, majd 1402-ben erdélyi vajdává lépett elő, Dénes pedig 1398-tól székely ispán lett. Gyorsan ívelő karrierjüket derékba törte az, hogy 1403-ban csatlakoztak a Kanizsaiak Zsigmond-ellenes lázadásához. Az elsők között tértek meg és igyekeztek jóvátenni botlásukat, de a király egy időre távol tartotta őket a hivataloktól. Dénes később szlavón bán lett, Miklós fiai is a bárók között maradtak. Zsigmondtól kapott somogyi várbirtokaik mellett ősi zalai birtokukon, Szentgyörgyön is építettek egy várat, amelyet olykor Békavárnak is neveztek. A Balaton dél-nyugati csücskénél a szentgyörgyvári uradalomhoz három város (Mándhida, Magyarád és Szent László), és időnként mintegy 10-15 faluból álló birtoktömb tartozott, amely Mátyás uralkodásának végén házassági szerződés révén a Bátoriak tulajdonába került.

A megye többi erőssége, várkastélya és mezővárosa többnyire a jelentékeny számú, Árpád-kori eredetű jómódú középbirtokosok tulajdonában volt több faluval egyetemben. A Balog nembeli felsőlendvai Szécsiek tekintélyes vasi uradalmuk mellett Zalában is birtokoltak: övék volt Letenye és több más falu, sőt várat is építettek Lovászi mellett Szécsiszigeten. A Marcali-familiáris Csapiak a névadó mezővárosukban és vidékén mintegy 25 faluban voltak birtokosok. Csobánc vára az egész középkorban a Rátót nemzetségből származó Gyulaffy családé volt. Igaz, ehhez nem tartozott uradalom, de a birtokos család kezében mintegy 15 közeli és távolabbi faluban

(Gyulakeszi, Sáska, Lovas, stb.) levő földek és szőlők jövedelme kisebb uradalmi bevételnek számított. A Csabi nemzetségbeli Resznekiek névadó vára a 14. század eleji harcokban elpusztult, köznemesi életszínvonalukat ugyanakkor sikerült megtartaniuk mintegy kéttucatnyi, a megye dél-nyugati részén elterülő falvuk (pl. Csütörtökhely) jövedelméből. Birtokaik java része a 15. század elejétől a Geregye nemzetségből származó, a vasi széleken birtokos Egervári családra szállt át, miután Reszneki Párizs 1403-ban a lázadók közé állt.

Az Egervári család eredetileg mintegy tíz, a reszneki birtokokból pedig vagy 20 faluban bírt tekintélyes résszel Zalalövő és Egervár vidékén. Egervártól délre, ősi birtokukon, Fancsikán állt az 1400-as évek elején felépített kastélyuk. Ettől nem messze, Salamonvár (eredeti nevén Harkály falu) környékén, mintegy 20 faluban birtokolt a Salamonvári család 15. század közepi kihalásáig. Birtokaik a női leszármazottak révén öröklődtek tovább, és tipikus 15. századi jelenségként felaprózódtak a környékbeli kevésbé tehetős középbirtokos családok, így az ákosházi Sárkány és kutasi Terjék között. Rajtuk kívül még számos jómódú nemesi család osztozott a megye birtokállományán, mint például a Ják nembéli Sitkei, a Rátót nembeli Battyáni, a Béri, Biki, Debrétei, Ostfi, Rajki és még több más, amelyeknek többnyire a szomszédos megyékben is voltak részeik, így jövedelmeik még úri életmódot biztosítottak számukra.

Zala megye jelentős számú jómódú nemesi családja mellett a birtokosztályok következtében a megye nemességének gerincét az egy-két faluban csak néhány jobbágytelekkel rendelkezők alkották. Egy-egy osztozkodás során a testvérek egyenlő arányban elosztották egymás között a jobbágytelkeket, a falu határát azonban továbbra is közös tulajdonnak tekintették. Így a zalai falvak jelentős részét a 15. században már több kisnemes birtokában találjuk. E falvak birtoklástörténetét az egyes családok kihalása, a leányágakba történő beházasodások, további birtokosztályok, vásárlások és zálogosítások folyamatos mozgásban tartották.

Zsigmond király rendeletére a kapornaki konvent Köveskáli Péter deákot beiktatja egy köveskáli jobbágytelek birtokába. 1430 (Zala Megyei Levéltár, Mazur Ildikó felvétele).

Zala megyében, a szomszédos Vassal egyetemben, országos viszonylatban kiemelkedően sok egytelkes birtokosok által „uralt" falu volt a 16. század elején. Ezek jelentős része már a Zsigmond-korban kialakult. Különösen a megye észak-nyugati részén volt sok, egytelkesek által birtokolt falu, ezeknek a családoknak a száma több százra rúgott. Szentgyörgyvölgyöt például 22 egytelkes család lakta, de Aracsát, Bebest, Becsvölgyét is számos, bár ennél kevesebb birtokos uralta. Ezek a falvak olyan nemesekből álltak, akik a szerteágazó, túlnépesedett családokból származván nem rendelkeztek jobbágytelkekkel és jobbágyokkal, így egyetlen, saját nemesi telkükön (kuriális telek) gazdálkodtak paraszti módon, esetleg cselédet tartva. A 15. században már ők tették ki a birtokos megyei nemesség legnagyobb hányadát (kb. kétharmad részét). A jobbágyoktól általában elkülönülve, saját (nemesi) falvaikban laktak. Az egy faluban való közös birtoklás miatt a nemeseknél szokásos birtoknév utáni „-i" képzős családnév mellett szükségessé vált őket ragadványnevekkel megkülönböztetni. Szentgyörgyvölgy „birtokosai" például többek között a Petes, Tar, Faber, Damján, Siket, Tegzes, Veres, Kecskés nevű családok voltak. A megye hatalmi- és birtokviszonyait legkevésbé sem befolyásolták.

Zalában e főnemesi uradalmak, valamint a közép- és kisbirtokosok, illetve az egytelkesek által néha kibogozhatatlanul, közösen birtokolt falvak közé ékelődtek viszonylag nagy számban az egyházi testületek birtokai és birtokrészei. A világiakkal ellentétben az egyházi birtokokat kevésbé érintette az a birtokhullámzás, amely a középkori nemesi társadalmat és az államot leginkább jellemezte. Ennek oka az az egyszerű tény, hogy az egyházi birtokos esetében nem állt fenn az öröklés és a kihalás lehetősége. A királyoktól és magánbirtokosoktól kapott javaknak formailag különben sem a földi egyházi intézmény volt a tulajdonosa, hanem az illető egyház védőszentje, így az egyházi birtokok főként adásvétel vagy csere révén kerültek más birtokoshoz. Veszélyt esetleg a világi nagyurak hatalmaskodásai és foglalásai, majd Károly király birtok-visszavételi politikája, vagy a birtokkezelők tékozlásai jelenthetett csak, de a megyében az Árpád-kori egyházi birtokok lényegében változatlanok voltak korszakunkban is. A veszprémi püspökség esetében változást jelentett egyrészt a Tátikával kapcsolatos, már tár-

gyalt csereügylet a királlyal, amelynek során a püspökség megkapta a Kál-völgy királyi falvait. Ezzel alighanem a megye utolsó királyi javai jutottak a püspökség birtokába. Tátika Árpád-kori tartozékaiból csupán a hetivásár-joggal rendelkező Nyirádot tartotta meg a püspökség. Szepetneket, mint láttuk, elcserélte Egerszegért, ami jelentős mezővárossá fejlődött a 15. században. A sümegi és novai uradalom mellett a Balaton-felvidéken birtokolt még a püspökség számottevő javakat, összességében mintegy 40 falut. A veszprémi káptalan birtokai is főleg a Balaton északi részén feküdtek (Aszófő, Füred, és Alsóörs vidékén, mindent összevéve időnként vagy 30 helységben). Ezek birtokközpontja a megye határain kívül esett, míg a megye dél-keleti vidékén levő birtokokat (Garabonc, Újlak) már a 13. században a merenyei uradalomba szervezték.

A monasztikus monostorok, a tihanyi, bakonybéli, pannonhalmi, somogyvári, kapornaki és zalavári apátságok szintén megőrizték Árpád-kori birtokaikat. A lövöldi karthauziaknak Tapolca mezővárosban jelentős, míg a szentgotthárdi és pornói ciszterciéknek a megye közepe táján csekély részei voltak. A megye területén pálos birtokokat is találunk, bár kiterjedését tekintve ezek sem jelentősek. Az enyerei pálosoknak kolostoruk környékén volt egy-két faluban jószáguk, s valamivel nagyobb az örményesi kolostornak Kapornak vidékén.

A Zsigmond-kor vége a megye birtoklástörténete szempontjából egy 120 éves békés korszak végét is jelenti. 1440 után, az Erzsébet királyné és I. Ulászló király hívei közti polgárháborúban a megye birtokosai újra elpusztítják, elfoglalják egymás javait, bizonytalanná válnak az addigi birtokviszonyok. A szemben álló felek ugyanis gátlástalanul elkobozták a kölcsönösen hűtlennek tekintett ellenség birtokait és saját híveiknek adták. A birtokstruktúrában azonban lényegi változás nem történt, a megye területén levő nagyobb uradalmak tovább éltek, csupán néhány cserélt gazdát (pl. a csáktornyai), illetve néhány köznemesi család tett nagyobb hatalomra szert (pl. az ákosházi Sárkány a Jagelló-korban). A királyi uradalom hiánya miatt Zala már a 14. század végén is „tiszta" nemesi megyének tekinthető. A késő-középkori fejlődés lényegi sajátosságai tehát az Anjou-és Zsigmond-korban végérvényesen eldőltek.

A középkori várépítészet Zalában

A várépítést – mint az ellenséges támadás elhárításának egyik leghatékonyabb módszerét – már az ősidőktől ismeri az emberiség. Az erődítések építése természetesen összefügg a letelepült életmóddal, így a legkorábbi maradványokat az újkőkorból ismerjük. A védelemre már a kezdetektől árkokat, sáncokat és palánkokat építettek, amelyek mindvégig jelen vannak a várépítészet történetében, mint a gyors és ideiglenes építkezés legpraktikusabb objektumai. Később kőből és téglából építették a védőfalakat, a mind bonyolultabb védelmi öveket, majd az ágyú feltalálása után létrejött a várépítés utolsó formája, az erőd.

Mindebből következik, hogy a Kárpát-medence területén honfoglaló őseink számos vármaradványra találtak. A védelemre legalkalmasabb magaslatokon, folyami átkelőknél őskori sáncok, a Duna vonalán és Pannónia belsejében római kőerődök omladoztak. Nem volt ez másként a későbbi Zala megye területén sem. Őseink ideérkezésekor a lassan a tájba simuló őskori erődítmények mellett romosan, de még magas kőfalakkal állt a népvándorlás korában is fontos szerepet játszó hatalmas fenékpusztai római erőd.

A Dunántúl nyugati részén találkoztak a magyarok a Frank Birodalom keleti határával. Ez nem jelentett semmilyen komolyabb védelmi rendszert, a gyors lovasseregek ellen csak a fenékpusztai római falaktól néhány kilométerre fekvő Mosaburg – (a mai Zalavár-Vársziget) erődítménye – nyújthatott védelmi lehetőséget. A palánkerődítményt a falakon túl a Zala folyó környező mocsarai is védték. Bevétele azonban, mikor a magyarok kiterjesztették uralmukat erre a vidékre, így sem jelentett különösebb nehézséget.

Korábban a magyar várépítés kezdeteivel kapcsolatban a történészek és régészek számos eltérő nézetet vallottak. Ezeknek a vitáknak a részletezését terjedelmi okokból most mellőzzük. A kérdés letisztulását jelzi, hogy – a problémakört legutóbb összefoglaló Bóna István véleményét idézve – mára csak két irányzat maradt. A hazai klasszikus történetírást követő modern nemzeti vonal azt vallja, hogy a magyarság már keleten is várépítő nép volt, és ezt a tudományát készen hozta magával. A másik a nemzeti romantikával összefonódott marxista dogmáktól lassan elszakadó realista irányzat, amely a pásztorkodó törzsszövetségben élő magyarok körében nem számol várakkal a 10. század első felében. Ez utóbbi vélemény egy kevéssé bizonyítható törzs-állami csoportosulást feltételezve a legkorábbi várakat törzsfői váraknak tartja. Mindkét irányzat erősen történeti alapú, és jellemzője, hogy nem veszi figyelembe, vagy nem ismeri a kérdésben az utóbbi évtizedekben jelentősen előrelépő régészet eredményeit. Az 1960-as évektől kezdődő kutatások legnagyobb érdeme volt, hogy meghatározta a magyarsághoz kapcsolódó legkorábbi várak alapvető szerkezeti elemeit. Ezt követően számos félreértelmezés és meddő vita – amely elsősorban a régészeti tények és a történeti adatok egyeztetése körül folyt – után az ispánsági várak kutatása döntően új eredményekhez vezetett: bebizonyosodott, hogy a kazettás szerkezetű várak legkorábban a 10-11. század fordulóján épültek. A régészet eredményeit összegző Bóna István joggal véli úgy, hogy a magyarság várépítésének kezdete védelembe szorulásával, az államhatalom ezzel párhuzamosan megkezdődő kiépítésével, azaz Géza és István uralmának időszakával függ össze.

Rezi várának romjai.

Az ismertetett véleménnyel jórészt egybe csengenek a zalai kutatások eredményei is. A várépítés kezdeteit jelen sorok szerzője már az 1984-ben megjelent munkájában is a védelmi rendszer, a gyepű kiépítésével állította párhuzamba. A határvédelemmel, talán a határispánsági szervezettel hozható kapcsolatba az a rövid életű sáncvár, melynek jelentős maradványai a zalaszentiváni Kisfaludi-hegyen találhatók. A határvédelem 11. század elején történt nyugatabbra tolódásával az erődítmény szerepe is megszűnt.

A történeti forrásokban szereplő első zalai vár a megyeszervezet kialakításához egyértelműen kapcsolódó ispáni vár volt. A történetírás az 1009-es oklevélben említett Kolon civitast teljes joggal lokalizálta a történeti Zala és Somogy megye területére. Az ezen a néven ismert – Balatonmagyaród és Zalakomár között egykor létezett – települést ugyanakkor az első megyeszékhelynek vélte, és itt kereste az ispánsági várat is. Ennek nyomán a régészeti kutatás hosszú éveket szánt „a koloni vár" megtalálására, eredménytelenül. A karoling-szláv Zalavárhoz,

és a még szintén álló hatalmas késő római fenékvári romokhoz pár kilométer közelségben a magyarok által épített föld-fa vár létének gyakorlati szempontból való értelmetlenségére Bóna István mutatott rá. A topográfiai viszonyok ismeretében ugyanúgy értelmetlen lett volna az itteni vár – jeles történészünk, Győrffy György által vélt – Koppány elleni „útlezáró" szerepe is. Elfogadhatjuk viszont azon véleményt, hogy Kolon az első ispán neve, és egyúttal szálláshelye lehetett a 10. század végén és a 11. század első felében.

A legutóbbi időben folyó régészeti kutatások alapján egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a valódi megyeközpont és ispáni vár Zalaváron alakult ki. Bár a vármegye központjaként Kolon helyett Zalavárt csak 1234-ben említik először, és Zalavár neve is csak 1222-ből ismeretes, ma már joggal feltételezzük az itteni ispáni várnak az államszervezéssel egy időben történő alapítását. Valószínű, hogy a megye – több más megyéhez hasonlóan – első ispánja után hosszú ideig a Kolon nevet viselte. A Zala név a Szent László kora után kialakult, nyugati és déli területekkel kiegészített új közigazgatási egységhez, a Drávától a Balaton északkeleti csücskéig nyúló megyéhez kapcsolódik. Az ekkor kialakult megyehatárok kisebb változásokkal a 20. század elejéig fennmaradtak. Ehhez az új névhez köthető az ispáni székhely, Zalavár neve, melynek mind teljesebb megismerését a jelenleg is folyó kutatásoktól várjuk.

A nagyfejedelmi, illetve királyi várak felépülését követően került sor a feudális magánvárak építésére. Az, hogy ez a folyamat mikor kezdődött el, komoly vitákat váltott ki a korszakkal foglalkozó régészek és történészek között. Nagyon sokáig tartotta magát az a vélemény, hogy a magánvárak építése IV. Béla király a tatárjárást követő intézkedései kapcsán kezdődött. Az elmúlt évtizedekben azonban a régészeti topográfiai munkálatok során megismertünk egy olyan, számos tagból álló erődítménycsoportot, melyet a kutatók sokáig – jobb híján – kisvárak csoportjaként emlegettek. Ezek az egyszerű, zömmel faépítésű, árokkal vagy sáncokkal körülvett, igen kis alapterületű várak megbolygatták a korábbi merev álláspontokat. Építésüket többen is a 11-14. századra datálták, építtetőiknek pedig döntően a térséget birtokló jelentősebb magánbirtokosokat tartották. Az újabb kutatások eredményei alapján ma már megerősödött az a vélemény, hogy a kis erődítmények építése csak a 12. század vége körül kezdődött, fénykoruk pedig a 13. század volt. Ennek az álláspontnak a kialakulásában igen jelentős szerepet játszottak azok a kutatások, amelyek a Zala megye területén található ilyen típusú várakkal kapcsolatban folytak. A megyében több mint 20 olyan ún. kisvárat ismerünk, amelynek nincsen írásos említése. A megtalált és felmért várak mindegyike kis méretű, kör vagy körhöz közelítő belső maggal épült, melyet árok és külső sánc, avagy árkok és külső sáncok védtek. Az eddigi kutatások során 8 várban került elő olyan régészeti leletanyag, amely az említett építési időszakra utal. Ezek a várak elhelyezkedésük alapján több alcsoportra oszthatók, de döntően (13 esetben) mocsárban, mocsárperemen vagy vízzel körülvett területen találhatók. A másik nagyobb alcsoportot a magaslaton álló erősségek jelentik, néhány esetben pedig teljesen sík terepen találkozunk velük. Az elmúlt években 5 vár területén folytak ásatások: a zalaszabari, a nagyradai, a hahót-sárkányszigeti, a hahót-alsófakospusztai és a reszneki várban. A kutatások bebizonyították, hogy ezek az építmények szinte egyforma módon épültek. Egymáshoz teljesen hasonló volt a szabari, radai és a sárkányszigeti vár. Mind a háromnak a belsejében egy toronyszerű épület állhatott, mely gerendaszerkezettel, fából készülhetett. Erre abból lehetett következtetni, hogy a fatornyot, faépületet kő-terítéssel alapozták. Fakos esetében inkább egy téglalap alakú lakóépület, míg Reszneken az előbbi csoportnál kisebb, de ugyancsak fatorony épült. A tornyokat palánkfal övezte, és ugyancsak palánkfal futott végig a külső sáncokon is. A kutatások során erőkerült leletanyag, kerámia és fémtárgyak leginkább a 13. századra utaltak. Pénzt egyetlen helyen találtunk, Zalaszabaron, egy másodlagosan felhasznált bronzpénzt, melyet egyes kutatók szerint IV. István (1163-1164), mások szerint III. Béla (1172-1196) veretett.

Tátika várának romjai.

A várak korának meghatározásában a régészeti kutatás mellett az okleveles anyag átvizsgálása is segített. A várak döntő többsége a megye területére 1163 után betelepedett, német eredetű Hahót-Buzád nemzetség birtokain feküdt. A kutatott várak közül Zalaszabar a Buzád ág korai birtokközpontja volt. 1233-ban II. Buzád bán otthagyva a világi életet kolostorba vonult, és birtokait szétosztotta fiai között. Külön rendelkezett Szabar birtokáról, melyet legidősebb fiára hagyott. Ezen oklevél alapján is – egybecsengően a régészeti leletekkel – sejthetjük, hogy már ekkor állt itt az erődítmény. Az ilyen típusú várak tatárjárás előtti építését az is bizonyítja, hogy az

oklevelek szerint a Hahót nemzetség Buzád ágához tartozó testvérek, Csák, Buzád, Lankréd és Terestyén (Trisztán) tornyokat építettek muraközi birtokaikon. A testvérek közül Buzád már a tatárjáráskor bizonyosan életét vesztette.

A família hasonló várakat még a 13. század utolsó negyedében is épített. Ennek egyik példája Zalacsány. A ma Zsidóvárnak nevezett erődítményt I. Csák leszármazottjai építették, akik Csáktornya elvesztése után 1270-72 körül telepedtek át ide. A másik példa Hahót-Alsófakos, ahol a vár 14. század eleji megléte egy 1356-ban kelt oklevél alapján valószínűsíthető. Idetelepült a Muraköz elvesztése után Lankréd ága. Az említett oklevél Lankréd unokáinak birtokmegosztásáról szól, és ebből kitűnik, hogy az erődítményt apjuk, az 1267 és 1310 között szereplő Herbold még használta.

A felsorakoztatott adatok alapján úgy véljük, hogy ezeknek a váraknak – melyeknek előzményeit Nyugat-Európából igen nagy számban ismerjük – az építése a német területekről betelepülő Hahót-Buzád nemzetség révén terjedt el vidékünkön, és használatuk a 12. század végétől a 14. század elejéig tartott.

Ezek a kis méretű várak több célt is szolgáltak, voltak közöttük birtokközpontok (lakóhelyek), eldugott, jól védhető helyre épített mentsvárak és kereskedelmi útvonalak ellenőrzésére készített megfigyelőhelyek. Szerepüket a haditechnika fejlődésével fokozatosan elvesztették. A 14. század elejére végképp eltűntek, illetve néhányuk helyén újabb, korszerűbb erődítmény épült.

A zalai várak döntő többsége a tatárjárás után épült, azt követően, amikor IV. Béla uralkodásának második felében úgy döntött, hogy visszatér apja politikájához, és nem akadályozza a világi nagybirtokosok további térnyerését, sőt minden rendelkezésére álló eszköz és alkalom megragadásával segíti őket abban, hogy az országot új, megerősített pontokkal lássák el. Az újonnan kiépült védelmi rendszer – mutatják adataink – elsősorban a várakra támaszkodó határvédelmet jelentette, és ez nemcsak a keleti, hanem a nyugati határon is létrejött. Míg a nyugati határszélen álló erősségek 1242 előtt döntően a király kezében voltak, addig az 1242 és 1270 között a nyugati határon felépült 9 vár közül már csak egy esetben volt a király az építtető. Ez megyénkben azt jelentette, hogy a Muraköz védelmét teljesen a Hahót-Buzád nemzetségre bízták. Határvédő funkciója volt az ő váraiknak: Lendvának, Sztrigónak és Csáktornyának.

A sümegi vár.

A 13. században a várépítészetben komoly minőségi változás következett be. Elterjedt és a tatárjárás utáni időszakra jellemzővé vált a kővárak építése. Nyugati hatásra ugyanebben az időszakban honosodott meg a várépítés királyi engedélyhez kötése. Az így épült erődítményeket forrásaink a „castrum" elnevezéssel illetik. Ebben az időszakban építette ki jelentős uradalmi központként a veszprémi püspök Tátikát és Sümeget, Favus pannonhalmi apát Szigligetet, a Rátót nembeli Gyulafiak Csobáncot, az Atyusz nemzetség Hegyesd várát, a Türjék Szentgróti ága (Zala)Szentgrótot és a Hahót-Buzádok Pölöske várát. A 14. század elején jelent meg a forrásokban, de valószínűsíthetően 13. század végi építésű Kanizsa, Kemend, Lenti és Rezi. Három olyan várról tudunk, amelynek „castrum"-ként való megjelenése előtt az említett várépítési korszakhoz tartozó előzménye volt: Buzádsziget (amely a 14. század elejének belháborúi során elpusztult), Tátika (a várhegynek a maitól eltérő pontján lévő korai várat későbbiekben Alsó-vár néven említették) és Csáktornya.

A 13-14. századi várainkból már több olyan is van, amelyek, ha csak részleteikben is, de tanulmányozhatók. Döntő többségük hegyi vár, amelynek rom-maradványai megmaradtak. A felsorolt várak közül csak Csáktornya, Kanizsa, Lenti, Pölöske és Szentgrót vára épült síkságra, mindegyik mocsarak védelmében. A hegyi várak alakjukban a beépíthető hegytető, hegyfok alakjához igazodnak, alapvető szerkezeti egységeik a kaputorony, az öregtorony, a kápolna és a palota. A síksági várak alaprajza szabályosabb, általában négyzet alakúak. Részletes ismereteket ezekről a várakról a jelenleg is folyó feltárások után fogunk kapni. A korábbi időszakban csak a sümegi várban folytak feltárások, soraink írása idején folyik Szigliget, Rezi és a ma Szlovéniához tartozó Lendva feltárása. A többi várnak ez a korszaka kismértékben, vagy egyáltalán nem kutatott. Korai alakjukra és szerkezetükre csak a török időkből fennmaradt alaprajzokból, vagy a még később készült felmérésekből lehet következtetni.

Az általunk kutatott Rezi esetében a feltárások eddigi eredményei azt mutatják, hogy a hegyfokon először egy lakótorony épült előudvarral, s csak a 14. század folyamán építettek az előudvar elé kaputornyot.

A 14. század második fele ismét jelentős változásokat hozott a zalai várépítészetben is. Az Anjou-kor konszolidációja nyomán meginduló gazdasági fejlődés jelentős anyagi forrásokat halmozott fel a nagy- és középbirtokosok kezén, és ez komoly építkezésekre adott lehetőséget. Elkezdődött a régi várak komfortosítása, korsz-

erősítése. A védelmi funkció mellett mind jelentősebb szerephez jutottak lakóinak kényelmi szempontjai is. A 14-15. századi átépítések nyomai különböző mértékben, de minden várunkon megfigyelhetők. Igen jelentős gótikus átalakításra utaló kőanyag került elő Tátika és Rezi várából. Alsólendva közelmúltban megismert alaprajza alapján bizonyos, hogy a 14-15. századi építkezések során épült át zárt udvaros, téglalap alakú várrá. A régészeti kutatás hasonló eredményre jutott a szentgróti vár esetében is.

Az igazán nagy jelentőségű családok teljesen új várak építésére is vállalkozhattak. Ez a folyamat Zalában a Kanizsai család rezidenciájának megépítésével jellemezhető. A Kanizsaiak a 14. század elején Károly Róbert jóvoltából szerezték meg a névadó várat és a hozzá tartozó uradalmat, ez utóbbit aztán Nagy Lajos és Zsigmond uralkodása alatt sokszorosára növelték. A hatalmas dél-zalai uradalom központjában, a Kanizsa folyó mocsarainak egy szigetén Kanizsai Miklós tárnokmester a 14. század végén a királyi építkezések (Diósgyőr, Zólyom, Tata) hatását magán viselő zártudvaros, szabályos alaprajzú, gótikus várat építtetett. Az egyemeletes, árkádos udvarú várkastély alaprajzát Méri István feltárásából, emeleti alaprajzát Ferrabosco 16. századi felméréséből, távlati képét pedig egy 1600-ban készült rajz alapján ismerjük. A reprezentatív épület sarkait a tetőszerkezetből kiemelkedő kis tornyocskák díszítették. A kanizsai várkastélyt a többi hasonló épülettől eredetileg karakteres, a homlokzat elé kiugró kaputornya különböztette meg. Ezt a kaputornyot egy későbbi átépítés során lebontották, a 16. századi alaprajzokon már nem szerepel.

Alsólendva látképe a várral.

A 15. században egy új erődítménytípus is megjelent. A gazdaságilag megerősödő középnemesség erre az időre már képes volt erődített lakóhelyek építésére. Ezt az erődítettség fokában a váraknál gyengébb, mégis várszerűen megjelenő, de elsősorban lakóinak reprezentációját szolgáló épülettípust a korabeli terminológia „castellum"-nak nevezi. A castellumok építése ugyanúgy királyi engedélyhez volt kötve, mint a váraké. A legkorábbi ilyen építési engedélyt 1402-ből Fancsikáról, a legkésőbbit 1480-ból Botszentgyörgyről (Nagykanizsa-Romlottvár) ismerjük. A 15. századi zalai castellumok közül kettő volt az Egervváriak kezén: Fancsika és Resznek, egy az Ákosházi Sárkányokén: Buzádsziget, egy a Széchenyiekén: Páka, és egy a Bajnai Both-okén: Botszentgyörgy. A castellumok, mint építmények meglehetősen heterogén külsőt mutattak. Az ásatások alapján tudjuk, hogy Páka palánkfalakkal övezett, fából készült udvarház, Buzád-(a század végétől Sárkány-)sziget palánkfalakkal övezett, elővárral ellátott téglatorony, Fancsika négy saroktornyos favár, míg Botszentgyörgy teljesen várszerűen megjelenő épület volt. A négyzet alakú vár kapuja keletre nézett, ezen az oldalon várkápolnát és palotaszárnyat is találunk. Ugyancsak palotaszárny állt az északi oldalon, míg a nyugati, támadható oldal felől két saroktorony által közrefogottan gazdasági épület helyezkedett el. Egyedül déli irányban nem voltak épületek, viszont itt a fal síkjából egy nagyméretű torony lépett ki a várárok irányába. A várkastély építése a gótika jegyeivel indult, befejezése már a 16. században, reneszánsz díszítőelemekkel történt.

A 16. század elején, talán a castellum-építés utolsó hullámaként – esetleg a török veszély megjelenésének első jeleként – néhány új castellum bukkant fel a forrásainkban, pl. Letenye, Kányafölde (ma Kányavár). Ezeknek a valódi szerepkörét a kutatás mai állása szerint még nem ismerjük.

Zala megye középkori várainak nagy része a 16. században új szerepet kapott, a török elleni végvárrendszer tagja lett. Ez egyrészről jelentősebb átépítésekkel járt együtt, másrészről azt is jelentette, hogy a török idők befejeztével az esztelen pusztítás áldozatai lettek. A Balaton-felvidék hajdan zalai várainak romjain túl a Keszthelyi-hegység két várromja, Tátika és Rezi, a Lenti vár megmaradt részlete és a zalaszentgróti kastélyba beleépült maradványok képezik mindazt, ami a zalai várakból láthatóan megmaradt. A középkori Zala megyének legépebben – ha átépített formában is – megmaradt két vára ma az országhatáron kívül található: Csáktornya Horvátországban és Alsólendva Szlovéniában.

Vásárok a középkori Zala megyében

Egy évtizeddel ezelőtt kísérletet tettünk arra, hogy a késő-középkori Délnyugat-Dunántúl mezővárosi fejlődésének főbb vonásait felvázoljuk. Itt mutattuk be ezt a pontrendszert, amellyel a középkori „központi helyek" rangsorát, hierarchiáját számszerűen is meg lehet határozni. „Központi hely" alatt azt a települést értjük, amely valamely szempontból a környező települések közül kiválik, azok számára központot képez. Valamennyi „központot" nem lehetett figyelembe venni, így amennyiben egy település pl. csupán uradalmi központ, vagy az egyházi tizedszedő szervezetben egy tizedszedő „kés" (körzet) centruma, esetleg ahol megyei törvényszékeket tartanak, nem került be a tárgyalt centrális helyek közé, kivéve, ha más kritériumok is e mellett szólnak. Így kizárólag azokat a településeket vettük figyelembe, amelyeket az oklevelek városnak, vagy mezővárosnak neveztek, (akkor is, ha csupán egyetlen egyszer,) valamint a sokadalom- azaz országos, évi vásártartó, továbbá a hetipiaccal rendelkező helységeket tárgyaltuk. Náluk azonban figyelembe vettük valamennyi olyan kritériumot, ami központi jellegüket erősíti. Gyakorlatilag a legtöbb központi hely bekerült közéjük, mert viszonylag kevés az az uradalmi, egyházi, vagy megyei központ, amely nem volt mezőváros, vagy ahol nem tartottak vásárokat.

Azóta kissé módosítottuk a centralitási pontrendszert, továbbá feldolgoztuk Északkelet-Magyarország, valamint az Alföld és az Alföld-széle megyéit is. Ezzel korrekciót kellett végrehajtanunk a Délnyugat-dunántúli négy megyénél is, ahol a pontszámmódosuláson kívül az úthálózat rekonstrukciójánál is kiigazítottuk akkori eredményeinket. Zala megyénél 55 központi helyet vettünk korábban figyelembe, ezzel Zala az ország legtöbb központi helyével rendelkező megyéi közé tartozik. Most hozzávettük még Komárt, amelyet korábban Somogynál tárgyaltunk. (Komár mindkét megyénél előfordul a forrásokban.) Így Zalának 56 központi helye volt, amikor kereken 5.882 km^2 területével az ötödik (Erdéllyel és Szlavóniával együtt a nyolcadik) legnagyobb alapterületű, és 82.325-93.550 fős lakosságával ugyancsak az ötödik (Erdéllyel és Szlavóniával együtt a hatodik) legnépesebb megyéje volt az országnak. Ezen a területen egy olyan centrális hely volt, amely a 21-30 pontos kategóriába tartozik (Kapornak), négy esett a 16-20 pontos csoportba: Kanizsa, Szentgirolt, Tapolca és Zalavár. Rendszerem alapján ezeket a településeket sorolhatjuk a városok közé, noha jogilag mezővárosok voltak csak, sőt Zalavár mezőváros jellegére sincs adatunk. 11-15 pontos 12, 6-10 pontos 26, 1-5 pontos 13. (A korábbi tanulmányunkban 21-30 pontos egy sem volt, a többi kategória pedig így alakult [Komárral együtt] 3, 5, 23, 25.)

Zala megye központi helyei a középkor végén:

Pontszám	Mezővárosi említések			Falu	Összes	Falvak %-a.
	többször	1490 után	egyszer			
21-30	1	-	-	-	1	-
16-20	3	-	-	1	4	25
11-15	9	-	-	3	12	25
6-10	8	6	4	8	26	30,8
1-5	-	1	3	9	13	69,2
Összesen	21	7	7	21	56	37,5

A táblázat azt mutatja, hogy a központi hely jelleg nagyjából megfelelt a település jogi helyzetének, a mezővárosok számának a Jagelló-korban történt nagymértékű országos növekedése is csak ritkán emelt fel tényleg jelentős centrális helyet (Zalában egyet sem.) Megmagyarázandó azonban négy falunak országos viszonylatban is ritka bekerülése a legalább 11 pontos kategóriába. Ezek a már említett Zalaváron kívül Rennek, Szabar és Tihany. Rennek kivételével mindhárom jelentős vásárközpont volt, Renneken ugyan tartottak hetipiacot, jelentőségét azonban megyei ítélőszék mivolta adta meg.

Már ez is mutatja a vásárok nagy szerepét. A megye 56 központi helye közül 41-ben tartottak vásárokat, ami viszonylag nagy szám, a központi helyek 73,2 %-a. Mivel Magyarországon a vásártartási jog és a mezővárosi jelleg nem esett egybe – vásárengedélyt elvileg csak a király adhatott, mezővárossá emeléshez pedig elég volt a földesúr engedélye – ez alapjában véve igen magas arányt jelent. Hozzá kell tennünk: egyáltalán nem biztos, hogy nem tartottak további helységekben, főként egyes mezővárosokban vásárokat, csak adat nem maradt rá, vagy pedig e sorok írójának kerülte el néhány vásár a figyelmét. (Teljes képet csak valamennyi fennmaradt oklevél átvizsgálása adhatna, ilyen teljességre azonban nem törekedhettünk. Részleteiben tehát igen könnyen változhat majd a későbbi kutatás során a kép, annyi adat azonban már most is a rendelkezésünkre áll, hogy a főbb vonulatok ne módosuljanak.)

A 41 vásártartó hely közül 14-ben tartottak sokadalmakat, 38-ban hetipiacokat (mivel tíz településen mind hetipiac, mind országos vásár létezett, a két vásártípus összege magasabb a vásártartó helyek számánál). A 14 sokadalomtartó helyen 24, a 38 hetipiacos helyen 41 hetipiacot tartottak. (Kapornakon 5, Szabaron 3, Nedelcén 3, Boldogasszonyfalván 2, Zalavárott ugyancsak 2 sokadalomra, Kanizsán, Pákán és Szabaron 2-2 hetipiacra maradt fenn adat. Országosan különben gyakoribb volt egy településen több sokadalom, egynél több hetipiac sokkal ritkábbnak számított.) Egyaránt tartottak mind sokadalmat, mind hetipiacot Bak, Kapornak, Kanizsa, Komár, Lendva, Páka, és Salomvár mezővárosokban, valamint Boldogasszonyfalva, Szabar, Tihany és Zalavár falvakban. Csak sokadalmat Almád, Nedelce mezővárosokban és Vászoly falvakban találunk. Vásártartási szempontból talán úgy lehetne rangsort felállítani, hogy egy sokadalmat két, egy hetipiacot egy pontnak veszünk. Ez alapján az alábbi rangsor állapítható meg. (Zárójelben a település centralitási pontszámát adjuk meg.)

A Zala megyei középkori vásárok rangsora:

Vásár-pontszám	Települések száma	Települések nevei és centralitási pontszámai.
11 pont	1	Kapornak (22)
8 pont	1	Szabar (11)
6 pont	1	Nedelce (12)
5 pont	2	Zalavár (17), Boldogasszonyfalva (8)
4 pont	2	Kanizsa (17), Páka (11)
3 pont	5	Komár (15), Lendva (14), Bak (11), Tihany (11), Salamonvár (9)
2 pont	2	Vászoly (8), Almád (5)
1 pont	27	Tapolca (17), Szentgirolt (16), Szántó (12), Rennek (11), Egerszeg (10), Bekcsényhely (9), Erek (9), Letenye (9), Mándhida (9), Szemenye (9), Szepetnek (9), Istvánd (8), Újudvar (8), Csány (7), Nemti (7), Pacsa (7), Szentjakab (7), Véged (7), Csabi (5), Nyirád (5), Dobos (5), Fancsika (4), Haholt (4), Szelcsevásárhely (4), Csütörtökhely (3), (Magyar)Szerdahely (3), Szentbalázs (2)

A táblázatból nyilvánvaló, hogy a jelentősebb központi helyek egyben fontosabb vásárhelyek is voltak, a falusias hetipiacok egy része viszont alig rendelkezett centrális szereppel. Természetesen köztük is akadnak kivételek, pl. Szabar. Adataink valószínűleg hiányosak, hiszen nem nagyon képzelhető el, hogy pl. Tapolcán, Szentgirolton, Szántón vagy Egerszegen ne tartottak volna sokadalmakat. Az sem valószínű, hogy olyan jelentős központokban, mint Csáktornyán, Keszthelyen vagy Sümegen egyáltalán ne lett volna vásár. Ez a hiányos adatgyűjtés mellett valószínűleg a rossz forráshagyományozásra vezethető vissza.

A sokadalmak időbeni szóródását tekintve a 24 sokadalom közül Almád és Vászoly időpontját nem ismerjük, a négy változó ünnepen tartottat (Letare vasárnap, Áldozócsütörtök és két Pünkösd) abba a hónapba helyezzük, ahol többször előfordult. Január: Kapornak (Vízkereszt utáni vasárnap) – Február: Szabar (Szent Péter széke, II. 22.) – Március: Kapornak (Letare vasárnap) – Április: Kanizsa (Szent György, IV. 24.), Boldogasszonyfalva (Szent György, [előfordul azonban a következő napi Szent Márk előtti csütörtök néven is, ami nyilván annak a következménye, hogy a sokadalmakat a névadó ünnep előtti napokban kezdték, és ugyanannyival később fejezték be.]), Kapornak (Szent Márk, IV. 25.) – Május: Páka (Szent Fülöp és Jakab, V. 1.), Zalavár (Áldozócsütörtök), Kapornak (Pünkösd), Nedelce (Pünkösd) – Június: Nedelce (Szent Vid és Modestus, VI. 15.), Salamonvár (Szent László, VI. 27.), Zalavár (Péter-Pál, VI. 29.), Komár (valamikor június végén, nem sokkal július 5-e előtt) – Augusztus: Nedelce (Szent Osvát, VIII. 5.), Tihany (Nagyboldogasszony, VIII. 15.), Bak (Szent Bertalan, VIII. 24.) – Október: Kapornak (Szent Gál, X. 16.), Szabar (előfordul Szent Gál és Szent Demeter (X. 26.) kelettel egyaránt. Amennyiben két hetes sokadalomról volt szó, a két ünnep jelentheti ugyanazt a vásárt.), Boldogasszonyfalva (Szent Demeter), Lendva (Szent Simon és Judás, X. 28.) – December: Szabar (Szent János evangélista, XII.27.)

A 22 ismert időpontú vásár felét, tizenegyet az április utolsó hetétől számított valamivel több, mint két hónap alatt bonyolították le, június végéig. Júliusban nem volt sokadalom, augusztusban azonban három is, hogy szeptember megint üresen maradjon. Utána október második felében négy vásár következett. Ezen kívül decem-

bertől márciusig minden hónapban találunk egy sokadalmat. Bár korábbi adataink szerint júliusban és szeptemberben gyakran tartottak sokadalmat, augusztusban pedig ritkábban, Zalában ez másként volt. Itt egyrészt az aratás ideje, másrészt – tekintve a megye jelentős szőlőtermelését – a szüret akadályozta az országos vásárok tartását. A sokadalmak időpontja között nem sok kapcsolatot lehet kimutatni. Egyedül a tavaszi Kapornak-Páka, illetve Zalavár-Kapornak országos vásárok függhettek össze egymással. Különleges kapcsolat állt viszont a nedelcei pünkösdi és Szent Osvát-napi sokadalmak, és Ptuj (Pettau) ugyanaznap tartott országos vásárai között, ami egy gazdasági háborút igazol. A király szándékosan azért tette ezekre a napokra a sokadalmat, hogy megakadályozza a ptuji vásárok látogatását.

Arra vonatkozóan, hogy milyen távolságból keresték fel a sokadalmakat, kevés adat maradt fenn. Mivel az útviszonyokat, az utak egykori kanyarulatait nehezen tudnánk manapság lemérni, a távolságokat légvonalban, a mai térképek alapján tudjuk csak megadni. A valóban megtett út nyilván jóval hosszabb volt – minél távolabbi helyről van szó, annál inkább –, ezen felül a domborzat emelkedése esetén a sokadalom elérése bizonyára több időbe telt. A legnagyobb távolság a salamonvári országos vásárnál mutatható ki. 1522-ben a Vas megyei Bozsokról látogatták meg, azaz 58 km távolságról. Több adat maradt fenn a baki sokadalmakról. Karácsonyfalvaiak (12,5 km), lőrincfalvaiak (11 km), besenyeiek (10,5 km) vásározóira maradt fenn adat. A kapornaki Márk-napi sokadalom alkalmával 1524-ben isaboriak (12 km), istvándiak (11 km) és nagygyürüsiek (7 km) zavarták meg lövöldözéssel a vásár békéjét. A Somogy megyei Szentpál sokadalmát pedig Zala megyei szentmiklósiak (9 km) keresték fel. Amennyiben a salamonvári adat nem létezne, feltételezhetnénk, hogy az országos vásárokat elsősorban a környékbeliek látogatták. A forrásanyag eloszlása különben országosan hasonló képet mutat. Az adatok túlnyomó többsége valóban a közvetlen környékre vonatkozik, de nem hiányoznak a nagyobb, általában véve 50-60 km-es távolságok sem, csak jóval kisebb számban maradtak fenn. Azaz: az országos vásárt valószínűleg főként a környékbeliek látogatták, de sohasem hiányoztak a nagyobb távolságról érkezők sem. A sokadalomhálózat sűrűsége tehát az árutermelés bővülésének a jele, és ezzel függ össze az ugyanezen a helyeken tartott országos vásárok számának hirtelen növekedése is a középkor végén.

A terménykereskedő. Fametszet Roderik püspök Az emberi élet tükre c. könyvéből. 15. sz. első fele (Országos Széchenyi Könyvtár).

Bár – miként említettük – adataink hiányosak, talán nem véletlen a sokadalomtartó helyek területi elhelyezkedése sem. Amennyiben a középkori Zala megye területét egy képzeletbeli vonallal – amely Egerszegen át Bakon keresztül Kanizsáig, nagyjából a mai 74-es út vonalában húzódik – kettéosztjuk, akkor a keleti felén kilenc sokadalomtartó helyen 16, a nyugatin ötben 8 országos vásárt találunk.

A hetipiac-hálózat ennél sokkal terjedelmesebb, de meg kell jegyezni, hogy Zala vásárhálózata a középkori Magyarország megyéi között az egyik legsűrűbb volt. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 38 hetipiacos helyen tartott 41 piac közül – Fancsika, Szelcsevásárhely és Újudvar kivételével – 38-nak ismerjük megtartási idejét. Vasárnappal kezdjük, mivel a középkorban a keltezések a napokat – vasárnap és szombat kivételével – a heti sorszámmal adták meg, a hetet pedig vasárnappal kezdték. Vasárnap öt, hétfőn hat, kedden hat, szerdán hét, csütörtökön hét, pénteken kettő, szombaton öt helyen tartottak piacot. Ez a megoszlás egy kivétellel lényegében megfelel az országos helyzetnek, hiszen pénteken – Krisztus kínszenvedése napján – ritkán tartottak piacokat. Más kérdés a vasárnapi piacok gyakorisága, ez máshol nagyon ritka, ugyancsak vallási okokból. Hogy itt miért van másként, nem tudjuk.

A hetipiacok megoszlása a hét napjai szerint:
Vasárnap: Dobos, Lendva, Páka, Szentbalázs, Tihany.
Hétfő:Egerszeg, Nemti, Pacsa, Szabar, Szántó, Szemenye.
Kedd: Bak, Erek, Kanizsa, Mándhida, Nyirád, Zalavár.
Szerda: Csab, Letenye, Páka, Komár, Szentgirolt, (Magyar)Szerdahely, Tapolca.
Csütörtök: Bekcsényhely, Boldogasszonyfalva, Csütörtökhely, Kapornak, Szabar, Szentjakab, Véged.
Péntek: Csány, Rennek.
Szombat: Haholt, Istvánd, Kanizsa, Salamonvár, Szepetnek.

A sűrű hetipiac- (és sokadalom-) hálózat nyilvánvalóan a megye tagolt domborzati viszonyaival magyarázható. A dombos vidék völgyeinek sokkal több piacra volt szüksége, mint az alföldi síkságnak. A hetipiac jelentőségét az adta meg, hogy a termelő és a fogyasztó számára egyaránt szükséges volt a rendszeres árucsere lehetőségének megteremtése. Önmagában egy piac megléte csak azt bizonyítja, hogy a település egy szűkebb körzet számára központi hely funkciót töltött be, attól azonban még falu is maradhatott. Zalában különösen magas volt – mint láttuk – a falusi vásárhelyek aránya. A megyét két országos főközlekedési út szelte át: a Veszprémen át Sümegen keresztül Vasvár irányában haladó budai út ugyan északon csak érintette Zalát, viszont a Tapolcán át Kanizsán keresztül délre menőnek hosszú szakasza esett a megye területére. Különösen a megye nyugati felét szabdalta át számos ezeket összekötő, illetve ezeket kikerülő út. Ezekre szükség is volt, hiszen az esős vagy havas időkben az utak egy része járhatatlanná vált, így az utazók kerülő utakra kényszerültek. Az utak metszéspontjainál – ha nem is mindig – gyakran alapítottak vásárokat.

A vásározók útvonalának meghatározásához különösen fontos forráscsoportot képeznek az ún. háromvásáros kikiáltások (trineforenses proclamationes). Bizonyos idézéseket az idézendőhöz legközelebb eső piacon (forum comprovinciala) – amely mindig heti vásár volt – nyilvános kikiáltás formájában kellett foganatosítani. A királyi (nádori) ember a hiteles helyi bizonysággal nyilván azt az utat követte, amelyet az egyik piacról a másikra menő vásározók szoktak.

Háromvásáros kikiáltások légvonalbeli távolsága Zala megye keleti felében:

Honnan – hová	Távolság	Év	Hány nap van a két piac közt
Szentgirolt – Szentpál	64 km	1369	egy
Tapolca – Veszprém	40 km	1369	három
István – Dobos	37 km	1405	egy
Dobos – Mándhida	36 km	1405	kettő
Egerszeg – Újudvar	34 km	1329	?
Rennek – István	25 km	1344	egy
Bak – (Magyar)Szerdahely	21 km	1405	egy
Tapolca – Szentjakab	19 km	1369	egy
Újudvar – Zala(vár)	18 km	1329	?
Szabar – Csány	18 km	1406	egy
Szentgirolt – Kapornak	16 km	1397	egy
Szántó – Tapolca	16 km	1369	egy
(Magyar)Szerdahely – Szabar	15 km	1405	egy
István – Egerszeg	13 km	1344	két
Kanizsa – Szerdahely	12 km	1409	egy
Komár – Szabar	12 km	1406	egy
Kapornak – Csány	8 km	1397	kettő
Haholt – Szentbalázs	6 km	1478	egy
Szentbalázs-Szerdahely	4 km	1478	három

Nem véletlenül idéztük csak a megye keleti felét. A nyugati részen ugyanis egyetlen kikiáltási adatot ismerünk, ami csak erősíti a fenn elmondottakat. Az Egerszeg – Kanizsa vonal a jelek szerint élesen kettévágta Zalát. Ez a határ lényegében megfelel a megye Holub monográfiájában bemutatott járási megosztási térképének. A nyugati részre esett a kapornaki nagy járás, a keletire – Kapornakkal együtt – a kapornaki kis járás, és a két másik járás. Valamennyi járásszékhely a keleti megyerészben terült el. Nyugaton találjuk a muraközi csáktornya-sztrigói uradalmakat, és az alsólendvai Bánfiak hatalmas uradalomtömbjét, valamint jelentős parasztnemesi vidékeket Szentgyörgyvölgye, vagy Becsvölgye környékén. Talán a tekintélyes középnemesi birtokok alacsonyabb aránya is hozzájárult – nagykiterjedésű erdők mellett – a nyugati megyefél más struktúrájához.

Ennek ellenére a megye 38 középkori ismert hetipiac-helye közül 23-ban, azaz 60,5%-ukban történt proklamáció. Ha csak a megye keleti felét vesszük, itt 27 hetipiac-hely volt (az összes 71,1%-a), amelyek közül 22-ben (81,5%-ban) kikiáltásokat is foganatosítottak. Önmagában véve a teljes megyében kimutatott 60,5 %-os kikiáltási arány a hetipiacok között nem látszik alacsonynak. A viszonylag jó forrásadottságú Bereg, Szabolcs és Szatmár megyékben 36 piachely közül 21-ben történt kimutathatóan kikiáltás, ami 58,3 %, így nem sokkal különbözik a zalaitól. Csak a keleti részt véve figyelembe, a helyzet természetesen már más. Akárhogy is van, minden jel arra mutat, hogy nem minden piacon végeztek kikiáltásokat. A kikiáltások ritkasága nyugaton talán az eltérő birtokstruktúra következménye lehetett.

A táblázatunkban 19 távolságot adtunk meg két egymást követő hetipiac között. Az átlagos távolság 21,8 km, ami alacsonyabb, mint a Bereg, Szabolcs és Szatmár megyéknél kimutatható 28,4 km Az átlagokkal azonban baj

van, hiszen Zalában éppen úgy találunk 60, vagy 40 km-es (igaz, a megye határán túl vezető) távolságot, mint 6 vagy 4 km-est is. (találunk a kontrollként felhasznált három megye régióján belül is mind 58 és 78, mind pedig 1 km-es vásártávolságokat.) Az már érdekesebb, hogy Zalában a távolságok 36,8 %-a 20 km-nél hosszabb, 47,4 %-a 10-20 km közti, 15,8%-a pedig 10 km alatti. Bereg, Szabolcs és Szatmár megyékben viszont a három távolságtípus aránya 58,3 %, 33,3 %, 8,3 %. Azaz: Zala megye keleti felén jóval sűrűbb piachálózatot találunk. Két kikiáltási hely között a legnagyobb távolságok mind Zalában, mind a kontroll megyékben a 14. század második harmadára esnek, amikor még sokkal kevesebb piac működött, így a kikiáltóknak nagyobb távolságot kellett megtennie.

Az adatok arra is fényt derítenek, hogy hány nap alatt lehetett egy másik vásárt elérni. Tizenkét esetben egy másik hetipiacot másnap kerestek fel (63,2 %). A leghosszabb távolság 64 (!) km, a legrövidebb 6 km. Három alkalommal két nap múlva jutottak egy másik vásárra (15,8 %). A leghosszabb 36, a legrövidebb 8 km volt. Kétszer a harmadik nap érték el a következő piacot (10,5 %): a távolságok 40 és 4 (!) km. Két alkalommal nem ismerjük a kikiáltás napját. Bereg, Szabolcs és Szatmár megyékben csak a %-okat és a legtávolabbi és legközelebbi távolságot adom meg. Aznap: 5,55 %, 19 és 17 km, egy nap: 27,8 %, 35 és 1 km, két nap: 36,1 %, 46 és 11 km, három nap: 13,9 %, 58 és 19 km, négy nap: 5,55 %, 44 és 41 km, hét nap: 5,55 %, 78 és 44 km, ismeretlen: 5,55%.

Ami a legfeltűnőbb: a kikiáltások majdnem kétharmada Zalában már a következő nap bekövetkezett, az Észak-keleti három megyében – beleértve az aznap történteket is – ez csak a kikiáltások egyharmadánál történt. Ez azt mutatja, hogy – legalábbis Zala megye keleti felében – a hetipiacokat egymástól többségében egy nap távolságon belül tartották. Csakhogy a 12, egymástól egy napos úttal elválasztott piachely között különböző távolságok voltak. Mint láttuk, légvonalban (ami a valóságban hosszabb) 64 km-es távolság is volt. Átlagosan a 12 távolság közül egyre 21,75 km esett. (Bereg, Szabolcs és Szatmár megyékben aznap és a következő nap ugyancsak 12 kikiáltás történt, átlaguk 17,1 km. Ez lehet azonban a Zalában hiányzó aznapi eljárások következménye is.) A távolságok tehát nagyok, ezért kérdéses, hogy megtehetők voltak-e. A ló kultúrtörténetével foglalkozó Jankovich Miklós megállapítása szerint egy lovas lóváltás és pihenés nélkül óránként 7-12 km-t tud megtenni akkor, ha egy nap 6-12 óra közt lovagol. Ebbe a Szentgirolt – Szentpál közti, légvonalban 64 km-es távolság szépen belefér. Gyalogos zarándokok még e század elején is napi tíz óra gyaloglással átlag 40 km-t tettek meg egy nap, bár olykor hatvanat is sikerült.

Parasztok marhákat és disznókat hajtanak vásárra. A hamburgi városi törvénykönyv miniatúrája, 1497.

A távolságok tehát nem voltak nagyok, a baj csak az, hogy a vásározók ugyan lehettek áruval megrakott lovasok, sőt gyalogosok is, de főként szekeresek, és nem biztos, hogy rakományokkal, rossz utakon, emelkedéseken át meg lehetett tenni ezt az utat. Perjés Géza számításai szerint a török hadsereg Edirnétől Belgrádig az utat – állomásokra beosztva – 50-70 nap alatt tette meg. Ez 715 km-es utat jelent, így egy napra 14,3, ill. 10,2 km-es átlag teljesítmény jön ki. (Az utat lassította az élelmiszert és hadianyagot szállító szekerek lassúsága.) Mivel az útba a pihenők is bele vannak számítva, ennek alapján egy rakott szekér napi menetsebességét kb. 16-20 km-re becsülhetjük. Ez azért is érdekes, mert a hazai joggyakorlat ismerte a „rasta" fogalmát, amelyen belül nem volt szabad ugyanaznap két vásárt megtartani. A „rasta" szó a német „Rast" szóból, a pihenőhelyből származik, azaz azt a távot jelenti, amely után meg kellett pihenni, a tehervonó állatokat pedig itatni és etetni. A „rasta" a Budai Jogkönyv szerint két magyar mérföld, azaz kb. 16 km. Más források a „rastát" egy magyar mérfölddel, tehát 8 km-rel azonosítják. E szerint egy rakott szekér kb. 2-2,5 magyar mérföldet tehetett meg egyhuzamban. Ebből viszont az következik, hogy a háromvásáros kikiáltást végző királyi emberek és hiteleshelyi bizonyságok ugyan megtehették a Szentgirolt – Szentpál közti 64 km-es utat egy nap alatt, a vásározó kereskedők azonban nem. Eszerint a kikiáltás csak akkor tükrözi vissza a piacokra járók útvonalát, amennyiben az legfeljebb 20 km körüli távolságot köt össze. Gondolnunk kell azonban arra is, hogy egyes adatok szerint a hetipiacot a piaci napon déltájban kezdték, és másnap dél felé fejezték be. Ebben az

esetben már nagyobb távolságok is szóba kerülhettek, ilyenkor pedig a vásározók nyilván a piachelyeken éjszakáztak.

Azt nem tudjuk, hogy ez mennyire általánosítható, van azonban e mellett szóló adat megyénkből is. Csányon 1397-ben szombati, 1406-ban pénteki hetipiacra maradt fenn adat. Az nem valószínű, hogy 9 év alatt megváltozott volna az időpont, így itt is erről lehet szó. Talán ezzel magyarázható egy, a fenti táblázatban figyelembe nem vett – és országosan is egyetlen – négyvásáros kikiáltás. E szerint 1478-ban szombaton Haholton, vasárnap Szentbalázson, majd szerdán Szerdahelyen és Csabon történt a proklamáció. A probléma Csabbal van, hiszen az messze északon, Rennek mellett feküdt, ami ugyan magyarázható lenne a Szentbalázstól való háromnapos távolsággal, az viszont nehezen érthető, hogy miért mentek Szentbalázstól a 4 km-re fekvő Szerdahelyre csak három nap múlva. Két lehetőség áll fenn: vagy Szentbalázsról mentek Csabra, és onnan vissza Szerdahelyre, ahol a szerdai hetipiac még csütörtök délelőtt is tartott ill. fordítva, vagy pedig elírás történt Csab és Csapi között. Mivel ezt nem tudjuk megmagyarázni, ezért a csabi (esetleg csapi) kikiáltást nem vettük figyelembe.

Ezekkel a gyakorlatilag két napig tartó hetipiacokkal lehetne magyarázni a megyei ítélőszékek napja és a hetipiacok időpontja közti egyes eltéréseket is. Az alföldi és Alföld-széli megyékben tartott sedriák 38,7 %-ban egybeestek a hetipiac napjával, 6,4 %-ban a piacot az ítélőszék előtti, vagy utáni napon tartották, 12,9 %-ban a piac más napra esett, 19,4 %-ban nem ismerjük a hetipiac napját, 22,6 %-ban pedig nem maradt adat a piacra. Zalában

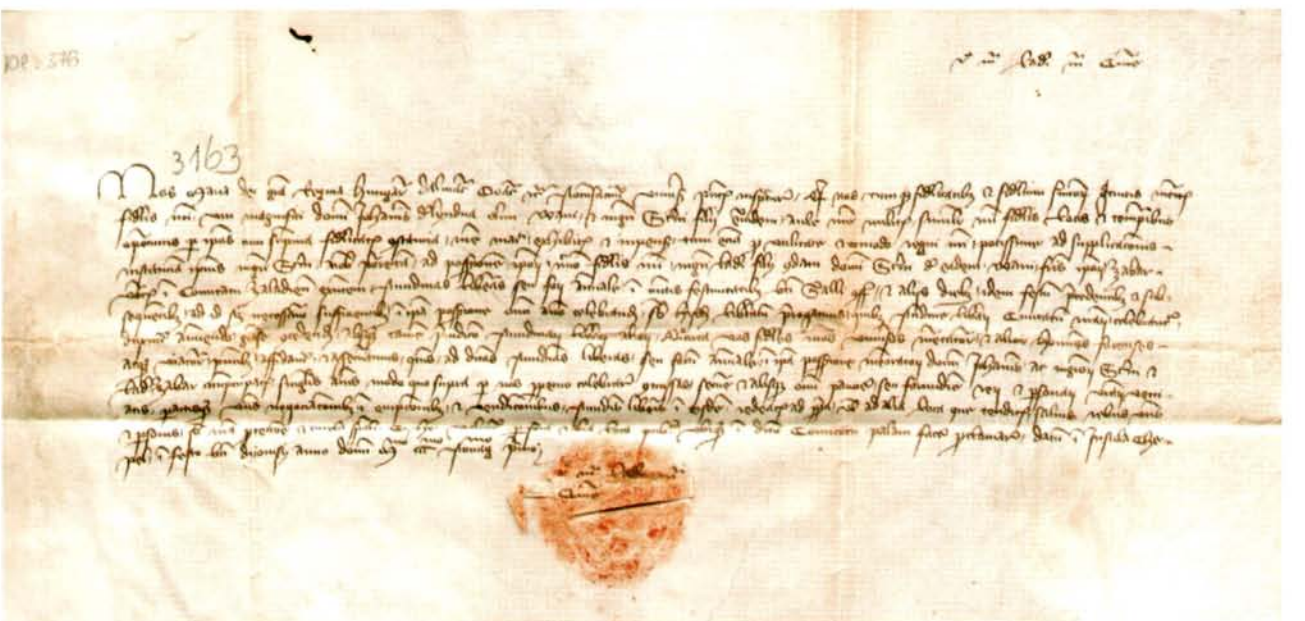

Mária királynő vásártartási engedélye Szabarban Lyndvai Jánosnak, Istvánnak, Lászlónak. 1391. (Zala Megyei Levéltár)

több sedriát tartottak. Ítélőszékeket találunk Kapornakon, Renneken, Szántón, Szentgirolton és Tapolcán. Szántó kivételével egybeesett a sedria és a hetipiac napja, itt azonban hétfőn van adat az ítélőszékre, kedden a hetipiacra. Amennyiben viszont a piacot hétfőn kezdték (csak a kikiáltás esett keddre), akkor itt is egybeesett a két időpont. Természetesen – ahogy az alföldi példa mutatja – voltak kivételek is.

Térjünk azonban vissza a piacsűrűségekre. Zala megyében gyakorlatilag nem lehet olyan helységet találni, ahonnan egy héten legalább öt napon ne lehetett volna egy hetipiacot felkeresni. Ezt három példán érzékeltetem, amelyből kettő a piacokkal jóval ritkábban ellátott Nyugat-Zalára vonatkozik. Egy bánokszentgyörgyi lakos pl. péntek kivételével a hét bármely napján eljuthatott egy hetipiacra. Vasárnap mehetett Pákára, vagy Szentbalázsra, hétfőn Szemenyére, kedden Bakra, vagy Kanizsára, szerdán Pákára, Szerdahelyre, vagy Letenyére, csütörtökön Bekcsényhelyre, szombaton Haholtra, vagy Kanizsára. Nova ugyan mezőváros volt, de piacára nincs adatunk. Egy itteni lakos vasárnap Pákára, hétfőn Nemtire, vagy Egerszegre, kedden Bakra, szerdán Pákára, csütörtökön Csütörtökhelyre, szombaton Salamonvárra utazhatott. Egy Kelet-Zalába eső falu példája: Zánkáról vasárnap Tihanyba, kedden Fajszra (Veszprém m.), szerdán Tapolcára, csütörtökön Szentjakabra, pénteken Kőröshegyre (Somogy m, a tihanyi réven át), szombaton Veszprémbe látogathatott. Bánokszentgyörgy esetében a legmesszebb volt Bak (20 km), Novánál Egerszeg (21 km), Zánkánál Fajsz (23 km) és Veszprém (még messzebb). Zánka tűnik a legrosszabbul ellátott falunak, viszont amennyiben – ahogy valószínűsíthető – Keszthelyen volt piac, akkor lehet, hogy itt is megvolt a heti hat napos piaci lehetőség.

Még egy kérdés maradt megválaszolatlanul. A kikiáltásoknál a piacokat „forum comprovinciale"-nak, azaz értelemszerűen megyei vásároknak nevezték. Valóban, Zalában két 1369-es kikiáltást leszámítva mind a megyén

belül történt. A két kivétel Szentgirolt – Szentpál – Bélavár, azaz Zala északi részéről mentek először Somogy északi, majd déli határára. A másik: Tapolca – Veszprém – Győr, azaz igen hosszú távolság. Azt is lehet látni, hogy a leghosszabb távolságok is a korábbi időszakra estek, nyilván azért, mert a 14. században még ritkább volt a piachálózat. Ezzel szemben a több ízben idézett Bereg, Szabolcs és Szatmár megyei példák esetében a három megye helységei között (és nem csupán a korai időben) jóval gyakoribb az átmenő kikiáltás.

A kérdés pontosítása miatt – teljességre törekvés nélkül – megnézhetünk több más megyét is. Többségükben, mint pl. a sok kikiáltási adattal rendelkező Baranyában is, kikiáltásokra csak a megyéken belül maradt adat. Felsorolunk azonban néhány több megyére terjedő kikiáltást, időrend szerint. 1320: Buda – Pest – Buda (Pilis és Pest megyék), 1327: Vasvár – Körmend – Veszprém (Vas és Veszprém megyék), 1333: Pest – Hatvan – Kecskemét (Pest és Heves megyék), 1355: Eger – Tur – Hatvan (Heves és Külső-Szolnok megyék), 1361: Alsok (Pannonhalma) – Komárom – Győr, (Győr és Komárom megyék), 1388: Eger – Dédes – Putnok (Heves, Borsod, Gömör megyék), 1388: Pest – Buda – Óbuda (Pest és Pilis megyék), 1416: Lelesz – Nagytárkány – Ungvár (Zemplén és Ung megyék), 1476: Fehérvár – Lepsény – Palota (Fejér és Veszprém megyék), 1479: Fehérvár – Adony – Simontornya (Fejér és Tolna megyék), év nélküli Mátyás-kori: Vác – Pest – Kecskemét (Nógrád és Pest megyék).

Ezek a példák annyiban pontosítják fenti megállapításainkat, hogy a nagyobb, több megyére átterjedő távolságú kikiáltások zöme valóban a 14. századra esik, de van azért kivétel. Ezek azonban minden esetben a megye határain fekvő településeket kapcsolják össze a másik megyével, és ezek gyakran olyan települések, amelyek egyik része a szomszéd megyébe esett. (Hatvan egyik fele Pest megyében, Simontornyáé pedig Fejér megyében volt.)

A vásárokra vonatkozó adatok.

Almád. Csánki III.18.
Bak. Zalai Oklt. II. 420.-Dl. 9071.
Bekcsényhely. Zalai Oklt. I. 551.
Boldogasszonyfalva. CD X/6. 266. – Dl. 18204.
Csab. Dl 102598.
Csány. PRT. X. 605. – ZsO. II/l. 4811.sz.
Csütörtökhely. Zalai Oklt. I.209.
Dobos. ZsO. II/1. 3676.sz.
Egerszeg. CD. VIII/3. 384. – Zalai Oklt. I.443.
Erek. Zalai Oklt. I. 534.
Fancsika. Zalai Oklt. I. 185.
Haholt. Dl. 102598.
Istvánd. Zalai Oklt. I. 443. – ZsO. II/1. 3676.sz.
Kanizsa. Vándor, Nagykanizsa 298. – ZsO.II./2. 6884.sz.
Kapornak. Kóta 706.sz. – PRT. XII/8. 291. (1569. évi adat.) – U.o. X. 605.
Komár. TT (1908) 439. (1555-ös adat.) – ZsO. II/1. 4811.sz.
Letenye. Dl. 100120.
Lendva. Zalai Oklt. II/9. – Kóta 647.sz.
Mándhida. ZsO. II/1. 3676.sz.
Nedelce. Dl. 5524, 16623, 22500.
Nemti. Zalai Oklt. I. 409.
Nyirád. Kumorovitz 217, 328.sz.
Pacsa. Zalai Oklt. I. 565.
Páka. Molnár – Vándor 101. – Kóta 627.sz.
Rennek. Zalai Oklt. I.443.
Salamonvár (Harkály/. Dl 104738. – Zalai Oklt. I. 209.
Szabar. Zalai Oklt. II. 253, 540-541. – Dl. 9071. – ZsO. II/l. 4811.sz. – U.o. II/2.6884.sz.
Szántó. PRT. II. 551.
Szelcsevásárhely. Zalai Oklt. I.133.
Szemenye. AOklt. IX. 126.sz.
Szentbalázs. Dl. 102598.
Szentgirolt. Dl. 101694. – PRT. X. 605.
Szentjakab. PRT. II. 551.
Szepetnek. Kumorovitz 159.sz.
Szerdahely. Dl. 9071. – ZsO. II/2. 6884.sz. – Dl. 102598.
Tapolca. PRT. II. 531, 551.
Tihany. PRT. X. 644-645.
Újudvar. CD. VIII/3. 384.
Vászoly. Csánki III. 122.

Véged. Zalai Oklt. I. 428.
Zalavár. Zalai Oklt. II. 456, 599. – CD. VIII/3. 384. (Ez a háromvásáros kikiáltás Egerszeg, Újudvar, Zala piacokat adja meg. Nem valószínű, hogy a Somogy megyei Zala faluról lenne szó, amely nem központi hely, és viszonylag messze is esik. Ezért feltételezem, hogy Újudvarról Zalavárra mentek.)

A fenti jegyzék nem tartalmazza valamennyi Zala megyei vásáradatot. Általában egy-egy adatot idéztem egy vásárra, éspedig először a sokadalmakra, utána a hetipiacokra. Amennyiben háromvásáros kikiáltást tartalmaz az oklevél, akkor, ha az ott említett két másik piac nem azonos egy korábbi proklamációban említettekkel, mégis idéztem.

Egyházszervezés, kolostorok, templomok a 11-13. században

Ezer éve annak, hogy István, a magyarok fejedelme II. Szilveszter pápától koronát kapott, amellyel királlyá koronázták. Ezzel népével együtt bebocsátást nyert a keresztény európai népek közösségébe. István király azonnal hozzálátott az állami és egyházi szervezet kiépítéséhez. Létrehozta a várispánságokat (vármegyéket), megszervezte a püspökségeket. A Balatontól északra és nyugatra kialakuló, a későbbi Zala előzményét képező vármegye neve – székhelye után – Kolon lett. Létezését a veszprémi püspökség határait leíró, 1009-ben kelt oklevélből ismerjük. István király Kolon megye területét egyház-igazgatásilag a veszprémi püspökség alá rendelte. Ez lett a veszprémi egyházmegyének a később Zala névre hallgató főesperessége. Szent László király a Dráva-Száva közének és Szlavóniának megszállása után, 1092-ben megalapította a zágrábi püspökséget. A hódítás után az első gyepűvonalon túl fekvő területek – a Kerka-Mura köze és a Muraköz – az ekkortól Kolon helyett zalainak nevezett várispánság felügyelete alá kerültek. Ez a terület a 11-12. század folyamán népesült be más, túlnépesedett vidékekről elköltöző, letelepedési helyet kereső emberekkel, addig lakatlan, vagy gyéren lakott gyepűelve volt. Egyház-igazgatásilag az újonnan szervezett zágrábi püspökség bekcsényi főesperességét képezte. (Bekcsény a mai Becsehellyel azonosítható.) E főesperesség déli határa a Dráva folyó, nyugati határa a megyehatár volt.

Kíséreljük meg nyomon követni a templomok építésének folyamatát. A legelső templomokat a király alapította. A püspöki székesegyházak, Veszprém és Zágráb mellett biztosan volt templom a főesperesi székhelyeken, amelyek kezdetben egybeestek a korai vármegyeszékhelyekkel. Kolon megye ispáni várát a gondos kutatás ellenére sem lehetett lokalizálni. A teljesen feldúlt területen az elpusztult templom helyén folyt kutatás sem az épület alaprajzát, sem az építési korszakokat nem tudta tisztázni. Feltártak viszont egy több száz síros temetőt, amelybe a 10. század utolsó negyedétől a 11. század második feléig temetkeztek. A legelső szerzetesi templomok az országban a bencés rend számára épültek. Szent István király Zalaváron is alapított bencés apátságot. Az egykori Mosaburgban valószínűleg sohasem szűnt meg teljesen a hitélet. Csak így magyarázható, hogy a 9. században itt felszentelt Szent Adorján templom titulusa öröklődhetett át az 1019-ben alapított bencés monostorra. A 11. század végén, a 12. század elején a vármegye központja már bizonyosan a bencés apátság mellett volt, melyet ettől kezdve zalavárinak neveznek. Ez az átszervezés összefüggésben van Szent László király már említett hódításaival és a gyepűrendszer átszervezésével. A vármegyének Kolon helyett Zala néven való említése 1134-ben fordul elő először. A Zalaváron folyó ásatások az ispánsági központból az övező sáncokat és a szabályos négyszögű övező várfal egy részét tudták feltárni. Az egykor a Vársziget déli felén álló ispánsági vár és a bencés apátság maradványai az újkori homokbányászással megsemmisültek. A bencés apátság a török korban végvár volt, ezért ismerjük egy 1569-ben, Giulio Turco olasz hadmérnök által készített felvételi rajzát. Ez a török kori végvárban mutatja az apátsági templom és a hozzá délről csatlakozó monostor alaprajzát. Előbbi a 11. század eleji észak-itáliai templomok kedvelt formáját mutatja. A keszthelyi Balatoni Múzeum kőtárában őrzött, innen származó néhány kőtöredék a 11. századi magyar művészet

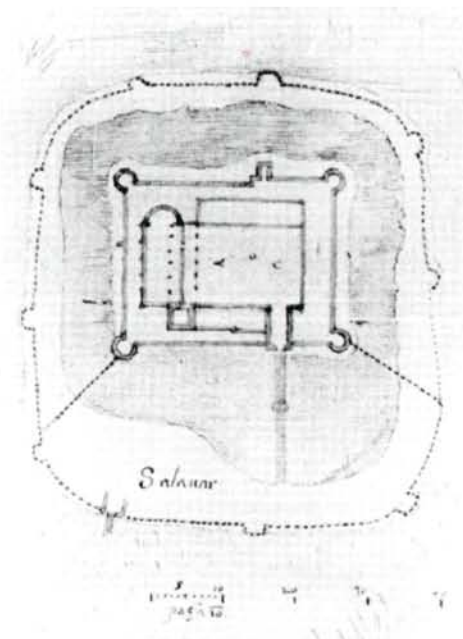

A zalavári bencés apátság rajza Giulio Turco 1569-es rajzán.

A nagykapornaki bencés apátság temploma. 1170-es évek, a 18. században átalakítva.

kiemelkedő alkotása, és sejtetni engedi, hogy milyen kiváló külföldi mesterekkel építtette a király a monostort.

A zalavári Vársziget északi részén kisméretű, egyhajós, félköríves szentélyű templom kő alapjait találták meg, körülötte temetővel. Ezt a kis templomot az ispáni várhoz tartozó falu (suburbium) plébániatemplomával azonosíthatjuk. Ugyanekkor működött a monostortól ÉK-re egy kis szigeten az ún. récéskúti bazilika is, amely 9. századi előzményekre vezethető vissza. A kívül egyenes, belül három félköríves apszisú, háromhajós templom ekkori funkciója vita tárgyát képezi. Szent István 1019. és 1024. évi zalavári adománylevelei 14. századi (egyes vélemények szerint hamis) átiratban maradtak ránk. A birtokösszeíró részek visszavezethetők a 11. századra. Bőségesen ellátta birtokokkal az apátságot. Az 1019. évi oklevél a zalaapáti határában álló Szent György kápolnáról, az 1024. évi oklevél két másik királyi kápolna, a pacsai Szent György és a rokolyáni Szent Lőrinc kápolna zalavári ajándékozásáról beszél. Ezek a terület legkorábbi, királyi alapítású falusi templomainak említései. Az első plébániák az ispáni várak mellett létesültek. Az ispán a vele együtt szereplő pappal – a presbyterrel – közösen indította el a falvakban a templomépítést. Szent István király II. törvénye kimondta: „minden 10 falu építsen templomot!" Ezek a templomok itáliai mintára létesült közösségi egyházak voltak, a faluközösség által épített, közvetlenül a püspök hatalma alatt álló keresztelőegyházak és temetkezőhelyek. Ezekről a legkorábbi falusi temp-lomokról igen keveset tudunk. Szilárd anyagból – elsősorban kőből – épült egyházakkal királyi birtokon találkozhatunk. Ilyen a már említett zalavári suburbium temploma. Ehhez hasonló, kőből épült, egyhajós, félköríves szentélyű templom alapjait tárták fel Alsópáhok-Hosszupáhon.

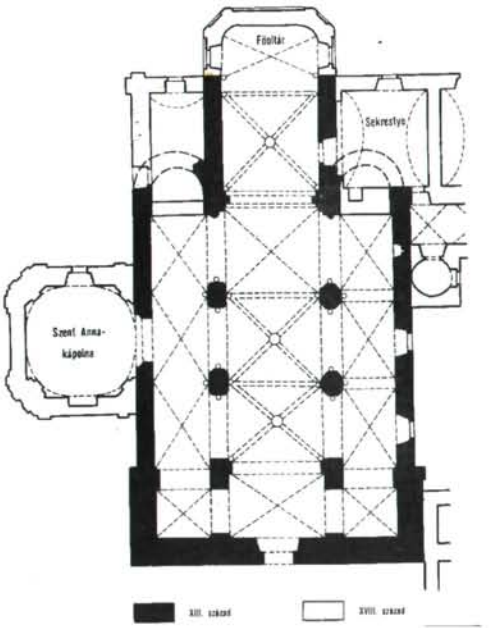

A türjei premontrei templom alaprajza.

Külön csoportba tartoznak a rotundák. A körtemplomok előképe Nagy Károly aacheni palotakápolnája. Annak nyomán jelentek meg Magyarországon a királyi paloták, udvarházak kápolnájaként, de már a 11. században eljutottak a királyi birtokok falvaiba, ahol ilyen formájú plébániatemplomok is épültek. Így a 11. század végére keltezhető az a kerek templom, amelyet Letenye mellett, a Szent Kereszt dombon tártak fel. Ez a zalai várhoz tartozó hajdani Csatár község plébániatemploma volt. A keszthelyi ferences templom déli oldalánál is láthatjuk egy rotunda alapfalait, amely a 12. században épült, és a 13. században bővítették. Ez volt a Szent Lőrincnek szentelt korai plébániatemplom. Azt kell gondolnunk – és ezt írásos adatok is alátámasztják – hogy a kezdeti időszakban – a 11-12. században – Zala megye erdővel borított vidékén a falusi templomok nagy része fából épült. Ilyen fatemplomot sejtenek a régészek Balatonmagyaród Boldogságos Szűz tiszteletére emelt kápolnájának első periódusában. Még 1325-ből is van adatunk fatemplomról. Ekkor említik a Szent Márk tiszteletére szentelt pákai fakápolnát. Szent László király 1092-es szabolcsi rendelete intézkedik többek között azokról a templomokról, amelyek „régiségük" miatt dőltek össze. E rendelet mögött kevésbé időtálló anyagból készült temp-lomoknak a püspök általi újjáépíttetéséről beszélhetünk. 1146-ban II. Géza király csatára készült az osztrák herceg ellen. A csata előtti estén magyar területen, a Lajtán innen, egy fakápolnában a 16 éves királyt karddal övezve férfivá avatták. Az eseményt leíró forrás megjegyzi, hogy ezen a vidéken – magyar területen – szinte minden templom fából készült.

A türjei premontrei prépostság temploma. 1220-as évek.

Magánegyházak, nemzetségi monostorok

A 12. századtól a király és az egyházfők mellett az egyházak alapításában mind nagyobb szerepet játszottak a világi főurak. E korszakban a nagybirtokos családok egy-egy magánmonostort tettek hatalmuk szimbólumává.

Ezek mintájául a német Eigenkirche szolgált: a földesúr saját birtokán alapított egyházat vagy monostort, ezt saját, vagy magánegyháznak nevezte, és tartozékaival együtt saját tulajdonának tekintette. A magánegyház papját a földesúr helyezte javadalmába, a püspököt csak a magánegyház papjának felszentelése és vizitálása illette meg. A 12. század második felében a pápaság kidolgozta a földbirtokosok egyházaik feletti joghatóságát szabályozó patronátus intézményét. A magánegyházakat egyházi joghatóság alá helyezték, de az alapítóknak részjogokat magában foglaló kegyuraságot adtak. A kegyúr joga volt a díszhely és a sírhely a templomban, és bizonyos esetben részt kapott az egyház jövedelmeiből is. Magyarországon az első magánegyházat a 11. század közepén alapították (1061: Győr nembeli Atha comes zselicszentjakabi bencés monostor-alapítása), de igazából a 12. században vált gyakoribbá, mint nemzetségi, családi monostor. Egy-egy gazdag, előkelő úr azért építtette őket, hogy ő és családja a templomban temetkezhessen, és lelki üdvösségükért a szerzetesek imádkozzanak. A kegyuraságot a nemzetség tagjai örökölték, és közösen gyakorolták. Ezek a monos-torok a nagybirtok gazdasági központjában épültek, kis létszámú hívők számára, néhány szerzetessel. A legtöbb monostor bencés rendű volt, és a plébániai funkciók ellátására általában egy kisebb templom is épült mellé. Az alapítók kedvelték a premontrei rendet is, amely a hívek pasztorációjával is foglalkozott.

Az okleveles adatok alapján magánegyháznak fogható fel a csatári bencés monostor, amelyet Gutkeled nembeli Márton ispán 1138-1140 táján alapított. A Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt apátságot az alapító gazdagon ellátta adományokkal, és még II. Géza királlyal is megerősíttette monostora birtokjogát. Felesége, Magdolna újabb adományokkal látta el a monostort. Tudjuk, hogy a török időkben a csatári monostort erődde alakították, és az 1600-as évek végén elpusztult. Az 1690-es úrbéri összeírás Csatár falu Botfa község felé eső részén említi a Szent Péter templom romját. Szűz Mária tiszteletére épült román stílusú plébániatemploma ma is áll.

A nemzetségi monostorok egyik legkorábbi magyar példája a kapornaki bencés apátság. 1150 körül alapította a Kadar nembeli György, akiről a kegyuraság fiára, Mártonra szállt. Halálával kihalt a nemzetség, és a kegyúri jog a királyra szállt. III. Béla 1196-ban Wolfer fia Hencre hagyta, és leszármazottjai, a Németujvári (Kőszegi) grófok az 1330-as évekig az apátság kegyurai voltak. A kapornaki volt bencés templomnak – ez főleg az utóbbi évek kutatásai nyomán vált világossá – igen sok eredeti, román kori részlete maradt meg. Itt figyelhetjük meg legkorábban a nemzetségi monostortemplomok sajátosságait, amihez segítséget nyújt Giulio Turco olasz hadmérnök 1570-ben, a várrá alakított apátságról készült felvételi rajza is. Háromhajós, kereszttáz nélküli bazilika volt, három félköríves apszissal. A síkfedésű hajót téglalap alakú pillérek választották el egymástól, nyugaton toronypár emelkedik, amely belül pillérpáron nyugszik, és az első szinten karzatot alkot. Megmaradt faragott részletei rendkívül puritán, egyszerű formát mutatnak.

Az egregyi templom. 13. sz. első fele.

Türje nembeli Dénes bán alapította Türjén a Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére szentelt premontrei prépostságot még 1234 előtt, a csornai prépostság filiájaként. Az alapító igen magas méltóságokat viselt (kétszer volt bán). A türjei monostoregyház a legépebben fennmaradtak egyike abban a sorban, amit Lébény, Ják, Ócsa, Vértesszentkereszt, Zsámbék 13. század első felében épült műemlékei fémjeleznek. Téglából épült, a háromhajós, háromapszisos alaprajz a főszentély elé épített szentélynégyezettel bővült. A szentélyek lezárását a 18. században átalakították. A templomhajó bazilikális, két pillérpárral három boltszakaszra osztott. Két karcsú torony emelkedik a nyugati oldalon, amelyek között belül itt is a tornyokkal kombinált karzat feszül. A főhajó magasba szökő bordás boltozata eredeti, a templombelső szinte teljesen hiteles eredetiségében megmaradt. A vakolat alatt középkori falképek rejtőznek, a Szent László-legenda falkép-ciklusa. A templom faragott kő részletei (a pillérek gyámkövei, az árkádívek, bordák) két egymást követő 13. századi stílust képviselnek: a késő román korit és a kora gótikust, és a kor legmagasabb művészeti színvonalán álló, igen jelentős alkotások.

Kiemelkedő szerepet játszott Zala megye életében a Hahót nemzetség. A thüringiai eredetű Hahót lovag 1163-ban III. István király szolgálatában verte le a király ellen támadó nemzetségeket, és jutalmul nagy birtokadományokat kapott Zala és Sopron vármegyében. Különösen jelentősek voltak a zalai birtokok. A 13. századra megerősödött és ágakra szakadt nemzetség három ága Zala megyében két nemzetségi monostort és egy ferences kolostort alapított.

Az elmúlt évtizedben összehangolt régészeti kutatás folyt a Hahót-Buzád nemzetségi birtokokon, és adatokat nyertünk a hahóti Antiochiai Margit tiszteletére szentelt bencés monostorról, Hahót-Alsófakospusztán feltárásra került egy 14. századi kisebb ferences kolostor, és Alsórajk-Kastélyhelyen a napvilágra kerültek premontrei pré-

postság alapjai.

A hahóti r.k. templom alatt és mellett Vándor László korai – a 11. századba keltezhető – falmaradványokat talált. Az 1234-es oklevél szerint a hahóti Antiochiai Szent Margitnak szentelt bencés monostort a II. András előtt az adományokat megerősíteni megjelent nemzetségtagok szerint I. Buzád fia Arnold alapította, és a kegyúri jogokat Arnold ága örökölte. 1333-as oklevélben Walther somogyvári apát meginti Keled fiait, hogy ne zavarják a hahóti vagy piliskei monostort, amit Szent László király alapított. Az oklevélben nem a monostor, hanem „ecclesiam nostram beate Margarethe circe Plyzkam" szerepel. Az biztos, hogy Szent László idejében már volt itt egy egyházi épület, az viszont kérdés, hogy ez már ekkor is egy bencés apátság temploma volt-e, vagy csak egy ecclesia. Az is biztos, hogy az adományt a nemzetségi birtokon tették, a monostor a 13. században a Hahótok kezén volt, és ha egy kész monostort kaptak volna újra alapítva, akkor a kegyúri jogokat nem gyakorolhatták volna.

A böde-zalaszentmihályfai templom. 13. sz. első fele.

Alsórajk–Kastélydombon Szőke Béla Miklós feltárta a Hahót nemzetség Buzád ágához tartozó I. Csák és családja által alapított premontrei prépostság alapjait. Az alapítás 1239-es dátuma ismert. A prépostság titulusa Boldogságos Szűz. I. Csák fiai átengedték unokatestvéreiknek a kegyúri jogokat, közülük Atyusz az, aki a prépostságról gondoskodott, és akit 1270-ben mint második alapítót tartanak számon. Egyhajós, félköríves szentélyű, keleti toronypáros templom alsó alapozási falai kerültek elő, későbbi fázisú nyugati kórus maradványaival.

A Hahótok másik ága nemsokára – 1247-ben – Szemenyén alapított egy ferences kolostort.

Említést kell tennünk még az újudvari johannita templomról, amelynek alapjait Vándor László tárta fel Újudvar–Töröktemetés dűlőn. E templomhoz tartozik az az értékes 12. századi timpanon, amelyet a Nemzeti Galériában őriznek. Hármas karéjban szalagfonatos keresztet ábrázol, egyik oldalán kentaurral, másik oldalán két egymásba fonódó sárkánnyal.

Templomépítés a 13. században

A 13. században ugrásszerűen megnőtt a falusi templomok száma. Erre egyrészt az ebből a korból nagyobb számban megmaradt oklevelek utalnak, másrészt azonban a ránk maradt emlékanyag is egyértelműen nagyobb arányú 13. századi építkezésre vall. Ha megvizsgáljuk e templomok oklevelekből valószínűsíthető birtokosait – azaz mint szóba jöhető építtetőket –, azt látjuk, hogy a templomok építtetőinek vonatkozásában nagy változások történtek. A gyér adatok is világosan mutatják, hogy a 11-12. században királyi várföldön, püspöki, apátsági birtokon és nagyobb nemzetségek birtokain épültek a falusi templomok. A 13. század első felében a nagy nemzetségek ágakra bomlott oldalágai jártak elől a templomépítésben. Már ekkor feltűnt azonban egy új réteg, amely a század közepétől átvette a vezető szerepet. Azokról a kis- és középnemesekről van szó, akik a tudatos királyi politika következtében egyre jobban előtérbe kerültek. Olyan családok emelkedtek az országos nemesek sorába, akik kisebb-nagyobb földterület birtokosaként (a nagy átlagra az egy-két ekealj föld, azaz 50-100 hektár volt a jellemző) mindenben a nagy nemzetségeket akarták utánozni. Egyházi vonatkozásban is magukhoz ragadták a faluközösségek által gyakorolt jogokat. Törekvéseiket akkor valósíthatták meg, amikor a magánegyház patrónusi egyházzá alakult. Amint az előzőekben is láttuk, a 12. század végén új egyházjogi intézmény született, és ez nálunk a 13. században vált általánossá. Előírásai szerint az új alapítót az egyház birtoka, fundusa címén kegyúri jog illeti

A zalaszentgyörgyi templom. 13. sz. első fele és 14. sz.

meg. A kegyúr nevét megemlítették az imákban, a díszhelyen: a templom szentélyében foglalt helyet a szertartások során, és ide is temetkezhetett. Ha elszegényedett, egyházától eltartásra is igényt tarthatott. Kötelessége volt az általa alapított egyházi intézményt védeni, támogatni. Kezdetben a kegyúri jog csak az alapítót és utódait illette meg. Az egyház a földesúri birtokhoz tapadt, idővel a birtokkal együtt ez is gazdát cserélt. Számos oklevél bizonyítja, hogy a temp-lomot és a kegyuraságot a birtokkal együtt adták-vették. A nagyarányú 13. századi templomépítés anyagi alapját a királytól kapott adományok képezték. Az építtetők a falvak birtokosai voltak. Nem véletlen, hogy éppen Vas és Zala megyében találunk nagy számban kegyúri templomokat, ott, ahol a kis- és középnemesi réteg igen számottevő volt.

Ezek a templomok már szilárd anyagból épültek, ahol kőbánya volt a közelben, ott kőből. Ez Zala megyében leginkább csak a Keszthelyi hegység környékén volt lehetséges. Kőből épült így a Hévíz melletti Egregy temploma a 13. század második negyedében, egyenes záródású szentéllyel, négyszögű hajóval, nyugaton toronynyal.

Zala megye agyagos dombjain a természetes építőanyagot azonban a tégla szolgáltatta. Mintegy 25, épen vagy részben átépítve megmaradt, 13. századi, román stílusú téglatemplomot ismerünk a megyében. Ezek a templomok igen sok rész-letükben hasonlítanak egymáshoz. Az építőanyagon kívül összekapcsolja őket az azonos alapozási mód (döngölt agyagba rakott tégla), az alaprajz és a díszítőmód hasonlósága. Az épületek nagy részének félköríves (egy-két esetben patkóíves) szentélye van, ehhez négyszögű hajó csatlakozik. Négy temp-lomnak van egyenes záródású szentélye. Van közöttük kerektemplom is, kisméretű, patkóíves szentéllyel, ilyen a kallósdi és a bagodvitenyédi kerektemplom. Ezek a templomok igen különböző méretűek. A legkisebbek alig néhány – 6-7 m hosszú – hajóval rendelkeznek, mint a dobronhegyi Ilona kápolna, a búcsúszentlászlói román kápolna, a kehidai Deák sírbolt néven ismert kis templom, vagy a Pusztaederics melletti Szompács-pusztai kápolna. Közepes méretű a boncodföldi, a bezerédi templom, és a legnagyobb a középnemes Salomvári család által építtetett salomvári r.k. templom, amely majdnem 20 m hosszú. Az épületek nagysága az építtetők anyagi helyzetét is tükrözi. Igen lényeges elemként jelenik meg ennél az épületcsoportnál a torony. A legegyszerűbb és egyben leghangsúlyosabb megoldást a toronytestnek a nyugati homlokzat elé építése jelentette. A torony alsó része így elő-csarnokul szolgál. Impozáns nyugati tornya van a csatári és a salomvári templomnak, téglalapalakú a dobronhegyi és az andráshidai templomnak. A Bödezalaszentmihályfai templom tornya egyharmad részben ugrik a homlokzat elé, kétharmada a hajótestben áll, belül két pillérre támaszkodva az első szinten karzatot alkot. Ez a toronnyal kombinált nyugati karzat a monostoregyházak redukált, falusi változata.

Az épületek külső díszítésére építészeti megoldásokat alkalmaztak. Téglából alakított párkányok és lábazatok adnak vízszintes tagolást, míg lizénák biztosítják a fény-árnyék hatást, a függőleges tagolást. E fali sávok közé vannak komponálva a félköríves ablakok, így a Becsehely-polai, a búcsúszentlászlói, a Zalalövő-zalamindszenti kápolnánál, hogy csak a legszebbeket említsük. A kallósdi kerektemplomon félhenger alakúak körben a faloszlopok, belül pedig itt láthatjuk a jellegzetes, a hajófalat tagoló csúcsíves ülőfülkék legszebb példáit. Más helyeken a fali fülkék a padlóig leérnek, és csak a díszítés a funkciójuk. Ezek a késő román stílusú téglatemplomok az 1230-1270 közötti időben épültek. Meglehetősen konzervatív alkotások, hiszen az ország fejlettebb részein ekkor már a gótikus stílus virágzott. Sokszög-záródású, boltozott szentélyű templomok építésével – mint például a csesztregi templom – vidékünkön is megjelent a gótika, felépültek az új eszmei, liturgiai áramlatot hozó koldulórendi templomok, nyomukban pedig kialakultak a városok, mezővárosok.

A kallosdi kerektemplom. 13. sz. első fele (Valter Ilona felvétele).

A kallosdi kerektemplom ülőfülkéi (Valter Ilona felvétele).

Zala megye középkori falképei

Középkori falképek Európa-szerte – így Zala megyében is – leginkább templomokban maradtak fenn. A templom, főképpen a szentély festészeti díszítésének tematikája a romanika korában – Közép-Európában a 10-13. században – igen kötött volt. A keresztény hit tömör összefoglalását adta. Az oltár felett, az eget jelképező boltozaton, a *Majestas Domini*, az Úr fensége jelent meg: Jézus, mint valóságos Isten és valóságos ember, a Nap, a Hold és a csillagok felett, szivárványíven trónol, kezében az Élet könyvével. Angyalok kísérte alakját mandorla alakú dicsfény övezi. Körülötte a négy evangélista szimbóluma, az angyal, az oroszlán, a tulok és a sas apokaliptikus figurája hangsúlyozza Krisztus dicsőségét, mint a bántornyai templom szentélyében. A szentély oldalfalain Jézus emberi életének legfontosabb eseményei kaptak helyet: Istentől való fogantatása az Angyali üdvözlet jelenetében, Jézus emberi születése Szűz Máriától, és az Epiphania, vagyis Jézus istenségének kinyilvánítása a Három király hódolatának kompozíciójában.

Csatári Biblia. Izraeliták és filiszteusok harca, Saul és Jonatán halála. Bécs, Nat. Bibl. cod. ser. nov. 2701. 124r. (Wehli Tünde után)

A gótikában a tágasabb szentélyekben, különösen a szerzetesi, azok közül is inkább a lakossággal közvetlenebb kapcsolatba álló koldulórendi templomokban, mint megyénkben a keszthelyi ferences templomban, bővebben, több jelenetben ábrázolták Jézus életét. Főképpen Jézus szenvedéstörténetének bemutatása kapott nagyobb szerepet. A képek emberközelibb, érzelemmel teli megjelenítése az együttérzés, a compassio felkeltését és elmélyítését szolgálták. A szentély oldalfalain, a romanikában és a gótikában is, gyakran jelent meg a 12 *apostol* alakja. Ők azok, akik közvetítik Jézus tanítását az emberek felé. Legfőbb közös attribútumuk, a Bibliára utaló könyv vagy írás-szalag. A bántornyai templom szentélyében is az apostolok álló alakjai uralják az északi falat.

1300 után a templomok falkép díszében egyre fontosabbá vált a ciklushoz nem tartozó, önálló ájtatossági kép, az Andachtsbild, amely az egyes hittitkokba való egyéni elmélyülést segítette. Ilyen képtípus a *Vir dolorum* vagy *Imago pietatis*, amely a meghalt és mégis élő, feltámadt Istenembert ábrázolja az oltár felett vagy a szentségház mellett. Ez a kép, az Eucharistia titkának megjelenítése, amely a katolikus templom eszmei középpontja. Az oltáron, a szentmisében ugyanis Jézus keresztáldozata és feltámadása jelenik meg.

A szentek és élettörténetük többnyire a gótikus templom hajójának festészeti díszítésében kaptak helyet, mint Bántornyán Szt. László élete. Az ószövetségi próféták, akik előkészítették a Messiás eljövetelét, a szentély kapujában, a diadalíven, vagy – mint Keszthelyen – a szentély képeinek alsó szegélyén félalakos képekben figyelmeztetnek, hogy Jézus az emberiség Istentől megígért üdvözítője.

A zalai templomok nagy része a 13. századtól épült, amikor a zalai dombvidéken a kora Árpád-kor gyepű-vonalát fokozatosan megszüntették, és kialakultak a települések. A Dráva két partján és a Mura mentén fontos kereskedelmi utak haladtak Itália és Ausztria felé. E vidék művészeti életében is e két ország kultúrájának befolyása érezhető a hazai, királyi és egyházi központok hatása mellett.

A kereszténység már a római birodalom kora óta jelen van e területen. A népvándorlás után, a 8. század végétől e vidék a Frank birodalom része lett. A Drávától északra a salzburgi érsek, a Drávától délre az aquileiai pátriárka gyakorolta az egyházi fennhatóságot. A frankok alatt, a 9. században Zalavár volt e terület egyházi és világi központja. A magyar államalapítás idején a világi központ (mint Kolon megye székhelye) a jelek szerint itt (vagy a közeli Kolonban) maradt, az egyházi központ az új püspöki székhelyre, Veszprémbe került. A bencés apátság 1019-es megalapításával azonban Zalavár is regionális szerephez jutott.

Zala megye középkori építészetét és épületszobrászatát lényegesen jobban ismerjük, mint falfestészetét. A templomokban lévő freskómaradványok azonban egyértelműen igazolják a gazdag festészeti díszítés egykori meglétét, főképpen a szentélyben, de olykor a külső falakon is. A kevés megmaradt középkori falkép legjelen-

tősebbjei a következő helyeken találhatók: Türje, premontrei apátság temploma, Keszthely, ferences templom, Szentilona (Senk), pálos kolostortemplom, Bántornya, a Bánffy-család kegyúri temploma, Zalaszentgyörgy, plébániatemplom.

Az alábbiakban e templomok falkép-emlékeit kívánjuk bemutatni, és utalni szeretnénk néhány már elpusztult, de joggal feltételezett freskó együttesre is.

Az Árpád-kori kezdetek kétségtelenül **Zalavár**ra vezetnek, amelynek Karoling-kori bencés apátságát Szt. István újra alapította. A templomból származó kőfaragványok magas művészi színvonala alapján joggal tételezzük fel, hogy jelentős falképdísz emelte a templom fényét, hasonlóan a salzburgi területén ma is ismert 11. századi falképekhez. Idézzük csak Salzburg-Nonnberg és Lambach bencés kolostortemplomainak pompás freskóit, vagy akár a hazai Pécsvárad bencés apátsági templomának töredékes, de igényes falképeit. A zalavári apátság művészeti tevékenysége alapvetően meghatározta megyénk művészetét a korai Árpád-korban.

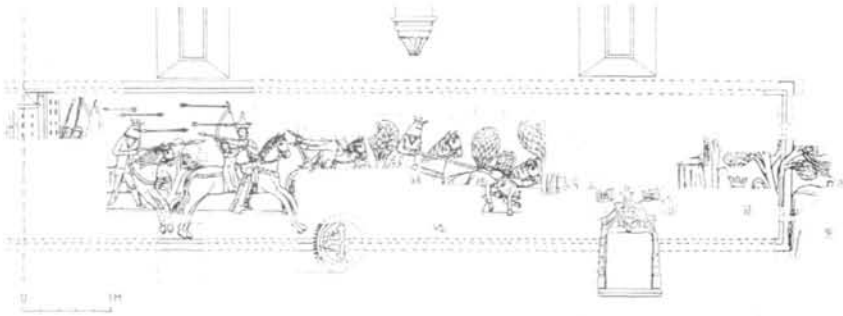

A türjei premontrei templomban feltárás alatt lévő Szt. László-legenda összesítő rajzi vázlata (Langi József - Hornyák László után)

Zala megye 12. századi művészeti igényességének ma is látható bizonysága a bécsi National Bibliothekban lévő Csatári biblia, amelyet későbbi, 15. századi őrzési helyéről Admonti bibliának is neveznek. A kétkötetes óriás bibliát a 12. század második negyedében készíthették, közel egy időben a csatári bencés apátság 1138. évi alapításával. A monostort a bajor földről a 11. század közepén Magyarországra, Csatárra jött Gutkeled nemzetségből származó Márton ispán és felesége építtette. Szt. Péter tiszteletére épített templomát 1149-ben szentelték fel, a salzburgi bencés apátsági templomhoz hasonlóan. Nem tudjuk, hogyan került a pompás kódex Csatárra. Számunkra azonban nagy jelentőségű tény, hogy a 12-13. században Zala megyében, Csatáron őrizték ezt a kivételes művészi értékű kódexet, s ezután, mint igen értékes tárgyat, elzálogosították. Admontban csak a 14. században tűnt fel. A művészettörténeti stílus-kutatás szerint a Biblia képei a 12. század jeles salzburgi könyvfestő műhelyének alkotásaihoz kapcsolódnak. Hazai készítését az emlékek pusztulása miatt nem igazolhatjuk. Az azonban kétségtelen, hogy a Zala megyei Csatáron igény volt e magas művészi színvonalú alkotásra. Ha nem is az alapító ispán vagy az apát rendelte meg, hanem – esetleg – ajándékba kapta, akkor is a 12-13. századi Zala megyei művészeti igényesség, műveltségi szint jele ez a kódex, amelyet 100 éven át nagy becsben tartottak Csatáron. Egészen bizonyos, hogy a templom kialakításában, így freskódíszében is, jelentkezett ez a kulturális színvonal. Vessünk egy pillantást a Biblia két egész lapos miniatúra-képére, a 206r oldalon lévő Ezekiel látomását és a 124r oldalon az izraeliták és filiszteusok harcát, Saul és Jonatán halálát bemutató ábrázolásokra. A két lap remekművű képei expresszív erejű, kiváló kompozíciós készségű, biztos rajztudású, monumentális formákban gondolkodó művészre vallanak. Igen valószínű, hogy az Árpád-korban a környék több templomának egykori *Majestas Domini* freskója, angyal- és evangélista-szimbólum ábrázolása, vagy éppen csataképe nyert ihletet e nagyméretű lapok festményeiből.

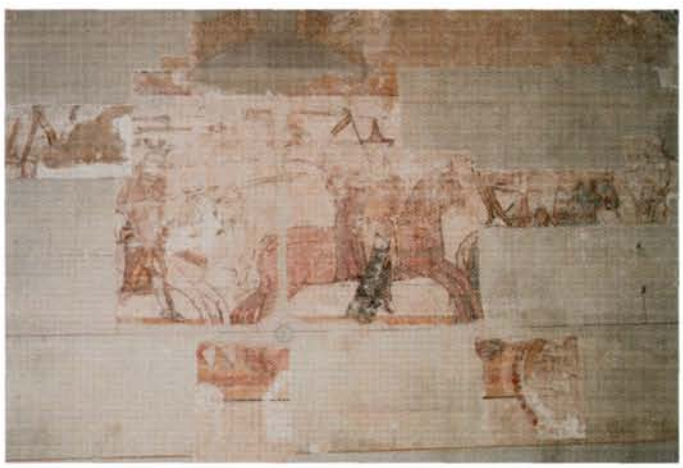

Türje, részlet a Szt. László-legenda falképéről. 1317-18

Ezt igazolja **Türje** premontrei apátsági templomának még feltárás alatt lévő freskósora is. A megye északi részén, Szentgrót és Sümeg vára közelében, a Türje nembeli Dénes, az ország *nádora* alapította az apátságot 1234 előtt. A francia alapítású rend tagjait Csornáról hívta Türjére. Dénes II. András királyunk hadjárataiban tűnt ki

vitézségével, majd IV. Béla király udvarának kiemelkedő személyisége lett. Főbb tisztségei a következők: 1235-41-ben lovászmester, vagyis a királyi hadak vezére volt, aki 1241-ben a királyt és családját Dalmáciába kísérte. 1242-45-ben horvát és szlavón bán volt, 1245-46-ban nádor, 1246-48-ban tárnokmester. Unokaöccse, Joachim fia Fülöp egyházi pályára lépett, dömösi prépost, zágrábi püspök (1248-62), majd esztergomi érsek (1262-72) lett. Ennek testvére, Tamás volt a Szentgróti család őse, aki a szentgróti várat építtette a tatárjárás után, követve a király várépítési felhívását. A vár védte Türje apátságát is. E Tamás fia, Fülöp ugyancsak a királyi udvar tagja volt, akit 1270-1335 között említenek az oklevelek. Minden bizonnyal ő festette ki a türjei templomot, a 14. század elején, I. Anjou Károly uralkodásának kezdetén. E freskódísz része volt az a Szt. László-ciklus, amelyet 1987-ben tárt fel Lángi József restaurátor a déli hajó déli falán, az ablakok és a boltozatot tartó faloszlopok konzoljai alatt, több mint 8 m hosszúságban és 173 cm szélességben. A munka még nincs befejezve, de kétségtelen, hogy kiemelkedő művészeti alkotás került elő. A déli hajó egykori szentélyétől indul a képsor Várad tornyos látképével és a várból kivonuló lándzsás sereg ábrázolásával, és folytatódik a leányrabló kun és emberei üldözésével, a nyílzáporral jelzett heves csata bemutatásával. Ennek folyamán Szent László, a magyar sereg vezére az előtérben vágtató fehér paripáján, koronás csöbörsisakban, már a kun vezér nyomában van, aki barna lován, oldalán a lánnyal, menekülve, mester-íjászként, hátrafelé fordulva szórja nyilait a király felé. A kun sereg száguldó lovasai ugyanezt teszik távolabbról, az alacsony horizont hátteréből. Ők a kun vezér lova előtt, jobbra jelennek meg. Az egyiknek nyila éppen a szem kémlelő nyílásánál éri a királyt, de a csöbörsisak nem engedi befúródni azt. A sárgás tónusú, nyers vakolatszínű háttér előtt, a két vezér lova között a zöld lombkoronás fa jobbra, a kun felé hajolva kidőlni készül. A kun felőli oldalága már csak csonk, míg a király felé lombos oldalág hajlik. Ő a jobbjában tartott lándzsával már a kun közvetlen közelében van. A következő képen a király éppen a halálos döfést mér a kunra, aki lefordulva a lováról, magával rántja a lányt. A győztes király mögött a fa már felmagasodva, egyenesen áll. A vesztes kun lova mögötti fa jobboldali ága, a lány esését követve, jobbra hajlik. Ezután – igen töredékesen – a két vezér fegyver nélküli birkózása jelenik meg. A két képet zöldellő fa választja el egymástól. (A jelenetek ugyanis folyamatos szalagként tárulnak elénk.) A tagolást többnyire a fák jelzik, amelyek egyben jelentést hordoznak, és dekoratív formai megjelenítésükkel, változatos ritmusukkal a kompozíciós felépítés szerves részét is alkotják. A közel két méter magas falkép háromnegyed részét az alakok töltik be. Közülük is kiemelkedik a csaknem életnagyságban megjelenő két vezér. László király a koronájával és a jelenetekben elfoglalt helyével uralja a képsort. A többi szereplő, a hierarchia rendjét követve, kisebb méretű. Az utolsó jelenet, amely az 1760-as években ide, a déli hajó falába helyezett, 1478-as évszámmal jelzett, késő gótikus kőfaragású szentségház mellett, töredékesen látható, a győztes, fa alatt ülve pihenő királyt ábrázolja, amint a megmentett lány ölébe hajtja a fejét.

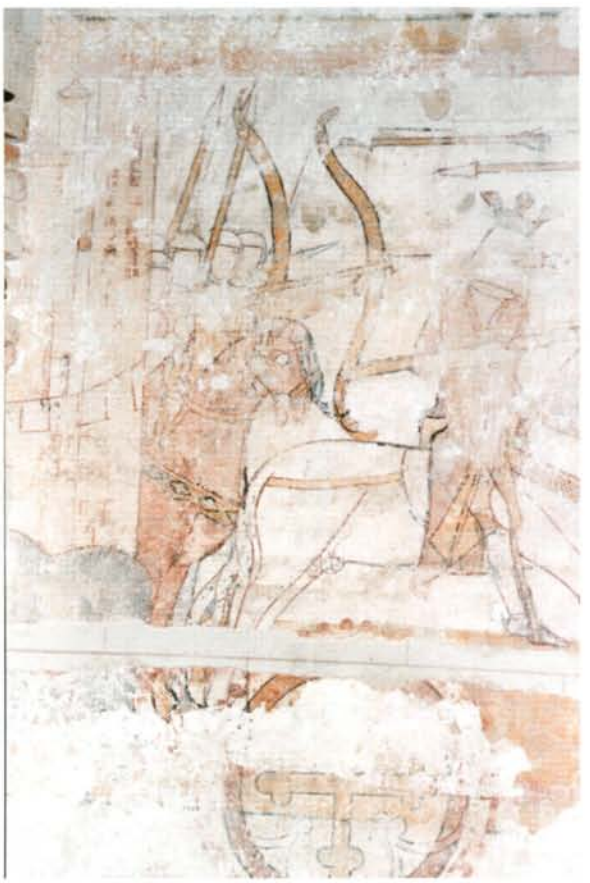

Türje, részlet a Szt. László-legenda falképéről. 1317-18

A keszthelyi ferences templom freskóinak részlete. 1380-as évek

A Szt. László-legenda ábrázolásai a szórványosan fennmaradt 13-14. századi hazai falképek tematikájában jelentős helyet foglalnak

el. A türjei képsor ezek között az egyik legkorábbi, legteljesebb és legszínvonalasabb emlékünk. Szorosan kapcsolódik a szepességi Kakaslomnic töredékesebb ciklusához, amelyet Druget Fülöp nádor (1323-27), szepesi és újvári ispán készíttetett az 1310-es években. A kortárs Szt. László-ciklusok közül az ócsai (Pest közelében) a türjeihez hasonlóan premontrei templom falát ékesíti. Ott csak igen halványan és csupán két jelenet látható, a birkózás és a kun kivégzése. Meglepő a három képsor kompozíciós és ikonográfiai rokonsága. Az egyezések mellett azonban Türjén László király dicsfény nélkül jelenik meg, és arcát is eltakarja a fejére húzott csöbörsisak, amely a 13-14. századi nyugat-európai és hazai lovagi hadviselésben egyaránt ismert. A Képes Krónikában a rozgonyi csatát ábrázoló miniatúrán (f. 137r) I. Anjou Károly királyunk is koronás csöbörsisakban küzd.

A keszthelyi ferences templom freskóinak részlete. 1380-as évek

A türjei falkép szerkezeti felépítése és művészi előadása, a Képes Krónika miniatúráihoz hasonlóan, itáliai és francia művészeti kapcsolatokra utal. A 13-14. századi falképek csataképei a templomokban többnyire Szt. György és Szt. Egyed életét bemutató ciklusok részei, míg a várakban a lovagregények eseményeit ábrázolták. A miniatúrákon, a könyv tárgyától függően, az egyházi és a világi téma egyaránt gyakori. A Grál történetét illusztráló 1280 körüli francia miniatúrán vagy a Saint-Floret-i vár töredékes falképén a katonák csöbörsisakban küzdenek, és a lombos fák tartalmi és formai szerepe is hasonló. Az udinei városháza régi loggiájának a trójai háborút ábrázoló, sokalakos 14. századi falképén is rokon a vezér öltözéke a türjei Szt. Lászlóéval. S míg ezeken a képeken lándzsás, páncélos lovagok csapnak össze, addig a Clermont-Ferrand-i székesegyház 1300 körüli Szt. György-legendát mutató freskóján a pogány harcos nyíllal küzd, és az üldözőjére hátrafelé fordulva támad, a türjei és a legtöbb magyarországi Szt. László-legenda-ábrázoláshoz hasonlóan.

Az itáliai és francia kapcsolat I. Anjou Károly udvari kultúrájának egyik jelentős összetevője volt. Türjén a premontrei rend anyaházához fűződő közvetlen kapcsolat erősíthette a francia művészet hatását. A Türje család tagjainak országos tisztségei révén a királyi udvaron keresztül érkező közvetett itáliai-francia befolyás is jelentős lehetett. Említettük, hogy a falképek megrendelője Tamás fia Fülöp lehetett. Személyének fontosságát egy 1309. június 15-én kelt oklevél bizonyítja, amelyben az ő neve is szerepel az ország azon előkelőségei között, akik jelenlétében I. Anjou Károly esküt tett, hogy a rábízott ország ügyeit eredményesen intézi, a nemesek jogait biztosítja, stb. A jelenlévők ugyanakkor megerősítették hűségüket Károly, Magyarország törvényes királya iránt. Az oklevélben szereplő Szentgróti Fülöp nem más, mint Csák Máté képviselője az 1309. évi pesti királyválasztó országgyűlésen, és az azt követő 1310. évi koronázáson. Csák Máté ugyanis előzőleg, 1308-ban, a pilisi Kékes kolostorban, Visegrád közelében, megegyezett Gentile bíborossal. Elismerte Anjou Károlyt királyának, amiért felhatalmazást kapott, hogy Károly ügyének zászlótartója legyen. Így megtarthatta Visegrádot is. A Türje nembeli Fülöp tehát 1308-09-ben Csák Máté híve volt. 1311-ben, miután Csák Máté nem vett részt személyesen a király koronázásán, I. Károly megfosztotta őt tisztségeitől, és Gentile bíboros kiátkozta őt és mindazokat, akik vele tartottak, tehát Fülöpöt is. Csák Máté erre az egyháziak ellen fordult, megrohanta Nyitrát, és támadást intézett Buda ellen is. 1312-ben a Kassa melletti Rozgonyi csatában a király ellenében Aba Amadé, az 1311-ben meggyilkolt nádor fiainak segítségére sietett. I. Károly fényes győzelme döntő jelentőségű volt uralma megszilárdításában. Ezután sorra foglalta el Csák Máté birtokait. 1316-ban Debrecennél legyőzte Borsa Kopasz nádort is. 1317-ben a Türjeiekkel szomszédos Kőszegiek is súlyos vereséget szenvedtek I. Károlytól, és a király hűségére tértek. Minden valószínűség szerint ekkor állt át a király táborába a Türje nemzetség és vele a Szentgróti család is, és hűségét megpecsételve festeti a család feje, Fülöp a türjei templomban Anjou

A keszthelyi ferences templom freskóinak részlete. 1380-as évek

Károly király példaképének, Szent László királynak katonai győzelmét. S talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy még az átállás évében, 1317-ben készült a freskó. A képek magas művészi kvalitása megengedi azt a feltevést is, hogy a türjei falképek jeles mesterét a királyi festőműhely tagjának tartsuk, akit Fülöp hívott meg Türjére.

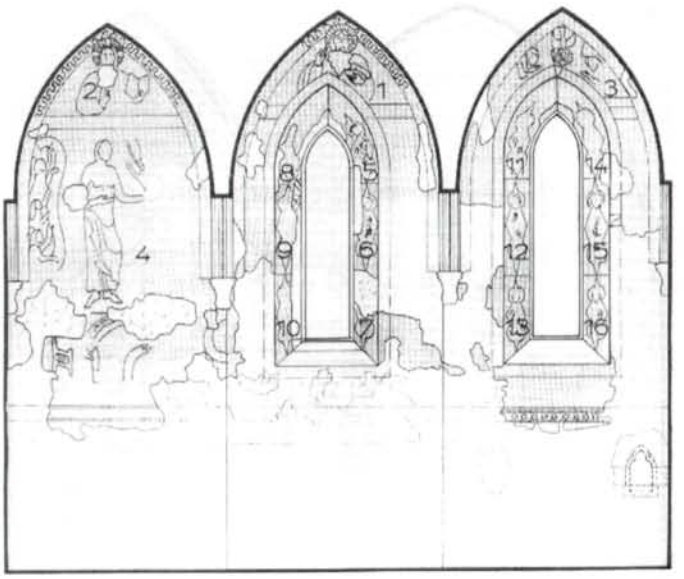

A szentilonai pálos templom szentélyzáródásának falképei, rajzi vázlat (Ivan Srsa után)

Mindezek ismeretében valószínű, hogy a türjei freskón azért nem övezi dicsfény a királyt, és azért takarja el az arcát a csöbörsisak, mert a képsor magának I. Károly királynak állít emléket, Szt. László történetébe burkolva. Lehetségesnek tartjuk azt is, hogy a királyi palota nagytermében is, már az 1310-es években Temesvárott, majd az 1320-as években Visegrádon, falképek hirdették a király nagy katonai győzelmeit, Guidoriccio da Fogliano hadvezérnek a sienai városházán látható apoteozisához hasonlóan, amely a türjei freskónak és a Képes Krónika rozgonyi csatát ábrázoló miniatúra-képének is előzménye lehetett. E két utóbbin a király csöbörsisakban és természetesen dicsfény nélkül látható. Szent László nevét már a 12. századi krónika is „laus divinitus"-nak értelmezi. A 14. század elején ez az isteni dicsőség méltán illeti Anjou Károlyt, aki – amint a Képes Krónikában olvassuk – Lászlóhoz hasonlóan, isteni segítséggel győzte le ellenfeleit, és ezzel az ország létét mentette meg az Árpád-ház kihalását követő anarchia idején. Méltán jelenik meg tehát I. Károly, mint a kor Athleta Patriae-je, a haza bajnoka, ahogy az egyházi himnusz nevezi Szt. Lászlót. Érdemes megemlítenünk, hogy Türjei Fülöp a László nevet adta elsőszülött fiának. Őróla 1335-70 között szólnak az oklevelek.

Szentilona, pálos templom, Antiochiai Szt. Margit, freskó. 1390 k.

A Balaton észak-nyugati sarkában, a Buda–Velence útvonal mentén fekvő **Keszthely** a 14. században emelkedett ki a megye települései közül. Egerszeg mellett a megye és a Balaton vidékének legnépesebb helysége volt. Anjou Károly király városiasodást segítő politikája révén mezővárosi rangra emelkedett. 1346-ban Nagy Lajos király csáktornyai *Lackfi Istvánnak* (működött 1343-97), a későbbi nádornak adományozta, aki 1397-ig, 51 éven át birtokolta, amikor Zsigmond király hűtlensége miatt kivégeztette. E fél évszázad alatt Keszthely a Lackfiaknak, az ország legva-gyonosabb családjának egyik központja volt. A család tagjai az 1320-as évektől kezdve 1397-ig megszakítás nélkül viseltek országos méltóságokat. 1326-1382 között ők adták a királyi seregek fővezéreit, vagyis a lovászmestereket. 1328-tól évtizedeken át a székely ispán, 1356-76 között az erdélyi vajda, továbbá a horvát bán, a tárnokmesteri, illetve a nádori tisztséget töltötték be. E nagytekintélyű család keszthelyi kúriájáról, palotájáról semmit sem tudunk. Feltehetően a mai Festetich kastély helyén, az egykori plébániatemplom közelében állt. A város szélén, a Balaton-part felőli oldalon azonban ma is áll a nagyméretű gótikus templom, amelyet Lackfi II. István nádor (1385-92) építtetett a ferencesek részére 1385-86-ban. Az északi oldalon a templomhoz kapcsolódó gótikus kolostorból is látható még a kerengő déli szárnya és a tágas, boltozott sekrestye. A pompás térhatású templom különösen kedves volt Lackfi nádor számára, mert ide kívánt temetkezni. A család sárkányos címerével és sisakdíszével ékes vörös márvány sírköve ma is a templom szentélyének ékessége. A

Lackfi-címer jelenik meg a három szakaszos, keresztboltozatos szentély középső zárókövén is. 1974-ben napvilágra kerültek a 16 m magas szentély egykorú teljes falkép díszének részletei: a keleti és a déli fal három-három, 10 méter magas gótikus ablakai között, három sorban, 10-10 álló szent kapott helyet, egyenes vonalú, álló téglalap alakú, festett keretben. Az alsó sor képei a legépebbek, itt nyolc női és két férfi szentet látunk, balról jobbra a következőket: Szt. Ilona, Szt. Mária Magdolna, Antióchiai Szt. Margit, Szt. Dorottya, Alexandriai Szt. Katalin, Szt. Borbála, Assisi Szt. Klára, Árpád-házi Szt. Erzsébet és két ferences szerzetes, feltehetően Szt. Antal és Szt. Ferenc. A második sorban püspök-szentek jelennek meg, közülük csak Toulouse-i Szt. Lajos, Anjou Károly királyunk nagybátyja – akit 1317-ben avattak szentté – és Szt. Erasmus ismerhető fel. A harmadik sávban a szent királyok és hercegek sorakozhattak, akik közül ma csak Szt. Istvánt és Szt. Lászlót azonosíthatjuk. Szt. Istvánban a donátor Lackfi István a védőszentjét tisztelte, és Szt. László a magyar Anjou királyok eszményképe volt.

A bántornyai (Turnisce) templom Johannes Aquila által festett freskóinak részlete. 1393

A magas ablakok bélletét különböző formájú, geometrikus keretekbe foglalt és láncszerűen egymáshoz kapcsolt férfifejek sávja díszíti. Számuk különböző az egyes ablakoknál: 12-16 között váltakozik. Jelenleg 150 különböző beállítású és hajviseletű arckép áll előttünk. Nem szentek. Hasonló ábrázolásokkal gyakran találkozunk az itáliai trecento miniatúra- és falfestészetében, a kompozíciók keretében vagy az iniciálékban. A gótika szimbolikus gondolatvilágában a földi szférát képviselhetik.

A zártabb északi falat csak a sekrestye fölötti oratórium ablakai, valamint a boltozatot tartó féloszlopok tagolják. E hatalmas összefüggő falfelületen négy sávban sorakoztak Jézus életének képei. Ma már csak a két alsó képsor tematikája határozható meg, a passió jelenetei kaptak itt helyet: Bevonulás Jeruzsálembe, az Utolsó vacsora, az Olajfák hegye, Júdás csókja, Krisztus Pilátus előtt; alatta jobbról balra vezet a képsor: Keresztvitel, majd a barokk epitáfiumok okozta hiány, s végül a diadalív mellett az utolsó kép Jézus mennybemenetelét ábrázolja. A szentély falainak íves záródásában lévő képek közül csak kettő maradt fenn, a keleti ablak felett, a Jézus bemutatása a templomban című kép, és mellette, a délkeleti ablak felett Mária templomba menetele. A következő képmező záródásában Jónás próféta mellképe tűnik elő, aki a Szentlélek eljövetelét jövendölte meg, tehát a Pünkösd ábrázolása lehetett alatta. E három jelenet alapján sejtjük, hogy az oldalfalak legfelsőbb képsorában a ferencesek által különösen tisztelt Madonna életének főbb eseményei, köztük hét öröme volt látható, sorban a következők: Angyali üdvözlet, Vizitáció, Jézus születése, Királyok imádása, Bemutatás a templomban, Mária templomba menetele, Pünkösd, Mária halála és mennybevitele és végül Mária koronázása.

A bántornyai (Turnisce) templom Johannes Aquila által festett freskóinak részlete. 1393

A szentély övpárkányát festett medalionsor jelzi. Az északi falon a 12 szent mellképe a 12 apostolt mutatja, míg a déli fal l6 dicsfény nélküli alakja az ószövetségi prófétákra utal. A szentély keleti falán, az ablak alatt a *Volto Santo* freskókép, amely a festett függöny-motívumot megszakítja, közvetlen itáliai kapcsolatra utal: vagy Lackfi István luccai útjának emlékét idézi – hisz ő, mint Nagy Lajos nápolyi hadjáratainak fővezére, bizonyára járt Luccában –, vagy a Keszthelyen is megforduló, esetleg letelepedő luccai kereskedőkre utal. A szentély boltozatát a csillagos kék eget jelző festés díszítette. A bordákat színes sávos festés takarta.

A keszthelyi freskók művészi színvonala nem egységes. Az ábrázolások két, illetve három különböző iskolázottságú festőre utalnak. A déli fal női szentjei és az északi fal Krisztus Pilátus előtt- és Keresztvitel-képe, az

ablakok karakterisztikus arcképeivel együtt, dekoratív, lírai művész jeles alkotásai, aki az észak-itáliai *Friaul*, így *Spilimbergo* trecento falképeit is láthatta. A Bevonulás Jeruzsálembe-ábrázolás monumentális, plasztikus alakjai és a próféta mellképek a *prágai Teoderik* műveinek hatását feltételezik. A legfelső sor jeleneteinek ügyetlen, vaskos formái szerényebb festő közreműködését jelzik a kevésbé jól látható, 16 méteres magasságban.

Lackfi II. István az 1370-es években hosszabb időt töltött Észak-Itáliában, amikor a királyi seregek élén, *Francesco Carrara* szövetségeseként küzdött Velence ellen. 1383-84-ben, közvetlenül a keszthelyi templom feltételezett 1386-87 körüli kifestése előtt, horvát-dalmát bánként ugyancsak szoros kapcsolatban állt az itáliai kultúrával. Mint nádor a királyi udvari műhelyből is hívhatott festőket Keszthelyre. Budán – amint ezt a Képes Krónika miniatúrái, főképpen a címlapja mutatják – a cseh művészek is jól ismertek voltak. Lackfi II. István 1387-ben a zalai ispán hivatalát is betöltötte, így még inkább érthető, hogy a megye kiemelkedő városában, amely családja egyik központja is volt, országos jelentőségű művészeti alkotással kívánta nevét emlékezetessé tenni.

A keszthelyi falképek töredékességük ellenére is nagy fontosságú emlékek. Méltán engednek következtetni városaink, sőt a nádori megbízatás révén a *budai királyi udvar* elpusztult festészeti kultúrájára is.

Lackfi II. István nádor és országnagy (1396) festette ki a Muraközben, Csáktornya közelében **Szentilona** pálos kolostor templomát is a 14. század végén. A Muraközt 1350-ben kapták meg a Lackfiak Nagy Lajos királytól. Az új uradalom központját Csáktornyán alakították ki. 1376-ban a király kedvelt pálos szerzeteseit hívták Szentilonára. Templomukat a Mennybe felvett Szűz Mária és Mindenszentek tiszteletére szentelték fel. A 15. század első felében a Lackfi uradalom a Cillei családé lett, majd Mátyás király az Ernuszt családnak adta. 1546-tól a Zrínyieké lett, akik a templom mellé építették családi mauzóleumukat. A templom ekkor kapta a Szt. Ilona titu-lust, ami ettől kezdve a településnek is névadója lett. 1786-ban II. József feloszlatta a pálos rendet is. A XIX. század elején a Knezevic család a romos kolostorból kastélyt építtetett, amelynek kápolnáját a templom egykori szentélyéből alakíttatta ki. A templom hajóját, tornyát és a Zrínyi-mauzóleumot elbontották. A 14. század végi pálos szentély falképeiről 1948 óta tud a művészettörténet, de csak 1991-95-ben került sor a feltárásra. Az egykori kétszakaszos, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyt teljesen beborították a falképek. Ma ebből Ivan Srsa tanulmánya szerint a következő töredékes ábrázolások ismerhetők fel:

A zalaszentgyörgyi templom freskórészlete. 15. sz. eleje

1/ A keleti fal csúcsíves záródásában a szembeforduló Atyaisten fél alakja, jobbját áldásra emeli, baljában csukott könyvet tart.

2/ Az északkeleti fal íves záródásában Jézus fél alakja, keresztes nimbusszal, áldásra emelt jobbal és nyitott könyvvel.

3/ A délkeleti fal záródásában a Szentlélek galamb alakjában száll le, két imádó angyal között.

4/ Az északkeleti fal közép mezejében Krisztus áll, mint *Vir dolorum*, balról három angyal száll feléje mondatszalaggal. Feltehetően a Gergely-mise ábrázolásának töredéke.

A keleti és a délkeleti ablakbéllet hat-hat, négykaréjos keretekbe foglalt, félalakos női szentje a következő: Antióchiai Szt. Margit, Szt. Borbála, Szt. Lúcia, ?, Szt. Apollónia, ?, majd hat női vértanú.

5) Az északi, szélesebb falon a Keresztrefeszítés jelenete kaphatott helyet. Jobbra, a keskenyebb falszakaszon Szűz Mária mennybevitele jelenik meg, a téma a templom eredeti titulusa. A mandorlába foglalt imádkozó Máriát egy-egy angyal emeli az égbe, ahol a Szentlélek galambja fogadja, és két angyal már a koronát helyezi a fejére. Felette, az íves falzáródásban fél alakos Madonna lactans, a gyermekét szoptató Mária látható.

A déli fal két ablakának bélletében egy-egy álló szent kapott helyet, közülük a nyugati ablakban id. Szt. Jakab apostolt ismerjük fel. Balra a Jézus bemutatása a templomban-jelenet töredékei láthatók.

A képek behatóbb stílusvizsgálata még a további kutatás feladata. A keszthelyi képekkel való formai kapcsolat azonban kétségtelen. A két falkép-együttesben így rokon a Szt. Margit a sárkánnyal-ábrázolás dekoratív vonalritmussal való felépítése, arányai, valamint Margit szelíd, lírai arckifejezése. Az ismeretlen szent keze ügyetlenebb, de a keszthelyi jeleneteken is találkozunk hasonló, vaskosabb, sematikusabb kéz-ábrázolással. Úgy véljük, hogy Szentilonán is legalább két festő dolgozott, a vezető mester az arcokat és az alakok egészét vázolta fel, míg a szerényebb képességű a látszólag alárendeltebb részleteket. A szentilonai falképeket a kutatás a 14. század végére teszi. Biztosan 1397 előtt, még Lackfi életében készültek. Mint Keszthelyen vagy Türjén, a jeles művészi alkotások itt is – a birtokos udvari tisztségei révén – a királyi udvarra utalnak, és annak elpusztult alkotásaira is következtetni engednek.

A történeti Zala megye területén a legnagyobb szabású gótikus falkép-együttest, a *Bánffy-család* kegyúri temp-

loma őrizte meg a Muraközben, **Bántornyán** (Turnisce). A 13. század második felében épült, félköríves szentélyű román stílusú kis templomot 1383-89 között a Bánffyak átépítették. A templomot szentéllyé alakították, és szélesebb, lapos mennyezetes hajóval bővítették. Az apszisban olvasható felirat szerint 1393-ra – 10 évi munka után – a teljes templom kifestése elkészült. A képeket a Bánffy család készíttette, közülük is elsősorban Bánffy László (1340-1394), a Hahót nemzetségből származó alsólendvai Bánffy családot megalapító I. Miklós (1285-1359) – zalai főispán, főlovászmester, tárnokmester és szlavón bán – fia. A festő a vidék nagy tiszteletben álló lovagja, Johannes Aquila, aki a freskó feliratában a közeli, már Ausztriához tartozó Radkersburgba valósinak vallja magát. A közeli Velemér és Mártonhely (Vas megye) templomában, amelyeket ugyancsak ő díszített pompás falképekkel, a felirat mellett saját lovagi alakját is megjelenítette, Istenhez könyörgő, térdelő testtartásban.

A bántornyai falképek a következők: Az apszis félkupola boltozatán a *Majestas Domini*, mandorláját négy angyal tartja. Kétoldalt festett, feliratos tábla *Johannes Aquila* festő nevével és az 1383-as évszámmal. A szentély keresztboltozatán négy zenélő angyal a Sanctus szövegét tartja mondatszalagokon. A szentély keleti falán az Angyali üdvözlet, Jézus születése, Királyok imádása, a déli falon a Pásztorok hódolata. Az északi falon 10 álló apostol, nevük feliratával. Alattuk tárták fel 1928-ban az azóta sajnos már elpusztult, a Bánffy-család három ge-nerációját bemutató, nagyméretű fogadalmi képet. A trónoló Madonna előtt, közel életnagyságban térdelt az idős, a freskó készültekor, 1383-ban már nem élő Bánffy Miklós, Anjou királyaink kiemelkedő államférfia, akit védőszentje, Szt. Miklós ajánlott a Madonna és a Gyermek figyelmébe. Ő kapta vissza I. Károly királytól 1323-ban őseinek, a Hahót nemzetségnek birtokát, az alsólendvai várat és uradalmat. Mögötte térdelt Bánffy László (1340-1394), az akkori családfő a két gyermekével. Őt a lovagkirály, Szt. László ajánlotta Jézus oltalmába. Mondatszalagja, az apa feje felett, közvetlenül a Madonnához ért. A képet a Bánffyak várának lakótornya zárta, amely a helység névadója volt.

A diadalív északi oldalán *Mária koronázásá*nak jelenete, mint a templom titulusa, kiemelt helyet foglalt el. Jobbra a Bánffy-címer: zöld alapon világos színezésű zergefej, mellette az 1389-es felirat és Szt. Péter keresztre feszítése. Felettük a *Szt. László-legenda* kivételesen gazdag képsora, amely az északi fal legfelső sorában kezdődik, és a déli falon fejeződik be. Alatta az északi falon az Utolsó ítélet, Mettercia, Joachim és Anna találkozása, Mária mennybevitele és szentek életének jelenetei láthatók. A nagyszabású ikonográfiai programot ma már nem tudjuk hitelesen rekonstruálni, de kétségtelen, hogy az ország legjelentősebb templomainak tematikájához kapcsolódtak az ábrázolások. A művészi előadás több, legalább három mester közreműködésére utal Johannes Aquila vezetése mellett, aki a 14. század végének jeles, az új művészeti törekvésekre fogékony festője volt. Az itáliai trecento művészi örökségét a prágai császári udvarban kibontakozó, jellegzetes közép-európai művészeti irányzattal gazdagította, amely a tér- és emberábrázolásban a késő-gótika, illetve a reneszánsz művészet realista felfogását készítette elő.

A zalaszentgyörgyi templom freskórészlete. 15. sz. eleje

Zalaszentgyörgy 13. századi eredetű plébániatemplomában az utóbbi években feltárt igen töredékes falképdísz ugyancsak a temp-lom egészét betöltő, igényes művészeti kifestésre utal. Az ábrázolások a 15. század elejének, a Zsigmond-kori internacionalista gótikának jeles emlékeit képezik. A kevés kis részletből az egykori ikonog-ráfiai programot ma már sajnos nem lehet meghatározni, de formai előadásuk méltóképpen kapcsolódik a pesti belvárosi templom 15. század eleji falképeihez, és azokon keresztül a budai királyi és császári udvarhoz.

A Zala megyei középkori falkép-emlékek fenti rövid áttekintése meggyőzően igazolja a megye országos jelentőségét a 13-15. században. A megyei főispánok és a főbb birtokosok közvetlen kapcsolata a királyi udvarral az ország egész területére kiterjesztette a királyi udvar európai színtű, ugyanakkor változó orientációjú művészeti gyakorlatát.

Középkori sírkövek a történeti Zala megye területén

A Magyarországon fennmaradt középkori (a sírkőfaragás terén a középkor művészettörténeti végpontját Buda török általi elfoglalása [1541] jelenti) sírkövek és síremlékek földrajzi eloszlása korántsem egyenletes. Az ismert emlékek mintegy negyede, kb. 300 ép vagy töredékes sírlap az ország fővárosából, Budáról származik, emellett egyes püspöki székhelyek emlékanyaga is igen jelentős (elsősorban Esztergom említhető száznál több sírkővel, de a gyulafehérvári és a középkori egri székesegyház is fontos lelőhely), a királyi városok közül pedig Kassa emelkedik ki a Szent Erzsébet-templom sírkő-együttesével. Ezen városok anyagának gazdagságához mennyiségét tekintve az összes Zala megyei emlék sem mérhető. Alig akad azonban még egy olyan tájegysége az országnak, amely olyan változatos idő- és típusbeli eloszlását mutatná az emlékeknek, mint Zala. A 11. századi, korai daraboktól sorjáznak a sírlapok a török korig; akad közöttük figurális, címeres (mind pajzsot, sisakot, sisakdíszt mutató teljes ábrával, mind felfüggesztett reneszánsz pajzzsal), keresztet ábrázoló, vagy csak hosszú feliratot hordozó; sorolható közéjük uralkodói, főúri, főpapi, nemesi, köznépi eredetű faragvány egyaránt. Igen változatosak a Zala megyei sírkövek a felhasznált kőanyagok tekintetében is, és nagyon eltérő az alkotások színvonala: a helyi kőfaragók legegyszerűbb munkáitól országos jelentőségű darabokig terjed az emlékek köre.

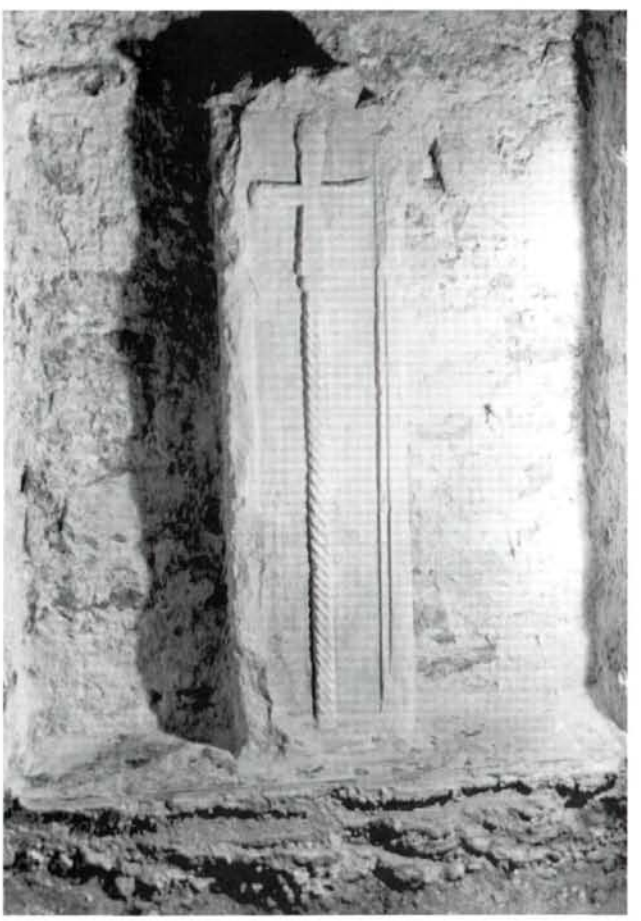

Keresztes sírkő. 11. sz. Tihany. Bencés apátság, altemplom (OMVH, Fotótár).

Az ország kevés 11. századi síremlékének egyike a tihanyi bencés apátsági templom altemplomában őrzött sírkő. A sárgás, márványszerű mészkőből faragott, csiszolt felületű lap szalagkeretes mezőjét a csavart nyeléhez lapított nódusszal kapcsolódó, enyhén kiszélesedő szárvégződésű görög kereszt tölti ki. A 19. századi helyi hagyomány a tihanyi apátságot 1055-ben alapító, 1060-ban elhunyt és az általa támogatott apátságban eltemetett I. András személyéhez köti a faragványt. A körmeneti keresztekhez hasonlóan hordozható kereszt királyi jelvényként való interpretálása alapján ezt az azonosítást többnyire elfogadja a kutatás, bár Henszlmann Imre inkább apáti sírkőnek tartotta. Rómer Flóris 1861-ben a tihanyi altemplom alaprajzáról készített vázlatán egy másik sírlapot is ábrázolt. Ennek a 19. századi leírások szerint teljesen üres, a keresztes sírkőhöz hasonló anyagból faragott lapnak mára nyoma veszett; de felvetődött esetleges kapcsolata Dávid herceggel, I. András szintén Tihanyban eltemetett, szerzetes fiával.

Egy sajátos zalavári sírkő ma már csak régebbi rekonstrukciós rajzról és fényképről ismert töredékein a hullámindás szegéllyel és feliratsávval keretezett tükörben félköröket és köröket alkotó, egymásba hurkolt szalagpár a négy evangélista szimbólumait vette közre. Fehér márvány anyaga és növényi díszeinek, szalagdíszének jellege megegyezik a zalavári faragványos emlékek zöménél tapasztalhatóval. A kőtöredékeket korábban megpróbálták az írásos forrásokra támaszkodva datálni. Az ezek révén részben a 9. századra, részben 1019 tájára, a stilárisan és motívumaiban rokon székesfehérvári szarkofágnak a Szent István halálát követő évekre való keltezése kapcsán pedig 1040 körülre datált együttest újabban Tóth Sándor kaposszentjakabi és dombói párhuzamok alapján nem sokkal I. István 1083-ban történt szenttéavatása elé helyezi, és ezzel párhuzamosan a Szent István-szarkofágot is az utóbbi évszámhoz köti.

A 12. századból, és eredetileg Zalavárról származhat egy Zalaapátiban előkerült, ma a keszthelyi múzeum kőtárában őrzött, vörös homokkőből faragott, töredékesen fennmaradt sírkő. Hosszú felirata előbb a perem mentén futotta körbe a lapot, majd a teljes mezőt kitöltő, legalább harminc párhuzamos sorban folytatódott. Értelmezhető feliratrészlete a szöveget olvasó személyt az élet múlandóságára emlékeztető, az elhunyt szájába

adott, Európa-szerte előforduló középkori példázatok jellegzetes emléke: „... voltam minap, már semmi vagyok, és amilyenek ti vagytok, olyan nem leszek, amilyen vagyok, olyanok lesztek ..." (Tóth Sándor fordítása, saját olvasata alapján). A bibliai szövegekre visszavezethető felirattípus 1200 körüli hazai párhuzamai Esztergomban (Vilmos) és Székesfehérváron (Apolinaris) jól jelzik azt a művelt klerikusi kört, amelybe a zalavári sírkő alá eltemetett személy is tartozhatott – az előbbiek esetében a vörös márvány sokkal igényesebb anyaghasználata és a betűk jóval gondosabb megformálása inkább valamivel későbbi voltukra, semmint az elhunytak magasabb társadalmi kapcsolódására utalhat.

Különleges a felsőörsi prépostsági templom síremlék-együttese, amely a Tóth Sándor vezette kutatások során, 1963-1964-ben vált ismertté. A toronyalj déli falában a torony alapozásának és falazatának emelésekor fülkesírt alakítottak ki, amely a római eredetű sírhelytípusnak („arcosolium") egyetlen biztosan ismert magyarországi példája a középkorból. A falazat egészéhez hasonlóan szépen megmunkált kváderekből kialakított, félköríves átboltozású falfülke az eredetileg félig a padlószint fölé emelkedő sír fölé borult. Hátfalán a feltáráskor már kivehetetlen festésnyomok látszottak. A sírhely a 13. század harmincas éveiben készülhetett: a toronyalj feletti kápolna felszentelésére 1244 előtt került sor, de valószínűleg 1235 után, amikor a templomalapító Miske ispán még életben volt – feltehetően őt temették a reprezentatív fülkesírba. A sír eredeti fedőlapja nem került elő. A jelenleg ráhelyezett sírkövet a toronyaljban, a késő középkori téglapadló maradványai alatt találták; eredetileg a toronyalj északi oldalán fekvő, kváderekből épített felnőtt sírhelyet fedte. A durván faragott mészkőlap oldalai szabálytalanul íveltek. A keretezetlen mező egyik végén domború latin kereszt látható, a másikon ugyancsak domború, megfejt-hetetlen jel: egyenes szárból kinövő, négy ágból álló, tengelyesen szimmetrikus, „faszerű" motívum.

A felsőörsi templom nyugati kapuja előtti, sziklába vájt gödör betöltéséből került elő egy további, jelenleg a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum kőraktárában őrzött töredék. A település határában bányászott vörös homokkőből faragott sírlap felső, harmadnyi-negyednyi része ismert csak, felületének rajza nyers faragású, vésett vonalakból áll. Vonalkeretén belül a mező közepén nagy, kifelé enyhén kiszélesedő szárvégződésű, egyenlőszárú kereszt található, szárainak találkozásában egyszerű, vésett, kisebb, egyenlőszárú kereszttel. A nagy kereszt vízszintes szárai felett egy-egy kisebb, többé-kevésbé szabályos, egyenlőszárú kereszt látható. A baloldalitól (a bal és a jobb itt és a következőkben is mindig heraldikai értelemben szerepel) balra jobb felé forduló, mellső lábaival a kereszt vízszintes szárára támaszkodó, négylábú állat (szarvas, őz?) áll ágaskodó tartásban, alatta spirálmotívum. A spirál alatt a nagy kereszt szárának alsó vonalától a keretig vízszintes vonal húzódik. A jobb oldali kis kereszt mellett vízszintes és függőleges, valamint ívelt vonalak üres pajzsok (?) részletei.

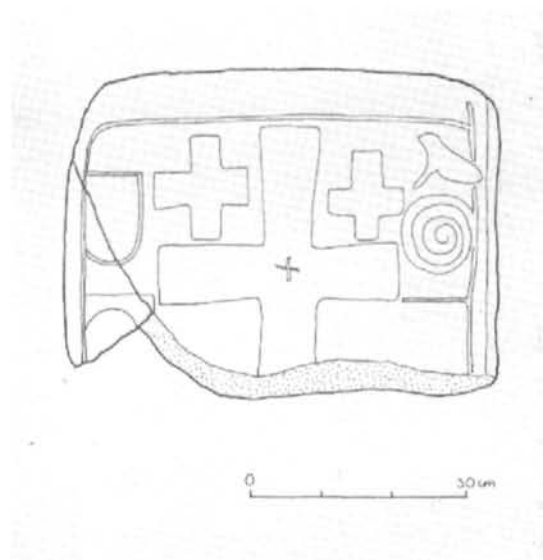

Sírkőtöredék Felsőörsről. 12-13. sz. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. Lővei Pál felmérési vázlata.

A két felsőörsihez hasonló, durvább faragású, többnyire vörös homokkőből készült sírlapok további példái is ismertek a Balaton-felvidéken, ábrázolásuk azonban azokénál sokkal egyszerűbb, és nem vet fel értelmezési problémát. Keletkezésük a 12-13. századra tehető.

Paloznakon az 1970-es évek elején, a 13. századból származó római katolikus templom helyreállítását megelőző vakolatleverés során az északnyugati és délnyugati sarkok kváderszerűen megmunkált kövekkel armírozott külső felületei alján három, a feljebb eső részek kvádereinél lényegesen nagyobb, ugyanakkor viszont vékonyabb, lapszerű faragvány bukkant elő (méretük: 110x63x18 cm, 142x34-31x24 cm, 100x59-43x15 cm). Közülük kettőn durván faragott, domborművű kereszt látható. A lapok szabálytalan téglalap, illetve trapéz alakúak, szélességük korántsem egyenletes. Az egyiknek az épületsarok felé eső vége másodlagosan törött, illetve lefaragott felületnek látszik. Mindez valószínűsíti, hogy eredetileg sírkőnek készült, a sarokarmírozáshoz másodlagosan felhasznált darabokról lehet szó. Megjegyzendő azonban, hogy a kereszttel megjelölt sarokkövek teológiai jelentést is hordozhatnak, magát Krisztust szimbolizálhatják, abban az értelemben, ahogy a 118. zsoltár szerint „a kő, amelyet az építők megvetettek, szegletkővé lett". Ezt a passzust az Újtestamentumban Krisztus magára vonatkoztatta, Szent Pál pedig az egész keresztény egyház épületének sarokkövét látta Krisztusban. Német területről több helyen is ismertek többnyire középkori templomokon kereszttel megjelölt sarokkövek. A paloznaki templom kerítésfalában egy további, a fentieknél valamivel gondosabban megmunkált, alighanem valamivel később készült, keresztes kőlap is található. A domborművű ábrák tekintetében földrajzilag is legközelebbi párhuzamaként a felsőörsi fülkesírba helyezett sírlap említhető, amely egyben azt is jelzi, hogy a durvább faragás ellenére sem biztos, hogy a paloznaki darabok templom körüli temető sírjelei voltak, elképzelhető, hogy eredetileg templom belsejébe készültek.

A felsődörgicsei kettős templomrom északi felében, a hajóban levő északi pillérnek dőlve került elő egy durva megmunkálású kőlap, amely jelenleg a tihanyi kőtárban található. Alakja szabálytalan, közepétől mindkét irányban, nem egyenlő mértékben keskenyedik. Enyhén domború felületén kb. a hossz negyedében kis, mélyített, kiszélesedő szárvégződésű, nem túl szabályos kereszt látható.

Kővágóörs határában, az Ecsér-puszta mellett álló ecséri templomrom Czeglédy Ilona vezette kutatása során (1962) a főhajó és a szentély közötti lépcső előtt korábbi, lapos, lekoptatott lépcső került elő, amelyet temetkezés jelölésére használtak fel: a lépcsőfokot alkotó két lapba (méretük: kb. 149x50 és 144x54 cm) egyszerű keresztet vésték. Az sem kizárt azonban, hogy a paloznaki darabokhoz hasonlóan eredetileg is sírkőnek faragott darabokat használtak fel utóbb lépcsőfoknak. Az ásatás során talált két további kőlaptöredéken is kiszélesedő szárvégződésű, vésett kereszt látható.

Az elpusztult középkori Kövesd falu 13. századi, a 14. században átépített templomának Aszófő határában álló, jelentékeny romjai között 1957-1958-ban Zádor Mihály vezetett feltárásokat. A nyugatról nyíló kapu déli oldalán a küszöbszintet jelölte ki az az ott már másodlagosan befalazott laptöredék, amelyen egy domborművű, kiszélesedő szárvégződésű görög kereszt volt látható. (A darabot jelenleg a kapu kávafelfalazása, illetve a lerakódott föld takarja.) A hajó délkeleti sarkában fekszik egy másik, kőfaragócsákánnyal nagyolt felületű, nagyjából téglatest alakúra faragott, vastag kőlap (mérete: 140x54x31 cm).

A Felvidék területén az utóbbi évtizedekben a szlovákiai kutatók harmincnál több temetőben sok száznyi, a 11-14. század folyamán durva kőtömbbel vagy kőlappal lefedett sírt tártak fel. A kőben hasonlóan gazdag dombvidékek és középhegységek középkori temetőit a mai Magyarország területén, így a Balaton-felvidéken is legalább részben hasonlóképpen képzelhetjük el, a fentebb leírt faragványok közül is több ezek maradványainak tartható. A felsőörsi, paloznaki, dörgicsei, ecséri, aszófői kőlapok párhuzamai a mai Magyarország más területeiről is ismertek, például a közeli, Veszprém megyei Veszprémfajszról és Berhidáról, vagy a jóval távolabbi Kisnánáról, a középkori Esztergom környéki falvakból, Dágról, Gyöngyöspatáról, Egerből, Mezőcsátról.

Keresztes sírkő vörös homokkőből. 14. sz. közepe, Zalaszentgrót.

A durva megmunkálású, egyszerű, keresztes sírköveknél sokkal igényesebb faragású, ugyancsak keresztet ábrázoló lap ismert Zalaszentgróton. A Balaton környéki vörös homokkőből faragott, felirat nélküli emlék alsó része szabálytalan félkörívben hajló, rézsűs felülettel lemetszett. A rézsűn kétoldalt egyenes, alul ívelt, vésett vonalak között egy domborművű, szárvégein körökkel díszített, kisebb kereszt látható. A felület nagyobb részét kiadó, vízszintes síkon kisebb, íves halomból lapos domborművű, háromkaréjos szárvégződésű kereszt nő ki. A talapzaton és a két oldalsó keresztszár végén (a felső hiányzik) vésett, bonyolult vonalrajzú, közepén stilizált liliommal ékes koronák láthatók leginkább díszes, gótikus majuszkulás B betűre emlékeztetnek. A darabot Rómer Flóris 1863-ban a zalaszentgróti Batthyány-kastély kertjében, másodlagosan, árok fedlapjaként felhasználva írta le; később a helyi múzeumba került. Vándor László véleménye szerint eredetileg a kisszentgróti ferences kolostor templomának szentélyében általa 1979-ben feltárt két falazott sír közül az egyiknek, az északkeleti sarokban lévőnek volt fedlapja. A keretezés nélküli, keresztes ábra még a 13. századra vallana, a koronaszerű vésetek jellege azonban inkább a 14. század közepére jellemző betűformák díszítéséhez áll közel.

Az 1986 és 1994 között, a Nagykanizsa és Zalaegerszeg között húzódó medencében folytatott mikrorégiós régészeti kutatási program során Vándor László a hahóti plébániatemplom mellett részben feltárta a Hahót-Buzád nemzetség középkori nemzetségi kolostorának alapfalait, és kimutatta, hogy a mai barokk templom hajója részben az egykori kolostortemplom alapjaira épült. A templombelsőben egy, a szakirodalom által addig nem ismert román kori domborművet is felfedezett. Az északi hajófalban befalazott, álló figurát ábrázoló faragványt – amelyet a templom építésével egykorúnak látszó, barokk stukkókeret övez – a helybeliek a szent életű, képzeletbeli

Hahóti Zsuzsanna ábrázolásának tartották. 1987-ben a belső helyreállítás során a mészkőfaragványt borító barokk réteg alatt láthatóvá vált az eredeti kőfelület. Az emlék jobb kezében templommodellt tartó, bal kezét melle elé emelő, ívben enyhén balra hajló, álló – eredetileg esetleg fekvő? – életnagyságú férfialakot ábrázol. A fej csak töredékesen maradt meg utóbb nem egészen szerencsés módon egészítették ki. Alsó, tunikasze-rű ruhája a boka fölött ér véget, erre térdmagasságban végződő, párhuzamos redőzésű, merevebb felsőruha borul, a nyak alatt összekapcsolt, a két karról leomló köpennyel. A faragvány a 13. század közepe tájára keltezhető. Az alak életnagyságú volta megengedi a feltevést, hogy síremlékkel állunk szemben, ennek azonban előfeltétele, hogy téglalap alakú legyen a kőlap, amelynek méretei és szélei egyelőre nem ismertek, hiszen az értékes barokk stukkókeret alatt legfeljebb aprólékos szakrestaurátori módszerekkel lehetne vizsgálódni (a domborű ma látható részének befoglaló mérete kb. 160x60 cm). A templommodell a figura donátor-szerepére utal. Amíg más irányú adat nem merül fel, joggal feltételezhető, hogy helyből, a hahóti kolostorból származik a faragvány, és kegyeleti okokból, spoliumként falazták be az új templom falába, méghozzá központi helyre, a falmező középtengelyébe. A kolostor alapítási körülményei bizonytalanok: a somogyvári apátság jóval későbbi oklevele szerint Szent László alapítása, míg a Hahót-Buzád nemzetségnek egy 14. század elején átírt, 1234-re datált oklevélből ismert hagyománya szerint a nemzetséghez tartozó Arnold ispán alapította, akit 1234-ben már néhainak mondtak. Valószínű, hogy Arnold a kolostor újraalapítója volt, és nem megalapozatlan Vándor László feltételezése, hogy a domborművű donátor-figura őt ábrázolja, és a síremléket (valószínűleg) fia, II. Arnold nádor készíttette.

„Hahóti Zsuzsanna". 13. sz. közepe, Habót, r. k. templom.

Az előkelő rokonsággal bíró nemesi család tagjának, Dörögdi Pálnak (+1360) és feleségének közös sírköve Taliándörögdön, a csak romként fennmaradt, felsődörögdi Szent András-templom hajójának északkeleti részén, az egykori Mária-oltár előtt került elő 1975-ben (Kralovánszky Alán és K. Éry Kinga ásatási lelete). Alatta a két csontvázat tartalmazó, ezüsttel borított bronz sarkantyús mellékletű sír bolygatatlan volt a sírkő tehát azon igen ritka, középkori sírköveink egyike, amelyek eredeti helyükön maradtak fenn napjainkig (mivel azonban a szabadban, védő földréteg híján, gyors pusztulás várt volna rá, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba szállították). A bazalttufából faragott kőlap mezője üres, csupán keretén fut, két vésett vonal között, igen szabálytalan faragású, gótikus majuszkulás betűtípusú, vésett körirat, amelynek szövege a rövidítések feloldásával (a kerek zárójelben lévő részek itt és a következő sírkőfeliratoknál is a rövidített szavak kiegészítései, a ferde vonalak az oldaltöréseket jelölik): + . HIC . IA(c)ET . MAG(iste)R . PAUL(us) . F(ilius) . ST(ephanus) . D(e) . DV / RUGD . I(n) . AN(n)O . / D(omi)NI . M . CCC . LX . CV(m) . D(omi)NA . (cons)O(r)TE . SUA . / . AMEN.

Bánfi-sírkő Turnicséről. 14-15. sz. (Rómer Flóris rajza).

A 14. század második feléből, a 15. század elejéről származó Zala megyei bárói sírlapok közül feltehetően a legkorábbi Turnicsén, újkori nevén Bántornyán (Turnišce, Szlovénia) maradt fenn. Az Alsólendvai Bánfi család valamely tagjának emléket állító sírkő a középkori római katolikus templom szentélyének középtengelyében, a nyugati boltszakaszban elhelyezett sír fedőlapja volt – itt írta le Rómer Flóris, és így mutatja még régebbi fénykép is. A templom 1928. évi helyreállítása során távolították el helyéről. Az 1980-as évek második felében a templomkertben, a templom északnyugati sarka előtt a fűben hevert, letört felső részének egy további darabja valamivel távolabb, ugyancsak a földön feküdt. A magyarországi síremlékek kedvelt anyagából, a Gerecse-hegységben bányászott vörös márványból (valójában jól csiszolható, tömött vörös mészkőről van szó) faragták. Felülete a rajta való járkálástól nagyon erősen lekopott. Széles keretén egykor bizonyára körirat futott, ma már a betűk nyomai sem vehetők ki. A mélyített mezőben jobbra dőlő háromszögpajzs körvonalai láthatók, a Hahót nemzetség szembeforduló ökörfejének nyomaival. A pajzs bal felső sarkán jobbra néző sisak, hátul a sisaktakaró csekély kezdeményeivel. A sisakdísz jobbra néző ökörfej. A sírkőábra a Rómer által közölt, 19. századi ábrázolás tanúsága szerint akkor még

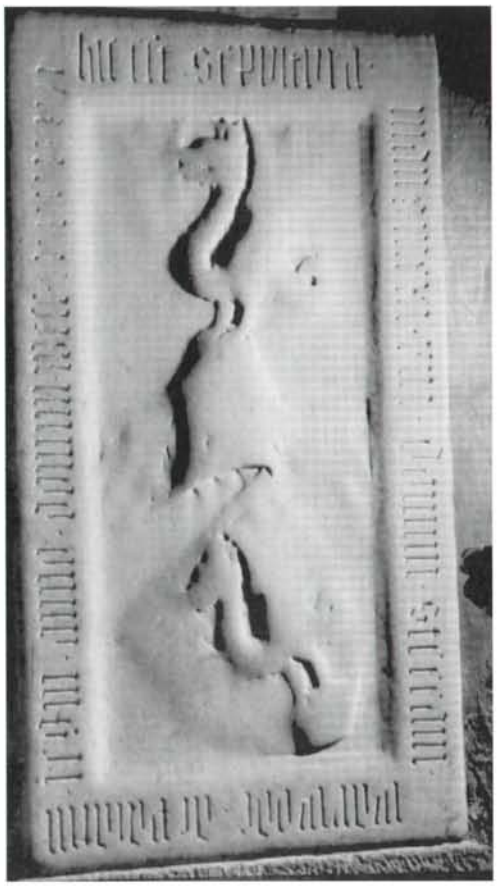

Csáktornyai Lackfi István nádor (1397) sírköve. Keszthely, ferences templom. (OMVH, Fotótár)

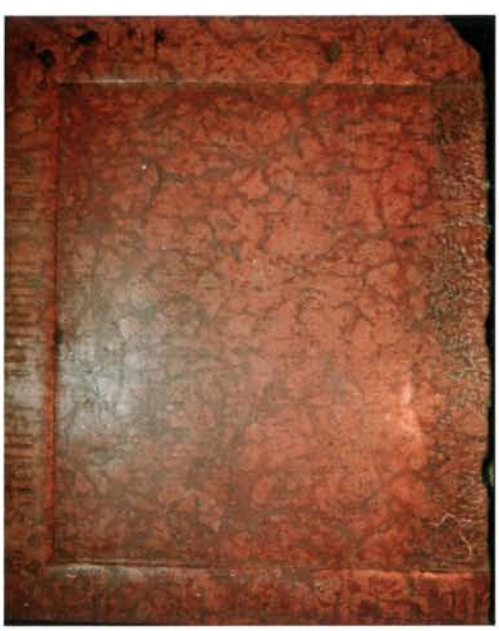

Kanizsai Miklós (1404) sírkövének töredéke. Nagykanizsa, Thúry György Múzeum

valamivel jobban kivehető volt, mint ma. Gondolhatunk arra, hogy a sírkővel az Alsólendvai Bánfi család ősének, István fia Miklós szlavón bánnak (+1359) állíttatott emléket az ebben az időben életben lévő, és a templom kegyuraságát közösen gyakorló négy fia, de az sem lehetetlen, hogy valamelyik fiú temetkezési helyét díszítette. Készítési idejét a 14. század utolsó negyedére helyezhetjük.

Keszthelyen a középkori ferences templom, a jelenlegi plébániatemplom őrzi a 14. század egyik legjelentősebb magyarországi sírkövét. A Zsigmond királlyal szembehelyezkedő Csáktornyai Lackfi István nádor (+1397), a ferences kolostor alapítója annak templomában, a szentély középtengelyében, a diadalív melletti (nyugati) boltszakaszban alakíttatta ki saját sírhelyét, amelynek fedlapját is elkészíttette: a halálozási évszám végének (lxxxxvii) láthatóan későbbi, az erre a célra üresen hagyott felületen hevenyészett módon faragott betűi egyértelműen erre utalnak. A sírt állítólag már a 18. században kirabolták, 1859-ben történt felbontásakor csak egy koponyát találtak benne. A vörös márvány sírkövet 1896-ban, a templom helyreállításakor kiemelték a helyéről, és a szentély déli külső falába falazták, ahonnan 1933-ban a kegyúr Festetics György herceg utasítására visszakerült a szentélybe, annak belső déli falába. A fedlap a rajta járkálástól erősen kopott, gótikus minuszkulás betűtípusú körirata ennek ellenére kivehető: hic est . sepvltvra . / mangnifici . viri . domini . steffani . / waywode . ac palatin / . regni . anno . domini . mccc . lxxxx . vii. A kerettől homorlattal mélyülő mezőben egy domborművű, erősen kopott, heraldikailag jobbra dőlő háromszögpajzs látható, benne a Hermány nemzetség halmon álló, jobbra néző sárkánya. A pajzs felső sarkán csöbörsisak, amely fölött a sisakdíszben a címerábra ismétlődik. A sisak körül még kivehetők az egykor meglévő takaró nyomai. Nagy Lajos báróinak síremlékei közül csupán néhány ismert, a turnicsein és a keszthelyin kívül Garai I. Miklós nádor (+1386) siklósi és Bebek György (+1390) királynéi tárnokmester tornagörgői (Hrhov, Szlovákia) sírlapja említhető. A kopottsága miatt megítélhetetlen Bánfi-sírkövön kívül valamennyi a kor jelentős alkotása, nem csak történeti szempontból, de művészi alakításuk tekintetében is, és vörös márvány anyagukon kívül mindhárom egyezik abban is, hogy még az illető főúr életében elkészültek – az ilyesfajta gondos-kodás egyáltalán nem ment ritkaságszámba a középkori Magyarországon (ahogyan egyébként más korokban sem).

A keszthelyi plébániatemplom szentélyének helyreállítása kapcsán 1980-1981-ben végzett ásatás során a barokk kori főoltár alapozásában, másodlagos beépítésben, több más középkori faragvánnyal együtt egy mintegy 20 cm vastag, homokkőből faragott, hosszú lap mutatkozott, amely eredetileg sírkőként szolgálhatott. Az alsó és felső oldalán egyaránt síkra faragott, szabályos élekkel szépen megmunkált kőlap felületén a rajta lévő habarcsba belebontva a feltárást vezető Vándor László domborművű faragást tapogatott ki. (Bár utasítás történt a sírlap kibontására, erre végül nem került sor, így az a szentély új padozatának aljzatbetonja alatt maradt.)

A keszthelyi Lackfi-sírkőnél alig valamivel későbbi egy másik nagy múltú nemzetség arisztokrata sarjának, az Osl-nembeli Kanizsai Miklós tárnokmesternek (+1404) a 15. század elejéről származó, ugyancsak vörös márványból készült sírlapja. A kalandos sorsú kőfaragvány felső felét Deák József kehidai plébános kézirata szerint – melyet Tiborcz István csányi plébános szerkesztett össze – néhány nappal 1837. november 6. előtt szállították – sok más kővel együtt – Örményesről Kehidára, Deák Antal udvarára. Nem tudjuk, hogy mikor került Sopronba, talán a Deák családdal jó kapcsolatban álló, soproni történész, Paur Iván útján. Idővel az örményesi

pálos kolostorból való származása elfelejtődött. A valójában semmilyen konkrétummal alá nem támasztott „múzeumi hagyomány" szerint a töredék már Csornáról jutott volna a Soproni Múzeumba, ahol jelenleg a Fabricius-ház (Fő tér 6.) történeti kiállításán látható. A sírkő alsó fele ismeretlen időpontban került el az örményesi pálos kolostorból. A zalaszentgróti római katolikus templom déli oldalkápolnájában egy Csáky „grófocska" (nyilván gyermek) sírja felett használták fel másodlagosan, kriptafedlapként, ott látta Rómer Flóris 1863-ban. 1980 táján felszedték a padlóból, és a főoltár mögött a szentély falához támasztották. 1995-ben tartós letétként a nagykanizsai Thúry György Múzeumba került, ahol a múzeum kapualjában helyezték el. A szabályosan feldarabolt kőlap két töredéke között egy mintegy 30 cm széles sáv hiányzik. Összetartozásukat a keret egyező szélességi méretei, az egyforma betűfaragás, a kereten a perem mentén végigfutó, vésett vonal igazolja. A kereten mélyített sávban domborúan faragott, gótikus minuszkulák alkotta körirat, a Rómer Flóris által még látott, ma már kivehetetlenné kopott részleteket is figyelembe véve, a rövidítések feloldásával (itt és a következő sírkőfeliratoknál is szögletes zárójel jelöli a szövegből jelenleg hiányzó, lekopott vagy kitörött részeket, amelyek azonban kikövetkeztethetők): + Anno domi[ni] ... / ... martii obiit mag(iste)r . nicolvs + / de Kanisa condam mag(iste)r + / thauarnicorvm Regalis ... [f]undator huus cenoby. (A felirat vége az örményesi pálos kolostor Kanizsai Miklós általi alapítására utal.) A kerettől enyhén mélyülő mező felső részén domborművű ábra: heraldikailag jobbra dűlő, kisméretű címerpajzsban (talprésze letörött) bal haránt helyzetben madárlábon álló, balra néző sasszárny – ez az Osl nemzetség, ezen belül a Kanizsai család címere. A pajzs bal felső sarkán balra néző csöbörsisak, egyszerű szemréssel és kereszt alakú oldalnyílással, alul a pajzs oldalai mentén futó, visszahajló végű peremmel. A sisak tetejéről előre és hátra egy-egy „pozsgás levelű", indaszerű takarófoszlány indul. A sisak fölött a balra néző, szárnyas sasláb mint sisakdísz ismétlődik. A felső kereten a belenyúló sisakdísz fölött kialakult háromszögű mező hegyes csúcsában hegyesszögben összefutó két vonal, szélesebb végében pedig geometrikus családjegy, alighanem kőfaragójel: andráskereszt, a jobb haránt szárának felső részén keresztátkötéssel, alsó részének végén hátsó dúccal, a bal haránt szárának felső végén hátsó támasszal. A sisakdísz mellett folytatódó körirat előtt furcsa motívum: sokágú „gyökérlábból" növő pálcán félkörlap.

Kanizsai Miklós sírkövének töredéke. Sopron, Városi Múzeum.

A címert, sisakot és sisakdíszt ábrázoló, „klasszikus" heraldikus ábra díszíti egy negyedik, ugyancsak vörös márványból faragott, nemesi sírkő mezejét is, a lesencetomaji római katolikus templomban. A Tomaji Jakab fia Pál némileg rongált felületű sírlapjának három oldalát határoló keret gótikus minuszkulás betűtípusú köriratának olvasata (a rövidítések feloldásával): [h]ic . est . sepultura . nobilis . viri . pau[li filii / ia]cobi . de . tomay . [de] / gene(re) . tomay . q(ui) . obiit . an(n)o . d(omi)ni . mo . cccc. A kerettől enyhe homorlattal mélyülő, felül lapos háromszögben végződő, alul három karéjjal díszített tükörben egy dombor-

Tomaji Jakab fia Pál vörös márvány sírköve. 15. sz. eleje. Lesencetomaj, r. k. templom.

Egervári Bereck sírköve, 1515, Egervár, r. k. templom.

Béri István és Egervári Veronika sírköve, 1515, Zalaszentgrót (Hencz Antal rajza).

művű, jobbra dőlő háromszögpajzs látható, benne jobbra lépő szárnyas griff. A pajzs bal felső sarkán jobbra néző csőrös sisak, előlhátul kendőszerű takaróval. A sisakdísz nyolcágú csillag, közepén kis körben széles talpból kinövő kereszt. Mind a címerábra griffje, mind a sisakdísz keresztes csillaga jól ismert a Tomaj nemzetségbeli családok, így a losonci Bánfiak címereiről. Az 1400-as szám után nincs hely további számjegyekre, hacsak a sírkő felső, keret nélküli részét, amelyen ma nincs felirat, meg nem csonkították. A falból jelenleg csak a kőlap pereme látszik ki, ez mindenesetre nem tűnik csonkítottnak. A sisaktakaró formája is régies, a 15. század lényegesen későbbi időszakaiban nehezen képzelhető el. Iványi Béla szerint ugyanakkor Tomaji Pált 1415-ben még élőként említették. Feltehetően még életében elkészíttette síremlékét, amelyre talán sosem faragták rá a halálozás időpontját.

Mintegy évszázadnyi kihagyással, a 16. század második és harmadik évtizedéből sorjáznak ismét a sírkövek Zala megyében. Egervári Bereck knini (tinnini) püspök (+1523) sírlap-feliratának dátuma a faragás időpontját adja meg (1515), a főpap ugyanis még életében elkészíttette síremlékét. A vörös márvány faragvány az egervári egykori ferences-, ma plébániatemplom szentélyének déli belső falában található. Keretén reneszánsz kapitális betűtípusú körirat fut: RICIIVS DE EGERVARA TININI / EN ECCLIE ANTISCES GENERE NOBIL. .RTIS ET RELIGIO.. / ... / .IVENS SIBI ET SVISQ(ue) ANNO D(omi)NI SALVTIS . M . D . X . V . POSVIT . A homorlattal mélyülő mezőben domborművű ábrázolás látható. Alul talapzatszerű sávban két kapcsos könyv között szalagkeretes, álló, reneszánsz körvonalú címerpajzs, kétoldalt hullámzó szalagokkal. A pajzsban a Geregye-nemzetségből származó főpap családi címere: bal felé forduló, könyökben hajlított jobb kar leveles ágat tart. A talapzaton a főpap frontálisan, teljes papi díszben ábrázolt alakja látható. Fején papi sapka (biretum), alatta bojtos párna, nyakában szalagon függő ereklyetartó (enkolpion). Kezeit hasa előtt keresztbe teszi, lábfejét a dúsan redőzött karing (alba) félig takarja. Az alba az ujjakon és a vállkendő (humerale) a díszes gallér alatt vékony redőkbe szedett. A gallért, a casula kereszt alakú rátétjét (columna), a dalmaticát, a bal karon átvetett rojtos végű manipulust és a rojtos stólának az alba felett előbukkanó végeit a mélyített háttér előtt lapos domborművű, itáliai jellegű növényi ornamentika díszíti. A püspök jobb oldalán gyertyatartó áll égő gyertyával, fölötte drágaköves mitra, lelógó infulaszalagokkal. Baloldalt díszes kampóban végződő pásztorbot, körbetekeredő kendővel (velum). A kezeit hasa előtt keresztbe tévő figura beállítása itáliai típust követ. A sírlap közepes tudású mesterét Mikó Árpád Tolnai Máté pannonhalmi apát töredékesen fennmaradt sírkövének mesterével azonosította, és valószínűsítette mindkettő esztergomi készítését.

Ugyancsak 1515-ös az évszáma Beeri (Béri) István és Egervári Veronika erősen kopott, vörös márvány anyagú sírlapjának, amely másodlagos helyzetben található a zalaszentgróti római katolikus templom nyugati bejáratának küszöbe előtti járófelületben (jelenleg vasrács fedi). A faragványt az elhunytak gyermekei állíttatták. Egy 19. századi fametszetről ismert ábrájából szinte semmi nem vehető már ki. Vándor László véleménye szerint eredetileg a kisszentgróti ferences kolostor templomának szentélyében általa 1979-ben feltárt két falazott sír közül az egyiknek, az épület középtengelyében, az oltár előtt, két koporsó elhelyezésére kialakított sírkamrának a jelölésére készült. Keretén reneszánsz kapitális betűtípusú körirat fut: ..C IACET EGGIVS DNS STHNS .. / BEER VNA CV. ...ER ...ERVARA MATRE .. / NA . FRACIS ... / ... (Rómer Flóris az akkoriban még kevésbé kopott feliratnak jóval teljesebb olvasatát adta: HIC IACET EGGIVS D(omi)N(u)S ST(ep)H(a)N(u)S DE / BEER VNA CV(m) CO(n)SORTE SVA VERO(n)IC DE

EGERVARA MATRE AN / NA . FRACISCO LADISLAO FILYS FECIT / HOC OPVS AD LAVDE DEI OIPO ET IS IHV XPI ET M VC . M . D . XV). A belső mezőben eredetileg egymás fölött két felfüggesztett, kétoldalt kígyózó szalagokkal díszített, álló, szimmetrikus, reneszánsz körvonalú címerpajzs volt látható. A felsőben – Hencz Antal építész fametszetű rajza szerint – egyszer áthurkolódó szalagból jobbra hajló toll nőtt ki – címeranalógia alapján azonban valószínűleg jellegzetes középkori ollóábrázolást (a Türje nembeli Béri család címere) értett félre a rajzoló – a baloldalon nyolcágú csillaggal. Az alsó pajzsban páncélos, könyökben hajlított bal kar indás-leveles ágat tartott, a bal felső sarokban nyolcágú csillaggal (Egervári-címer). Jelenleg már csak a felső pajzs felfüggesztése, illetve az alsó pajzs melletti, kígyózó szalagok alsó végét díszítő, rozettaszerű motívum látható nyomokban. Az ábra vésett vonalas technikájú volt. Házaspár közös sírlapjának Magyarországon alig ismert párhuzama a középkor időszakából (az egyik a már említett, taliándörögdi darab), két címer ehhez hasonló elhelyezésére pedig magyarországi sírkövön egyetlen más példa akad csak, Izdenci Katalinnak ugyancsak a 16. század első negyedéből származó, pécsi sírlapja.

Semjéni (Sömjéni) Antal, a nagykapornaki bencés apátság apátja 1546-ban hunyt el. Évszám nélküli, vörös márvány síremléke, amelynek szövege az apát korábban meghalt, Péter nevű testvéréről is megemlékezik, a kapornaki bencés apátsági templom szentélyében található. A tábla hatsoros felirata alatt húzódó, legalább két további sorhoz elegendő sáv a majdani halálozási időpont számára készült, vagyis a sírkő még Antal apát életében készült. Koppány Tibor szerint erre talán csak 1541 után kerülhetett sor, de elfogadhatóbb Mikó Árpád véleménye, miszerint a cinquecento puritán síremléktípusába sorolható emlék 1530 után már aligha készülhetett (a korábbi szakirodalom többnyire 1520 tájára helyezte a sírkő faragását). Felső kétharmadát széles, tagolt keretű tükör tölti ki, benne karikára szalagokkal felfüggesztett, reneszánsz körvonalú címerpajzs. A címerábra drágaköves díszítésű mitra, kétoldalt felhajló infulaszalagokkal. Az egyszerű szalagkeretű alsó mezőben található a szépen formált reneszánsz kapitális betűk alkotta, rövidítésekkel, enklávékkal és ligatúrákkal nehezített olvasatú felirat; szövege a rövidítések feloldásával: SISTE . GRADV(m) . FR(ater)NOS NOSCE . VIATOR . AMORES . / HIC . FR(ater)NA . SIM(u)L . CORPORA .IV(n)CTA . CVBA(n)T . / SECVLA . LED(a)EOS . TACEA(n)T . IA(m) . PRI(s)CA . LACO(n)AS . / NV(n)Q(uam) . SIC . GE(m)INV(s) . CASTORA FR(ater) . AMAT . / AD . FR(atr)IS . PE(t)RI . TVMVLV(m) . SE . ANTONIVS . ABAS . / CO(n)SV(m)PSIT . LACRY(mi)S . MYSTICA . SAC(r)A . FERE(n)S.

Nagyfalusy Lajos szabad fordításában:

Állj meg utas! Nézd a testvérszeretet kötelékét:
Itt két testvérnek teste együtt nyugoszik.
Haljon el itt a pogány évszázadok ősi regéje:
Pollux Castor-ját így soha nem szereté.
Antal apát Péter testvére e sírja helyénél
Sírva mutatja be a szent titok áldozatát.

A disztichonokból álló, humanista sírvers a műfaj egyik legszínvonalasabb magyarországi példája, egyben a testvéri szeretet – „Castort se szerette jobban ikertestvére" – megejtő emléke.

Középkori bárói sírkő a megyében – mint láttuk – Turnicsén, Keszthelyen és Örményesen is fennmaradt, ezek azonban a Zsigmond-korban még a főúri körökben is szinte kizárólagos címeres ábrával készültek. Figurális vitézi sírkő már csak a középkort követő időszakból ismert. Még a középkori vitézi sírkövek típusát követi azonban az 1603-ban elhunyt Malakóczy Miklós muraszentmártoni (Sv. Martin na

Semjéni Antal apát (1546) sírköve, Nagykapornak, bencés apátsági templom.

Malikóczy Miklós síremléke (1603) Zalaszentmártonból, Csáktornya, múzeum.

Zrínyi-sírkő Szentilonáról. 16-17. sz. Csáktornya, múzeum (OMVH, Fotótár).

Muri, Horvátország) eredetű, ma a csáktornyai (Cakovec, Horvátország) vármúzeumban található sírlapja. A jelentős középbirtokos család sarja a kőlap felirata szerint Zrínyi György kanizsai főkapitány tanácsosa, bizalmi embere, a Kanizsa közelében Zrínyi által 1578-ban épített bajcsai vár kapitánya volt. Páncélos alakja enyhén kontraposztban áll, jobbjában buzogányt tart, baljával kardja markolatát fogja. Fejénél faragták ki mind a pajzsban, mind a sisakdíszben oroszlánt ábrázoló címerét. A sírkő feliratát Gózon Imre tanító, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága költagja 1877-ben jegyezte le (az általa feltüntetett rövidítések feloldásával): Hic iacet Generosus D(omi)nus Nicolaus Malikóczy. Serenissimi Archiducus Caroli sup... Capitaneus in Bajchavár. et Spectabilis ac mag(nifi)ci D(omi)ni Georgij Comiti a Zrinio Consilarius intimus. Sui obit in D(omi)no 1603, 10. febr. Aetatis Vero Sua 55.

Talán az előbbi sírkő feliratában is szereplő Zrínyi György emlékére állították a szentilonai (Sv. Jelena kop Cakovca, Horvátország) templomban, a család temetkezőhelyén az 1940-es évek elején talált, ma ugyancsak Csáktornyán őrzött, igen színvonalas faragású síremléket. Felirat nélküli keretén belül nagybajuszú, fején sisakot viselő, páncélos figura látható (lábai a sírkő aljával együtt jórészt hiányoznak), fejét párnán nyugtatja, jobbjával a Zrínyiek címerét hordozó zászlót tart. Az ábrázolás a zászlósurak a 15. század második felétől meglévő, hagyományos sírkőtípusának késői példája. Előkerülését követően Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér (+1664) személyéhez kötötte Gerevich Tibor, stílusjegyeit tekintve azonban ennyire későn nem keletkezhetett.

A középkori Magyarország területén ismert, féltucatnyinál még az összes töredéket összeszámolva is kevesebb alakos női sírkő frontális beállítású figuráival szemben élőként, térden állva, imádkozás közben ábrázolta a kőfaragó az előkelő, divatos öltözetű Alsólendvai Bánfi Magdolnát a turnicsei templom falán elhelyezett, 1583-as évszámú, reneszánsz stílusú síremlékén.

A török háborúk kora (1540-es évek - 1690)

Nemesi társadalom és vármegyei közigazgatás a 16. században

1526-ban, a mohácsi csatavesztés után rövid idő alatt omlott össze a királyi hatalom, a központi és a helyi közigazgatás rendszere. A magyar nemesség gyors egymásutánban két királyt is választott, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd személyében. Kettejük küzdelme a magyar trónért, valamint a török seregek hódításai 1541-ben az ország területi feldarabolódásához és önálló államiságának elvesztéséhez vezettek. Az ország három részre szakadt, Erdély részben önálló életet élt, a középső területek a Török Birodalom részeivé váltak, a nyugati országrész pedig a Habsburgok fennhatósága alá került.

A Habsburgok jogara alatt létező Magyar Királyság uralkodó elitje a társadalomnak már a középkor óta egységesen nemességnek (nobilitas) nevezett földbirtokos csoportjai voltak. A nemesség jogi helyzetét a Werbőczi István országbírói ítélőmester által 1514-ben kiadott Hármaskönyv foglalta össze. Ez a szokásjog alapján összeállított jogkönyv elsősorban a nemesi magánjogot igyekezett rendszerezni. Jóllehet soha nem emelkedett törvényerőre, mégis évszázadokra meghatározta a magyar jog fejlődését, és alapot szolgáltatott a nemesi jogok védelmére.

Werbőczi szerint a magyar nemesség egy és oszthatatlan, minden rétegét ugyanazok a jogok illetik meg. A Hármaskönyv I. rész 9. fejezetében (ezt szokták latin nevén Primae nonus-ként is emlegetni) lefektetett 4 alapvető szabadságjog a következő: 1. a személyes szabadság joga, 2. a királyi bíróság alá tartozás, 3. az adómentesség, 4. az ellenállási jog. Ezekhez aztán a magyar nemesség – az utolsót kivéve – körömszakadtáig ragaszkodott.

A nemesi társadalmat a földbirtokok nagysága mellett rangbéli különbségek is taglalták. Nálunk is érvényesült az egész korabeli Európában ismert íratlan szabály, hogy a rang nem szakadhatott el a vagyontól.

A nemesi társadalom csúcsán a nagybirtokos bárók álltak. Közöttük is megkülönböztették az „igazi" bárókat, akik közé az ország főméltóságai tartoztak (nádor, országbíró, tárnokmester, a bánok stb.), valamint a „név szerinti" bárókat, akik tisztséget nem viseltek. A báróság kritériuma a 15. század vége óta a független nemesi bandérium kiállításának joga volt. A bárók a bíróságok előtt kiváltságokat élveztek és már a Habsburgok uralma előtt is rendszeresen részt vettek a királyi tanácsban. Rendi címük és megszólításuk a „nagyságos" volt. Ez a jelző feleségeiket és lányaikat is megillette.

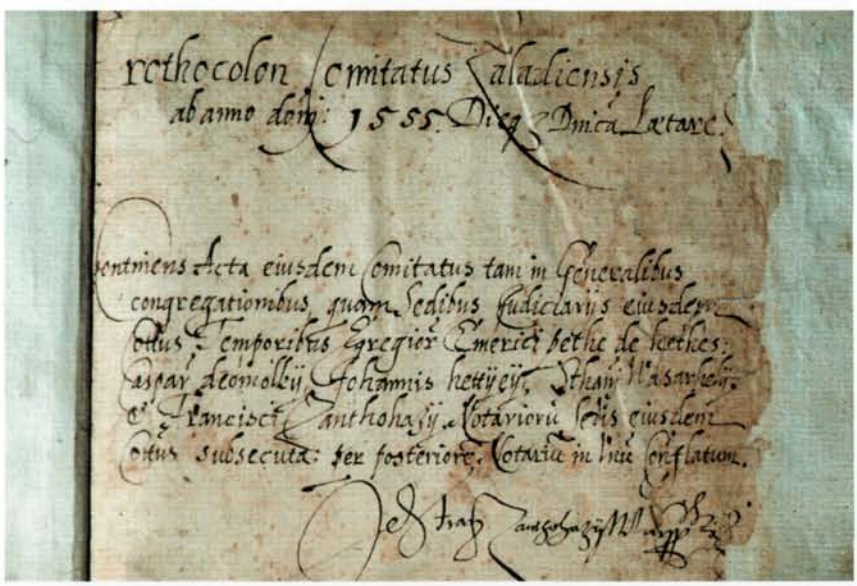

Zala vármegye első közgyűlési jegyzőkönyvének címlapja, 1555.

A köznemesség sem volt egységes társadalmi réteg. (Megjegyzendő, hogy ezt a kifejezést a korszak nem ismerte, helyette a „nemes" szót használták.) A jobb módú középbirtokos nemesség köréből kerültek ki a vármegyék hivatalvállalói és országgyűlési követei. Rendi címük és megszólításuk a „vitézlő" volt, feleségüket pedig „nemzetes asszony"-nak szólították.

A kisebb, néha csak egyteleknyi vagyonnal rendelkező kisnemesek száma rohamosan nőtt a török kor kezdetén, sőt megjelentek a birtokkal nem, csak címeres levéllel és nemesi jogokkal rendelkező nemesek. Számukra nem volt más lehetőség, mint egy nagyúr szolgálatába szegődni. Ezek a szolgálattevők a nagyúr családjához tartoztak, és munkájukért éves fizetést kaptak. Közülük kerültek ki a várak várnagyai, a birtokok tiszttartói, a főurak titkárai.

Jóllehet, a nemesség társadalmi mobilitási lehetőségei ebben a korban már beszűkültek, de mind a társadalmi felemelkedésre, mind a birtokgyarapításra adódott néhány lehetőség. A nagyúr szolgálatába állt köznemes és a vármegyei tisztségviselő többnyire előnyös házasságkötésekkel tudna növelni vagyonát, mivel egyre kevesebb volt a magszakadás miatt szabadon adományozható, valamint a hűtlenség miatt elkobzott birtokok száma.

A nemességgel kapcsolatban kell megemlíteni a köznemesi származású, értelmiségi munkát végző réteget, a

deákokat. A deákok a latin nyelv alapos ismeretén kívül jártasak voltak a jog alapelemeiben és az oklevélszerkesztésben. Közreműködtek a hiteles helyi eljárásoknál, betöltötték a vármegye jegyzőjének szerepét, adószedők, várnagyok, íródeákok kerültek ki közülük.

Zala megye birtokos nemesi társadalmának megismeréséhez vegyük példának az 1549-ben készült országos adóösszeírást. Az adott évben összeírták Zala megye 510 helyiségben 379 birtokos 5.157 portáját. A porta a feudális Magyarországon az állami adózás egysége volt. A közép- és kora újkorban egy porta azonos volt egy jobbágytelekkel. A leggazdagabb birtokosok közül Zrínyi Miklós horvát-szlavón bánnak 743 portája, a két Alsólendvai Bánffy testvérnek, akik a királyi udvarban viseltek országos méltóságot, összesen 1.072 portája, Nádasdy Tamás országbírónak (a későbbi nádornak) 217 portája, az idegen származású Salm Miklós királyi főkamarásnak 135 portája, a veszprémi püspökségnek pedig 155 portája volt.

A nagybirtokok többé-kevésbé egységes tömbben helyezkedtek el a megye nyugati-délnyugati részén.

Karmacsi Nagy Balázs címeres levele, 1564

Zala megye birtokszerkezete 1549-ben az alábbi módon alakult:

100 portán felüli birtokok: 2.426,5; 11-100 porta közti birtokok: 1.808,5; 0-10 porta közti birtokok: 922. Összesen: 5.157.

A közepes (11-100 porta közötti) és kisebb (0-10 porta) birtokok egy része is a mágnások tulajdonában volt, de birtokosaik nagy része a jómódú középbirtokos zalai famíliákból került ki. Ezeknek a családoknak a tagjait látjuk majd viszont a megye tisztikarában. A Csányi, Hagymási, Pethő, Sárkány, Ördög, Hásházgyi, Kávási, Pogány, Szele, Terjék stb. családok egyébként már a középkorban is Zala megye tehetősebb birtokosai voltak.

A nemesség társadalmi-gazdasági helyzetének megfelelően ennek a társadalmi csoportnak a rendi önkormányzati szerve, a vármegye játszotta a legfontosabb szerepet a 16. század közigazgatásában.

A nemesi vármegye kezdeteit 1232-től számolhatjuk, amikor a Zala megyei serviensek engedélyt kaptak a királytól, hogy saját ügyeik intézéséhez maguk közül választhassanak bírákat. Ennek a folyamatnak az első emléke a kehidai oklevél.

A vármegyei közigazgatás legfontosabb szerve a közgyűlés volt, amely a szűkebb értelemben vett közigazgatási mellett igazságszolgáltatási feladatokat is ellátott. (A megyei közigazgatást és igazságszolgáltatást csak a 19. század végén választotta szét a törvény.)

A közgyűlésen minden nemes megjelenhetett, akinek az adott megye területén birtoka volt, vagy ott lakott, és a tanácskozásban, valamint a határozathozatalban részt vehetett. A részvétel nemcsak jog, hanem kötelesség is volt. Abból, hogy a jegyzőkönyvek többször bírsággal fenyegették az elmaradókat, arra következtethetünk, hogy a nemesek ezen kötelezettségüknek nem mindig tettek eleget.

A közgyűléseket a 16. században váltakozó időpontban tartották, a gyakorlati szükségletnek megfelelően. Megyeszékhely ebben az időben még nem létezett, ezért a megye bármely jelentősebb települése helyet adhatott a közgyűlésnek. Általában a megye nemesei a főispán vagy az alispán lakóhelyén gyűltek össze. Zalában kezdetben Kehidán, később Kapornakon, Egerszegen, Szentgróton egyaránt tartottak közgyűléseket. A megyeszékhely meghatározása az 1536. évi 37. tc. alapján a közgyűlés hatáskörébe tartozott.

Megyeházat a 16. században csak ott emeltek, ahol a török veszély nem fenyegetett, és kialakult az állandó megyeszékhely. Itt őrizték a vármegye levéltárát, pecsétjét, pénztárát. A közgyűlést a főispán vagy az alispán hívta össze, és ő volt a levezető elnök is. A tanácskozások nyilvánosak voltak, a döntéseket szótöbbség alapján hozták. A döntéshozatal folyamatából következően természetesen azok tudták érdekeiket érvényesíteni, akiknek vagyonuk és rokoni kapcsolataik révén a legnagyobb befolyásuk volt a megyegyűlésen jelenlévőkre.

A közgyűlési határozatok előkészítésére és az írásbeli ügyintézésre a közgyűlési jegyzőkönyvekből kaphatunk választ. A mai Magyarország területén Zala megyéből maradt fenn a legrégibb megyegyűlési jegyzőkönyv, első bejegyzésének dátuma 1555. A jegyzőkönyveket a jegyző vezette és a vármegye levéltárának legértékesebb darabjai voltak.

A vármegyei közgyűlés hatásköre azokra az ügyekre terjedt ki, amelyek a megye joghatósága alá tartoztak. Itt olvasták fel a kormányhatóságoktól érkező rendeleteket és gondoskodtak végrehajtásukról. Kiegészítésükre saját jogszabályokat, ún. statutumokat alkotott. A közgyűlés választotta a megye tisztviselőit – a főispán kivételével – és irányította a megye gazdálkodását. Ezeken kívül itt hirdették ki a megyébe költöző vagy új adományban részesült nemesek címeres levelét.

A vármegyei közigazgatás munkáját a tisztviselők végezték, akiket részben az uralkodó nevezett ki, részben a megye választott vagy alkalmazott. A központi államhatalom a főispánokon keresztül biztosította befolyását a megyei önkormányzatokra.

A megye tisztviselőit általában csak egy évre választották, aminek az volt az oka, hogy a hivatalviselés sokszor anyagi áldozatokkal is járt. A 16. században a választott megyei tisztviselők egy része már fizetést is kapott munkájáért.

Az igazgatás egyszerűsítése és gyorsítása érdekében a vármegyék már a középkorban kisebb területi egységekre, járásokra tagolódtak. A középkori Zalában 3 járás volt, a tapolcai, a szántói és a kapornaki, a 16. században ez utóbbi tagolódott kis- és nagyjárásra, illetve a század végén hoztak létre újabbakat, de ennek részleteit nem ismerjük.

Zala megye pecsétje a 16. század végéről

A vármegyék élén a középkori magyar állam kialakulásától kezdve a főispán állt, akit a király nevezett ki. A főispánok nem közvetlenül, hivatalnokok módjára vettek részt a közigazgatásban, hanem a megyék társadalmi és gazdasági életében játszott szerepe és a tisztikar megválasztása és irányítása révén kormányozták megyéjüket. A megye különböző módon igyekezett hatalmukat korlátozni, ezért a királyi kinevezést megyei beiktatáshoz és a megye előtt letett eskühöz kötötte. A főispán hatásköre kiterjedt az uralkodó rendeleteinek végrehajtására, a megyéből befolyó királyi jövedelmek kezelésére és háború esetén a megyei nemesség hadainak vezetésére. A 15. század végétől a király a főrangú családoknak adományul örökös főispáni címet adhatott. Zala megye főispáni tisztségét az 1526-ban a mohácsi csatában elesett Ákosházi Sárkány Ambrus után rövid ideig Devecseri Csoron András, Palatics János, Pölöskei Ördög Mátyás viselték. 1541-től 1579-ig az Alsólendvai Bánffy család tagjai ültek a főispáni székben, majd 1580-tól 1592-ig Feyérkövi György veszprémi püspök. A század utolsó zalai főispánja Zrínyi György volt.

Az alispánok a főispánok helyettesei voltak. A középkorban a főispánok bizalmas embereik közül nevezték ki őket. A 16. századra a megye kivívta azt a jogot, hogy az alispán kinevezését a vármegyei nemesség hozzájárulásához kötötte. Mivel ennek részleteit törvény nem szabályozta, ezért vármegyénként más-más szokásjog fejlődött ki, aminek eredményeképpen az alispán a főispán familiárisából a megyei önkormányzat tényleges vezetője lett széles hatáskörrel. A főispánok távollétében elnököltek a közgyűlésen, előterjesztették a közgyűlési beadványokat, a megyei kiadványokat a szolgabírákkal együtt aláírták. Gyakorlatilag a vármegyei igazgatás minden ágában vezető szerepet játszottak, ezenkívül kezelték a házipénztárt és őrizték a levéltárat.

Zalában az alispáni hivatalt a megye középkor óta jelentős jómódú birtokos családjainak képviselői viselték. A Csányiak, Gersei Pethők, Hásházyiak, Pölöskei Ördögök nevét végig olvashatjuk a zalai alispánok között a 16. században.

A szolgabírák voltak a nemesi vármegye önkormányzatának időben elsőként megjelent tisztviselői, nevük a

már említett kehidai oklevélben fordult elő először. Latinul a nemesek bíráinak nevezték őket, ami megfelel a magyar szolgabíró kifejezésnek. Mindenkor a megye közönsége választotta őket a megye köznemesei közül, akiket néha kötelezni kellett a feladat elvállalására, mert ez sok terhes kötelezettséggel járt. Számuk a járások számától függött, Zalában általában 3-4 szolgabíró volt hivatalban. A 15. századtól a hivatali ügyek szaporodása miatt alszolgabírákat is választottak. A szolgabírák illetékessége elsősorban saját járásukra terjedt ki, a közgyűléseken azonban az egész megye ügyeiben határoztak. Teendőik közé tartoztak a törvényszéken való részvétel, a perbéli eljárás, a közigazgatási eljárások, az adószedés és a nemesek összeírása. Az igazságszolgáltatás zavartalanságának biztosítására a megyék a szolgabírák mellé esküdt ülnököket választottak, akik azonban az igazgatási feladatokban is részt vettek.

Az írásbeli ügyintézés fokozatos térhódítása hozta létre a jegyzői tisztséget. A jegyző kezdetben a főispán magántitkára lehetett. Feladatai jó íráskészséget, az átlagosnál mélyebb jogi műveltséget követeltek, ezért nehezen lehetett rá alkalmas személyt találni. A megfelelő írástudó embert kezdetben csak esetenként, a közgyűlések idejére alkalmazták. Néha a megye a hiteleshely jegyzőjének szolgálatait vette igénybe, ez történt a zalai megyegyűlésen 1550-ben, amikor Porgoveczi Balázs deák, a kapornaki konvent jegyzője vezette a jegyzőkönyvet. A 16. század végén a jegyzőt már választotta a megye. Legfontosabb feladata a közgyűlési jegyzőkönyvek vezetése volt, emellett ő fogalmazott meg és állított ki minden vármegyei kiadványt. Zala megye első közgyűlési jegyzőkönyvét 1595-ben Szántóházi Ferenc jegyző állította össze, összegyűjtve a meglévő régi feljegyzéseket.

A megyei tisztviselők közé számíthatjuk még az adószedőket is, mert az országgyűlés által megszavazott adó behajtása megyei feladat volt.

A vármegyék hatásköre a megye egész területére és minden lakosára kiterjedt, és magába foglalta a jogalkotást, igazságszolgáltatást és a közigazgatás valamennyi ágát. Saját jogszabályt, ún. statutumot minden megye alkothatott megkötés nélkül, de az a törvénnyel nem ellenkezhetett. A megye területén szabályozták pl. a tisztviselők fizetségét, vagy a mesteremberek áruinak és az élelmiszereknek az árszabását.

A megye legfontosabb feladatai közé tartozott az adóigazgatás, a végvárak ellátása, a nemesi felkelés megszervezése, a költségvetés, a követutasítások, az országgyűlési követek kijelölése. A közigazgatási és a bíráskodási feladatkör szorosan összefonódott. A megyei ítélőszékek leggyakrabban határ-, adóssági, zálog- és kártérítési perekben döntöttek. A napjainkban már bűnügyeknek számító rágalmazások, testi sértések, hatalmaskodások ügyeiben is itt hoztak ítéletet.

A vármegyei ügyintézés menetét az írásbeliség térhódítása után lehet megfigyelni, de a jegyzőkönyveken kívül erről a 16. században még nagyon keveset lehet tudni.

A megye írásbeli kiadványainak hitelességét kezdetben a tisztviselők pecsétje biztosította, majd 1550-től törvény mondta ki, hogy minden vármegyének legyen pecsétje. Zala is ettől az időtől rendelkezett megyei pecsétel, aminek az eredeti pecsétnyomója nem maradt fenn, de lenyomatait ismerjük.

A zalai végvárrendszer a 16-17. században

I.

A középkori magyar állam fejlődésének a 16. században a törökök támadása vetett véget. A mohácsi csatavesztést követően a magyar államnak nem volt ereje, hogy határait megvédelmezze, így a török birodalom fokozatosan meghódította a magyar királyság nagyobbik részét.

Az oszmán törökök a 13. század végén Nyugat-Anatóliában telepedtek meg, nevüket az alapító I. Oszmán emírtől nyerték. Folyamatosan előretörve foglalták el a bizánci területeket, majd 1532-ben megvetették a lábukat Európában. Először a Balkán meghódítása közben, 1390-ben törtek be magyar területekre. Az iszlám hitet valló hódító hatalom 1394-ben közvetlen szomszédja lett Magyarországnak, és ettől kezdve folyamatosan veszélyeztette területét. Már Zsigmond király felismerte a veszély nagyságát, és elhárítása érdekében szervezte meg az utolsó európai keresztes hadjáratot, amely a nikápolyi vereséggel végződött. A zalai főurak korán megismerkedtek a török veszedelemmel, hiszen a király szolgálatában ott harcoltak ebben a hadjáratban.

A mohácsi vereséget követően az első, Zala megyére komolyabb hatással járó török hadművelet az 1532. évi hadjárat volt, amikor Szulejmán szultán hadai a Dráva mentén nyomultak előre, majd a Kanizsa folyó völgyében – dél-észak irányban átszelve a megye területét – igyekeztek Bécs felé. Ezt követően az 1540-es évekig nem érte komolyabb török betörés a zalai vidékeket. A Buda 1541. évi elfoglalását követően a Dunántúlon folyamatosan előrenyomuló törökök az évtized második felében kezdték meg portyáikat a Dráva és a Balaton közé eső területeken.

A török támadások kezdetén Zala megye területén számos középkori eredetű, a kor hadviselésének nem megfelelő, régi vár volt. Ezek közül a Balaton-felvidéken elsősorban a nehezen megközelíthető hegytetőkre épített hegyi várak, míg a megye nyugati felében a mocsarak védelmét kihasználó, szigetekre épült várak voltak jellemzőek. A török veszedelem megjelenésekor tulajdonosaik ezeket próbálták korszerűsíteni, míg mások javaik védelmére újabb erődítményeket emeltek, udvarházakat, templomokat, kolostorokat vettek körül palánkfallal és árokkal.

Az első komolyabb török rablóportyáról Kanizsa környékén 1546-ból értesülünk. Már az 1550-es években elfoglalták a somogyi várak nagy részét, így Szigetvár 1566. évi eleste csupán befejező aktusa volt annak a hadműveletnek, melynek során a török felszámolta a Somogy megyében húzódó korábbi védelmi vonalat.

A csáktornyai vár kapubástyája

Ezt követően a török csapatok egész Zalát végigpusztították. A megmaradt területek védelme új erődvonal létesítését, és egy Szigetvárhoz hasonlóan erős központi vár építését követelte meg. Erre a szerepkörre Kanizsa vára volt a legmegfelelőbb. Stratégiailag a legjobb helyen feküdt, a védekezésre legalkalmasabb, a Balaton és a Dráva közötti területen. Védelmét ugyanúgy jelentős nagyságú, nehezen leküzdhető mocsár erősítette, mint Szigetvárét. A Dráva-Mura összefolyásától Zala megye közepéig felnyúló mocsárvilágon keresztül itt volt a legkiépítettebb átkelőhely, amely a középkori Kanizsa mezőváros virágzását is biztosította. A Zsigmond-kori várkastélyt Nádasdy Tamás 1554-1559 között jelentősen megerősítette, és a környék legnagyobb számú katonaságot befogadni képes, legjobban védhető erődítményévé tette, így kézenfekvő volt az a királyi döntés, amely Szigetvár pótlására Kanizsát jelölte ki. A dunántúli főkapitányságot még 1566 őszén kettéválasztották, és – kanizsai székhellyel – létrehozták a Balaton és Dráva közti főkapitányságot. Irányítása alá vonták a megmaradt somogyi és a dél-zalai várakat, élére Tahy Ferencet nevezték ki. Ugyanakkor a Balaton-felvidéki zalai várakat Keszthelytől Tihanyig a győri főkapitányság részévé tették. Tanulmányom további részében a zalai végvárrendszer Kanizsával kapcsolatos részeivel foglalkozom, mivel katonai jelentőségük szempontjából ezek voltak a fontosabbak, míg a Balaton-felvidék kis hegyi várai katonai szempontból nem feküdtek a fő irányon, szerepvállalásuk így nem volt

meghatározó.

Tahy rövid főkapitánysága alatt Kanizsa még nem királyi vár. A vár gazdája özvegy Nádasdyné Kanizsai Orsolya volt.

A Kanizsán katonai szolgálatot teljesítő Nádasdy emberek száma 1568-ra az 1564. évi 100-ról 85-re, a várban lévőké 68-ról 53-ra csökkent. A királyi zsoldban álló katonák létszámát sajnos nem ismerjük, így Kanizsa 1566-67-es valódi katonai ereje homályban maradt. Tahy főkapitány 1567-ben 2.000 emberrel provokált egy összeütközést, de ezt a létszámot nyilván az egész főkapitánysága erődítményeiből s talán a megyei és a hozzá csatlakozott magánkatonaságból szedte össze.

1567 tavaszán a török megkezdte saját végvárvonalának kiépítését Kanizsa ellenében, a munkálatok Babócsa és Segesd újjáépítésével indultak. Az esetleges beavatkozás elkerülése végett megtámadták a közeli várakat, elsősorban Csákányt és Szőcsényt. Szeptemberben kanizsai jelentések szólnak arról, hogy a törökök a Mura és Komár között fekvő területeken hat felégetett erődítmény helyreállításával foglalkoznak.

Tahy Ferenc kanizsai főkapitánysága idején már nem volt fiatal ember, sőt betegség is gyötörte. Amikor a vár királyi kézbe vételének gondolata felmerült, tisztére egy fiatalabb, agilisabb főkapitány jelölésére volt szükség.

Utódjául a Dunántúl egyik legsikeresebb várkapitányát, Thury Györgyöt nevezték ki, aki katonai képességeit a mezei harcok során is bizonyította. Posztját 1567 őszén foglalta el. Kapitánysága alatt került sor Kanizsa királyi kézbe vételére, és a főkapitányság szervezetének kialakítására. Thury megállította a török offenzívát, és biztosítani tudta, hogy megkezdődhessen a vár nagyszabású átalakítása, melynek végső célja egy korszerű, ötszög alakú, újolasz-bástyás erődítmény kiépítése volt. Az olasz Pietro Ferrabosco hadmérnök tervei alapján megkezdett várépítési munkák – megszakításokkal – 1587-ig folytatódtak, de teljes egészében nem fejeződtek be. A vár keleti oldalának kiépítése (nagyrészt a Nádasdy-féle vár területén) megtörtént, de a nyugati oldalon csak a falak és a bástyák készültek el. A belső épületek hiányában Kanizsa külső vára így egészen a vár elestéig a város erődített része maradt, amelynek védhetősége korlátozott volt.

Az 1566-1577 közötti időszakban a Kanizsa előtti térséget védték. A Balatonra támaszkodva a Kéthely–Csákány–Szőcsény–Szenyér–Kiskomár–And–Botszentgyörgy–Mórichely–Keresztúr vonal biztosította Kanizsa előterét a Lak–Segesd–Berzence–Babócsa török végvárvonallal szemben.

A kanizsai főkapitányság ismert várai ebben az időszakban a következők voltak:

a) A Nagyberek és a Zala torkolat mocsarai között elhelyezkedő várak, amelyek a Balatont nyugatról megkerülő irány első vonalát védték:

1-2. Kéthely és Szőcsény vára 1555 után épült palánkerődítmények voltak. 1566-ban őrségük felgyújtotta, Tahy Ferenc és Thury György újjáépíttette őket. 1576-ban Kéthely őrsége 20 hajdú volt. Az 1580-as években a török mindkét várat elpusztította.

3. Csákány vára volt a legnagyobb, erődítményét 1543 után, egy ferences kolostor átépítésével alakították ki. Őrsége 1566-ban szintén elhagyta, de újjáépült, és 1569-ben már sikeres ostromot is kiállt. Őrsége 1576-ban 30 huszár és 70 hajdú volt.

4. Szenyér 50 x 50 m alapterületű vára 1464-ben már állt. 1556-ban a török nem tudta elfoglalni. 1566-ban őrsége felgyújtotta és elmenekült, de még ebben az évben újjáépítették.

5. Kiskomár vára a kanizsai főkapitányság fontos erődítménye. Az óbudai prépostság építette az 1540-es években, majd 1565-ben királyi tulajdonba került. A két részből álló palánkerődöt 1568-ban Thury kezdte megerősíteni. 1573-ban a török feldúlta és kirabolta, 1577-ben majd 1588-ban jelentős költséggel javították. 1600-ban a török elfoglalta, de hamarosan visszavették tőle, és a török kézen maradt Kanizsa ellenében a legfontosabb magyar végvár lett.

b) A Zala völgyét, illetve a Zala, Kanizsa és Széviz patakok mocsaras völgyei között a Nyugat-Zala irányába vezető utakat záró várak:

6. Zalavár vára az ősi benedekrendi monostor megerődítésével jött létre. Katonái őrizték a hídvégi révet, ahol egy rövid ideig fennálló őrház is létezett. A kolostor körül téglalap alakú palánkerődítmény volt.

7. Gétye vára: palánkváráról 1569-ből az alaprajza maradt meg. Valószínűleg a 1570-80-as években pusztulhatott el.

8. Isabor várát Thury György építtette. Egy kőépület köré emelt kisméretű palánkerőd volt, amely Kanizsa török kézre kerüléséig állt fenn.

9. Kapornak vára a benedekrendi apátság palánkfalakkal és bástyákkal történt megerődítése révén alakult ki. 1600-ig másodlagos szerepet játszott, utána a Kanizsával szembeni végvárak fontos előretolt egysége lett.

10. Pölöske vára még az Árpád-korban épült. Szabálytalan négyzet alakú téglavár volt, melyet még egy palánkfallal is kerítettek. 1576-ban a Kanizsa mögötti várak egyik legfontosabbika. 1600-ban Paradeiser parancsára őrsége felgyújtotta, de rövidesen újjáépítették, és a Kanizsa elleni végvárak egyik előretolt lépcsője lett.

11. Kerecsény néven az 1570-es években tudósítottak egy erődítményről. A későbbiekben neve eltűnt.

c) A Kanizsa és a Szévíz mocsarainak átkelőit védő várak Kanizsától északra:

12. Szentbalázs vára 1570-ben már létezett, valószínűleg Thury György főkapitány építtette. 1575-ben sikertelenül támadta a török. Az 1580-as évektől nem hallunk létezéséről.

13. Sárkánysziget várát Árpád kori vármaradvány felhasználásával az Ákosházi Sárkány család építette a 15. század közepe után. Belső és külső várból álló palánkerőd. 1600-ban védői felsőbb parancsra felgyújtották.

14. Rajk vára a 16. század közepe táján a Rajki család udvarházából épült ki. Négyzet alakú palánkerődjét 1588-ban a törökök elpusztították, de újjáépült. 1595-ben a szigeti bég sikertelenül ostromolta. 1600-ban pusztult el.

d) Kanizsa közvetlen előterét keletről védő várak:

15. And vára 1570-ben már állt. 1576-ban a szigetvári bég elfoglalta, majd felrobbantotta. Később nem épült újjá.

16. Botszentgyörgy várát 1480-ban kezdték építeni a bajnai Both család tagjai. 1566-ban sikeresen ellenállt a török ostromnak. Tahy Ferenc királyi őrséget helyezett ide, 1575-ben a török ismét sikertelenül ostromolta, 1577 után azonban feladták. Téglából épült várkastély volt, palánkkal és széles szárazárokkal övezve.

e) A Kanizsa patak völgyét Kanizsától délre, a Muráig védő várak:

17. Mórichely várát a templom köré húzott palánkfalakkal és árokkal alakították ki. 1575-ben sikertelenül ostromolta a török. Az 1570-es évek végén Botszentgyörggyel egy időben adták fel és pusztították el.

18. Keresztúr vára a középkori benedekrendi kolostor templomának palánkfalakkal való megerősítésével jött létre. Kiépítésén olasz építőmesterek is dolgoztak. 1578-ban újra átépítették, 1600-ban pusztult el.

19. Légrád vára a Mura és Dráva összefolyásánál épült palánkerődítmény. 1571-től újjáépítették. 1575-ben említették először a kanizsai főkapitánysághoz tartozó várak között. Kanizsa eleste után is magyar végvár maradt.

f) Kanizsa hátában lévő várak:

20. Molnári vára valószínűleg 1566 után épült, négyzet alakú palánkerőd volt. 1579-ben Zrínyi György utasítást kapott újjáépítésére. Pusztulását 1600-ra tehetjük.

21. Sormás vára mindössze egy adatban szerepel. 1574-ben a törökök sikertelenül ostromolták.

22. Szemenye várát a palánkfalakkal körülvett ferencesrendi kolostor képezte. Kanizsa eleste után is magyar kézen maradt, az 1620-as években feladták.

Török sírkő Kanizsáról a 17. század közepéről (Thúry György Múzeum).

A kanizsai főkapitánysághoz mind a szerepe, mind a szerkezete gyökeresen átalakult 1577 után. Miksa halála után az új császár, Rudolf 1577-ben tanácskozást hívott össze a hadüggyel kapcsolatos kérdésekről. A tanácskozás apropója a törökkel megújítandó béke kérdése volt. Az összegyűltek két egymásnak ellentmondó koncepciót vitattak meg.

Az egyiket Rueber János felső-magyarországi főkapitány készítette, aki a béke fenntartása ellen, támadó hadműveletek indítása, a török kiűzése mellett foglalt állást.

A másik tervezetet Schwendi Lázár – Rueber elődje a főkapitánysághan – készítette. Szerinte nem lehet Európa támogatására számítani, egyedül a németek nem bírhatnak a törökkel. Nem szabad tehát őket ingerelni, ugyanakkor, mivel – a tapasztalatok alapján – a török úgysem tartja be a békét, fel kell készülni a védekezésre. A védelmi vonalat korszerűsíteni kell, a véghelyeket szét kell osztani a Habsburg országok között. Ausztria kapná az Észak-Dunántúl (győri főkapitányság), Kanizsa környékét véleménye szerint a német lovagrendre kell bízni.

A tanácskozás Ernő főherceg elnökletével az utóbbi álláspontot fogadta el. Ugyanakkor leszögezték, meg kell tiltani a magyar csapatok török területre való betörését, ellencsapásra csak török támadás esetén, főkapitányi engedéllyel lesz lehetőség.

Ennek a tanácskozásnak a szellemében Kanizsára Khielmann András addigi komáromi főkapitányt nevezték ki. A vele kötött egyezség szerint ezentúl Kanizsán állandó zsoldon hatszáz huszárt, száz német nehéz lovast, száz német karabélyost és ötszáz landsknechtet fognak tartani. Ezzel Kanizsa a legnagyobb helyőrséggel bíró ma-

gyarországi végvár lett.

Az udvar azzal kapcsolatos számítása, hogy Kanizsát a német lovagrendre bízza, nem vált be. Miksa császár Schwendi javaslatára már az 1576-os regensburgi birodalmi gyűlésen felszólította a rendet, hogy települjön be Kanizsa várába, és harcoljon a törökök ellen. A lovagrend azonban évekig tartó halogatás után sem vállalta a megbízást.

Mivel a lovagrendre nem lehetett számítani, az 1577. évi bécsi határozatok és az 1578 elején kelt brucki végrehajtási utasítások értelmében Kanizsa környékének védelmi ügyei a legérintettebb, Stájerország hatáskörébe kerültek. A megmaradt iratok alapján ennek az új védelmi rendszernek a kiépítését szinte lépésről lépésre végigkísérhetjük.

A stájer rendek már korábban is felismerték Kanizsa jelentőségét hazájuk védelme szempontjából, és elsősorban az aggasztotta őket, hogy délről milyen könnyen meg tudja a török a várat kerülni. A stájerok azzal is tisztában voltak, hogy alapvető érdekük a Muraközt védő Zrínyiek támogatása, ezért segítették Zrínyi Györgyöt, aki Csáktornya és Légrád biztosítására további hat erődöt emelt, és részt vett az 1574-ben tűzvészben súlyosan megrongálódott Légrád újjáépítésében is.

Ezek a körülmények a stájer rendeket Bruckban arra bírták, hogy mozgósítsák erőiket a határok megvédése érdekében, és átvegyék a védelmet a Kanizsától délre eső területeken. Ennek értelmében került sor a kanizsai végvidék „bevágására", vagy másként gyepűsítésére (németül Passverhackung, latinul obstructio viarum et passuum, vagy resecatio), amely az erdők széles sávon történő kivágásával az utak és átjárók elzárását jelentette. Ernő főhercegnek az volt az elképzelése, hogy a kanizsai főkapitány a Kiskomárról jövő út biztosítására építsen egy-egy új erődöt Nagyrécsén és Galambokon. A stájerok e helyett egy Újudvaron létesítendő erődítményre voksoltak, és arra, hogy a kanizsai mocsárvidék mindkét partját védő nyolc erődbe további 420 gyalogost és 50 lovast kell telepíteni, név szerint Kacorlakra, Sárkányszigetre, Rajkra, Pölöskére, Isaborra, Kapornakra, Zalavárra és Zalabérbe(?), mert ezeket néhány óra alatt össze lehet vonni, és be lehet vetni a munkások védelmében. A környékbeli magyar főuraknak is megvolt a saját elképzelésük. Batthyány például kijelentette, hogy ő németeket – nyilván nem minden tapasztalat hiányában – nem enged a váraiba, és ez volt a véleménye a többi úrnak is. Zrínyi és Batthyány ugyanakkor Ernő főherceget egy Babócsa és Segesd elleni támadó hadműveletről igyekezett meggyőzni, míg a főherceg tőlük és a megyei hadaktól csupán a gyepűsítési munkák biztosítását várta el Kanizsától északra.

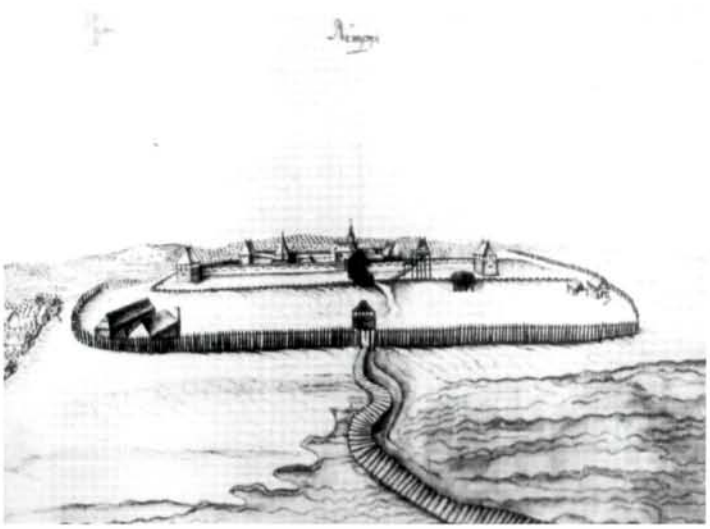

Lenti vára délnyugatról a 17. században.

Hosszadalmas tárgyalások után, 1578 tavaszán Kanizsa és a Mura között kezdték a munkát, amihez 1.000 favágót küldtek Stájerországból.

Khielmann főkapitány azt szerette volna, ha a Mura és a Kanizsa közti bevágással együtt elkészül a Zala és a Rába gyepűje is. Erre a munkára Vas megyét, valamint Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár segítségét kívánták volna igénybe venni.

Stájerország közben Kanizsától délre megkezdte az új védelmi vonal központjául kijelölt, az egész gyepű biztosítására hivatott bajcsai erőd építését.

A török természetesen nem nézte tétlenül a határon folyó munkálatokat. Berzence, Babócsa és Barcs helyőrségét hatszáz fővel megerősítették, és sorozatosan támadták először a Dráván túli kisebb várakat, majd Kanizsát is. A mind veszélyesebb helyzetben jelentősebb haderőt vezényeltek a munkák biztosítására, amely 1578. szeptember 11-én érkezett meg és szállt táborba Bajcsa mellett. A haderő létszámát pontosan nem ismerjük, a jelentésekből ugyanis kiderül, hogy az 5.000 emberbe a favágókat és az építőmunkásokat is beleszámolták. Mindenesetre 50 ágyú, 700 huszár, 1.000 magyar gyalogos és az ún. 30. regiment jelenlétéről tudunk. A táborba érkezett Zrínyi György is embereivel.

Hamarosan jelentették, hogy nekiálltak a munkának: pár nap leforgása alatt 100 hold „szélességben" és fél mérföld hosszan kivágták az erdőt, és hegyes karókat állítottak. Rövidesen azonban technikai problémák merültek fel, nem volt elég szállítóeszköz és építőanyag.

Közben szeptember 17-én a bajcsai tábor parancsnokai Újudvaron, ahol Batthyány és Nádasdy táborozott, sikertelenül egyezkedtek a magyar urakkal arról, hogy azok az ottani erőd építésébe belefogjanak.

Eközben a szigeti, koppányi, pécsi és simontornyai bégek összevonták csapataikat, hogy a bajcsai építkezést lerohanják. Úgy döntöttek, hogy Kanizsát északról megkerülve Bajcsát hátba támadják. Nem értesültek azonban

a magyar csapatok Újudvarra érkezéséről, és szeptember 18-án váratlanul a két főúr hadaiba botlottak. A lövöldözésre mind a kanizsai várból, mind a bajcsai táborból elindult a segítség, és a hadrendbe fejlődésüket látva a török megfutamodott, száz halottat és mintegy 200 sebesültet hagyva a harcmezőn, miközben a mieink a sebesültek mellett mindössze három halottat vesztettek. A siker ellenére Khielmann joggal aggódott az egész építkezésért, és azért, hogy a török lerohanja Kiskomár várát.

Szeptember végén Szemenyén az építkezés vezetői megállapították, hogy miután a magyar főurakkal nem jutottak dűlőre, a tervezett újudvari erődöt az osztrákoknak kell felépíteni – oly módon, mint Bajcsát, Keresztúrt, Molnárit – és legalább 300 fős őrséget kell belehelyezni, hogy az egész eddigi munkának értelme legyen.

A kimutatott tételes építési költségek 9.108 forint 48 krajcár és 2 dénár összeget tettek ki, az e mögött álló valóság azonban igen keservesnek mutatkozott. A tél elején Bajcsa katasztrofális állapotban volt, ugyanúgy, mint a szintén építés alatt álló Keresztúr.

Bajcsát stratégiailag igen jól kiválasztott helyen kezdték el építeni, csak azt nem mérték fel, hogy a mocsár partján emelkedő magaslat teljesen homokból van. Ennek következtében a várárkok beomlottak, a kút építésénél súlyos problémák jelentkeztek.

Megszületett a döntés arról is, hogy a Mura és Kanizsa közötti szakasz őrzésével Zrínyi Györgyöt bízzák meg, akinek a katonáit Stájerország fizette. Az úgy-ahogy elkészült erődítményben a stájerok megbízottaik és Khielmann kanizsai főkapitány jelenlétében 1578. november 9-én mustrát tartottak, Zrínyi György kétszáz lovasa horvát nyelven letette az esküt. További 202 német katona és 300 „haramia" alkotta a bajcsai helyőrséget. Huszonkét katonát egy hadnaggyal Keresztúrra helyeztek. November 11-én Bajcsát véglegesen Zrínyi György gróf gondjaira bízták, és egyetértésével Malakóczy Miklóst kinevezték Bajcsa és Keresztúr várainak kapitányává. Zrínyi vállalta, hogy a vár építését befejezi.

A stájerok által fizetett és védett, a Murától Kanizsáig tartó határszakasz ügyében még egy fontos döntés született. Molnári várát Zrínyi Györgynek saját költségén kellett felépíteni, de fenntartásáról és legénységéről már nem ő gondoskodott.

Zrínyi és Khielmann ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy Bajcsa és Keresztúr között további három őrházat felépítsenek, úgymint Fityeházát (Fitschehase), Bernatházát(?) (Bernasschhase) és Csákányt (Tschagkhan).

Ezzel az aktussal a kanizsai és az eddig vele szomszédos varasdi főkapitányság között különleges helyzet jött létre. Zrínyi György a neki 1579. február 28-án adott utasítás szerint nem került Kanizsa alárendeltségébe, aminek révén a földrajzi viszonyok következtében amúgy is nehezen áttekinthető kanizsai védelmi szakasz egy része külön parancsnokság alá került.

A kapkodva, rossz helyre épített bajcsai erőd nem volt képes arra a feladatra, amire szánták. Szerepét egyre inkább (Mura)Keresztúr vára vette át.

g) Az új védelmi koncepció keretében, 1577 után épült várak:

23. Bajcsa vára ötszög alakú, jelentős nagyságú palánkvár volt. A rosszul sikerült megépítés ellenére 1600-ig fennállt.

24. Fityeháza várának erődítményét 1588-ban a török elpusztította, de újjáépült. 1600-ban ürítették ki.

25. A Bernatháza, illetve Pernezyháza neveken szereplő erődítmény valószínűleg ugyanaz. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy Bajcsa és Kanizsa között volt, többször szó esett megépítéséről, de hogy valójában felépült-e, nem tudjuk.

26. Mindszent vára And pótlására készült. 1590-ben Zala megye közgyűlésén elrendelték a mindszenti castellum és Szentmiklós közötti erdő kivágását.

27. Szentmiklós vára Botszentgyörgy pótlására épült 1580-81 körül. Az erőd egészen 1600-ig állt, amikor őrsége felgyújtotta.

28. Kacorlak vára az 1580-as években épült, 1588-ban a törökök elpusztították, de újjáépült. 1600-ban őrsége felgyújtotta.

29. Újudvar várát a források gyakran Újvárnak nevezik. Őrsége 1600-ban Paradeiser parancsára felgyújtotta. Alaprajza szerint négyzet alakú palánkvár volt.

30. Khielmann-sziget Kereceny pótlására készült, Khielmann főkapitány építtette. Őrsége 1600-ban felgyújtotta.

And eleste, Botszentgyörgy és Mórichely lerombolása után a Mura és Kanizsa közötti új védelmi vonalat – az 1578-as védelmi koncepció értelmében – a kanizsai mocsár környékére húzták hátra. Az átkelőket a keleti parton Keresztúr és Szentmiklós, a nyugati parton Fityeháza és Bajcsa biztosította, Kanizsa felett pedig az újudvari és a kacorlaki erőd próbálta elzárni az átkelés lehetőségét. Kanizsa előterében mindössze a mindszenti erőd állt, pár kilométerre a fővártól, ezzel gyakorlatilag a török szabadon elérhette Kanizsát, a Kiskomár felé vezető út amúgy is gyenge biztosítása pedig teljesen megszűnt. A hetvenes évek végétől a nehezen járható Kanizsa-Mura közti terület megerődítésének elkészülte új irányt szabott a török hódoltatásnak. Seregeik ettől kezdve rendszeresen Kanizsától északra, Újudvar és Sárkánysziget között keltek át, a Kanizsát környező dombokról pedig szinte beláthattak a városba, ahol az őrség főerejének, a lovasságnak a mozgását figyelemmel kísérhették.

A Babócsa–Segesd–Berzence háromszöget uraló törökök ellenőrizték a területet Kanizsa kapujáig. A min-

denáron fenntartandó béke érdekében ezt a három várat a tizenöt éves háború kezdetéig meg sem kísérelték visszafoglalni. Bármilyen, Kanizsa elleni akció gyakorlatilag török területen tette lehetővé a felvonulást a vár ellen. Így a tizenöt éves háború kezdetén Kanizsa védelme érdekében ezeknek a váraknak a visszafoglalása volt a legfontosabb feladat. A török erődítmények elfoglalása Kanizsa előterében csak pár évre teremtett új helyzetet, miután a térség kulcsát, Babócsát nem sikerült annyira megerősíteni, hogy komolyabb támadás esetén legalább annyi ideig feltartóztassa a törököt, amíg a fővár felkészül az ostromra. Nem volt anyagi erő a terület elzárásában rendkívül fontos segesdi és berzencei erődök újjáépítésére sem.

A Kanizsához tartozó erődítményeknek a főkapitányi székhelyhez való viszonya – ahogy a forrásokból egyértelműen kiolvasható – különböző volt. Ez leginkább a zsoldjegyzékekből tűnik ki. A kisebb erődítmények zöme közvetlenül kapcsolódott a kanizsai őrséghez, ott tartották nyilván őket, zsoldjukat is együtt fizették. Ez volt az az állomány, amelyről Ernő főherceg úgy nyilatkozott, hogy Kanizsa körül annyi kisebb vigyázóház van, hogy az őrség fele állandóan ezekben tartózkodik. Ezek közül csak a nagyobbak parancsnokát nevezték kapitánynak, a kisebbekét vajdának hívták. A kapitánynak nevezettek a kanizsai zsoldjegyzékben hadnagyként szerepeltek.

Ez tehát azt jelentette, hogy ezek a kanizsai védősereg kihelyezett egységei voltak. A nagyobb várak külön zsoldjegyzékkel bírtak – mint Kiskomár, Zalavár, Légrád, – bennük saját kapitány vezette önálló katonai egységek állomásoztak, a kanizsai főkapitány felsőbb irányítása alatt. Tulajdon alapján is különbség volt a várak között. Egy részük királyi, más részük magántulajdonban volt. Ez utóbbiak kapitánya általában a tulajdonos volt, aki magánkatonaságot is tartott várában, ezek mellé kapott királyi zsoldosokat. A várőrségek valós létszámait sajnos nem ismerjük, csak a királyi zsoldon lévőkről maradtak kimutatások.

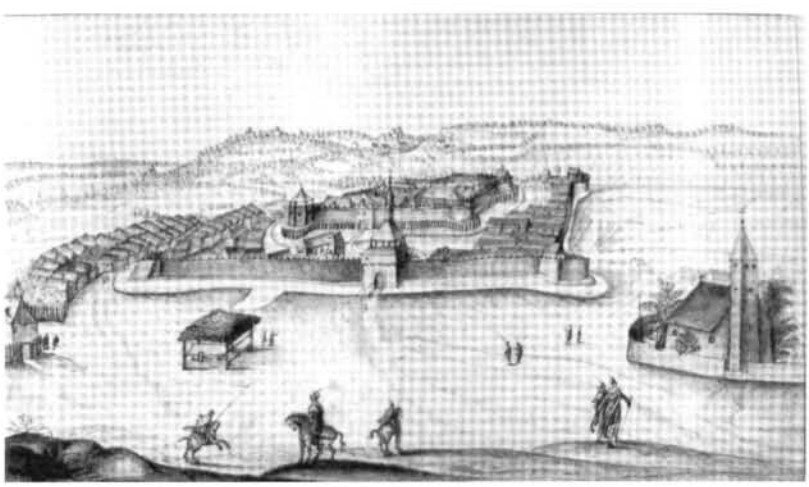

Egerszeg vára délnyugatról a 17. század második felében.

A kanizsai főkapitánysághoz tartozó erődök pontos számát nehéz meghatározni, mert az többször változott. 1578-ban Khielmann főkapitány idején 26-ról tudunk, ebbe akkor nem tartozott bele Bajcsa, Keresztúr és Molnári. A főkapitányság várainak csak egy része működött az egész tárgyalt időszak alatt, néhány csak hosszabb-rövidebb ideig állt fenn. A Khielmann-féle adattól eltekintve egyetlen olyan jegyzéket sem ismerünk mindeddig, amely egy adott időpontban pontosan felsorolná a kanizsai főkapitánysághoz tartozó várakat. A rendelkezésünkre álló adatokból arra következtethetünk, hogy a főkapitányság fennállásának első évtizedeiben a Kanizsához tartozó erődítmények észak felé a megye középvonaláig nyúltak, míg az utolsó évtizedben, a tizenöt éves háború kirobbanása után a Zala völgyét védő erődöket – a Zala és a Rába köztiekkel együtt – a kanizsai főkapitány alá rendelték.

h) Egyéb, részben csak a forrásokból ismert várak:

31. Csány vára a Csányi család kőből épült udvarházának megerődítésével készült a 16. század közepén. Alaprajza szerint palánkerőd volt. 1595-ben bizonyosan Kanizsához tartozott. Valószínűleg Kanizsa elestével pusztult el.

32. Bér várának kőépület köré emelt palánkerődítményét a Béri család építette a 16. század elején. 1600 után is fennállt.

33. Kemend kőből épült, szabálytalan alaprajzú, középkori hegyi vár volt, amelyet a Kőszegiek építettek a 13-14. század fordulóján. 1600 után is fennmaradt.

34. Lövő palánkerődítményét 1566-ban építették. 1600 után is fennmaradt.

35. Egervár (Vas megye) várát 1576-1590 között Egervári László építette, 1569-ben a Nádasdyak átalakíttatták. A 16. század második felétől külső palánkvára is volt. 1600 után is fennmaradt.

36-37. Mogyorósd és Nádasd (Vas megye) kisméretű, 16. századi palánkerődök voltak.

38. Babócsa középkori eredetű várát először 1555-ben foglalták el a törökök, de a következő évben sikerült visszafoglalni. 1566-tól 1595-ig török kézen volt. A tizenöt éves háború alatt újra magyar végvár lett, 1600-ig.

Ugyanekkor több, ezen a területen álló kisebb-nagyobb vár – pl. Szentgrót, Kehida, Egerszeg, Csatár, Tárnok, Szécsisziget, stb. – és a főkapitányság viszonya ma még nem tisztázott. Számtalan vigyázó ház, góré és egyéb őr-

hely is állt a különböző, Kanizsához tartozó várak mellett. Ezek az adott várhoz tartoztak, ismertetésük meghaladja ezen tanulmány kereteit.

II.

Kanizsa 1600. október 22-én bekövetkezett eleste után teljesen új helyzet jött létre. A török beékelte magát a Balaton és a Dráva folyó közé. A térség nyugat és észak felé kinyílt a támadók számára, Kanizsa mögött nem volt több igazán jól védhető természetes védelmi vonal, és egyetlen olyan vár sem, amely fekvésénél és nagyságrendjénél fogva alkalmas lett volna Kanizsa pótlására.

Az új védelmi vonal kiépítése, az ehhez tartozó erődök kialakítása nagyon gyorsan megkezdődött. A szervezeti kiépítésre és a végvárvonal véglegesítésére azonban hosszú ideig várni kellett. 1600-1605 között sárvári végvidéki főkapitányokról és a körmendi várkörzet főkapitányairól beszéltek, az 1610-es években kezdték „Kanizsával szembeni"-ként nevezni a főkapitányságot. Benda Kálmán publikált egy jegyzéket 1607-ből, amely a bécsi haditanács számára való előterjesztésként készült. A jegyzékben az egyes várak őrségének kívánatos létszáma és zsoldja szerepel. Ebben a dél-dunántúli (avagy a Kanizsával szembeni) főkapitánysághoz tartozóan 24 végvárat sorol fel. A lista alapján úgy tűnik, hogy ennyi végvár alkotta a már ekkorra kialakultnak látszó, 1703-ig fennálló főkapitányságot, amely a visszavett Kiskomártól kiindulva a Zala völgyében húzódott Zalalövőig, majd a Kerka völgyében a Muráig, innen a Mura-Dráva torkolatában fekvő Légrádig. A valóság azonban más volt. A Batthyány család levéltárából ismerünk egy hevenyészve készített feljegyzést, melynek címe: „Az mely Vegek Canisa ellen szükségesek volnana, es mellik vegbe menny embert keolleön tartany". Az adatok összevetéséből bizonyosnak tűnik, hogy ez a tervezet az 1607-es haditanácsi előterjesztéshez készült. Ebből kiderül, hogy több erőd, ami a bécsi anyagban szerepel, a valóságban nem volt meg. Pl. Tárnok: „Ezt uyonnak kel chinany"; Hidvég: „Ezt is most kellene chinalny". A létszámok áthúzogatása is világossá teszi, hogy az irat egy, a várrendszerre és annak őrségére vonatkozó tervezet fogalmazványa. Az irat harmadik oldalán egy redukált, mindössze hét várat tartalmazó lista van. A területet jól ismerő Batthyányiak minden számba vehető erődöt felsoroltak, összesen 27-et. Érdekes, hogy bár ebben a felsorolásban 5 Vas megyei vár is van, saját körmendi várukat nem vették fel. A bécsi anyagba viszont bekerült (Szecsődd el együtt), ugyanakkor a jelentősebb várak közül kimaradt Alsólendva és Bér. A tervezetekben szereplő 5 erőd (Szentmiklós, Csesztreg, Pusztaszentpéter, Nádasd, Boncodfölde) a későbbiekben nem vált a főkapitányság részévé, a felépítendőként említettek nem épültek fel, Szemenye pedig valamikor az 1620-as években elpusztult.

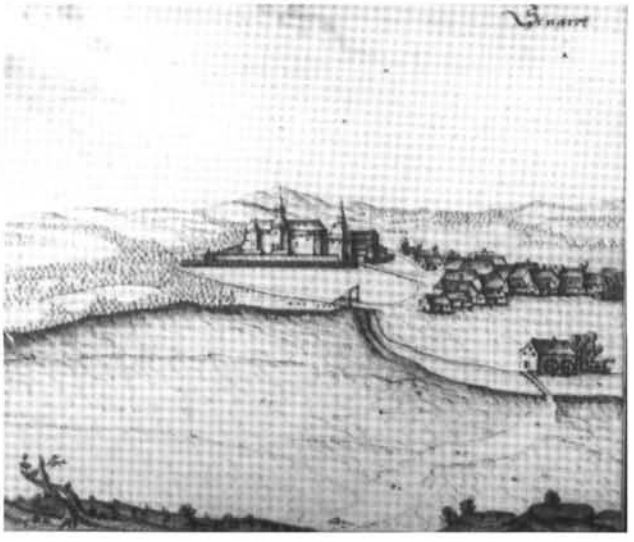

Szentgrót vára délkeletről a 17. század második felében.

A Kanizsával szembeni főkapitányságról valójában 1619-től beszélhetünk. A levéltári források ettől az évtől kezdve használják rá következetesen ezt az elnevezést. 1652-ben 18 vár, Körmend, Egerszeg, Pölöske, Kapornak, Egervár, Kemend, Mogyorósd, Tótfalu, Kiskomár, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót, Bér, Lenti, Szécsisziget, Lendva, Kányavár, Légrád és a Muraköz szerepel a zsoldjegyzékben. Közülük a létszámadatok alapján Kiskomár, Egerszeg, Lenti, Körmend és Légrád volt a legjelentősebb 200-444 fővel, Kapornakon, Szentgróton, Zalaváron, Lendván 100-151 fő volt a létszám, Pölöske, Egervár, Szécsisziget, Szentgyörgyvár, Kemend, Kányavár, Majoros, Tótfalu és Bér erődítményében 26-93 fő között.

A várláncban a már ismertetett Kiskomár és Zalavár után *Szentgyörgyvár* (Békavár) állt. A Zala folyó szigetén emelt, egy központi épület köré épített palánkvárat a 15. században említették először.

Szentgrót várát a 13. században építette a Türje nemzetség itteni ága. A négyzet alakú téglavár a Zala folyó szigetén, az átkelő mellett állt.

A szintén már említett béri (Zalabér), kemendi (Kemendollár), kapornaki, pölöskei és egervári várak után következő *Egerszeg* volt a várlánc legjelentősebb tagja. A veszprémi püspök udvarházának megerődítésével alakult ki. Később a mezővárost is bekerítették, így jött létre a két részből álló palánkerődítmény. Utána a már ismertetett Lövő következett a sorban.

Lenti középkori várát valószínűleg a Kőszegiek építették a 14. század elején. A Kerka szigetén álló vár részben tégla-, részben palánképítésű volt, legyező alakú külsővárral.

Kányavár téglaerődítményét a kányaföldi Kerecsenyiek építették meg a 15. század végén.
Szécsisziget vára a Szécsiek középkori vára volt a Kerka szigetén.
Alsólendva, az innen előnevüket vevő Bánfiak fészke volt, téglából épült hegyi vár, amely a 13. században már állt.
A sort *Légrád* zárja.

A Kanizsával szembeni várak főkapitányi tisztét 1600-1633 között 11-en töltötték be (leghosszabb ideig a Nádasdy, a Széchy, a Bánffy és a Batthyány család tagjai), majd 1633-tól 1703-ig örökletesen a Batthyányiak, akik Körmendről látták el funkciójukat. A tényleges irányítást végző helyettesük, a vicegenerális a várlánc tengelyében, Egerszegen székelt.

A kisméretű várak feladata nem lehetett más, mint a portyázások, kisebb betörések elhárítása. Őrségük létszáma miatt ezt a feladatot is csak a mozsárágyúkkal működő hírlövőlánc segítségével tudták ellátni. A végházak, kihasználva azt, hogy a köztük lévő távolság nem volt túl nagy, kidolgozták a meghatározott számú lövéssel történő riasztás módozatát. A főkapitányi rendelettel szabályozott módszer kiválóan működött, az utasításban foglaltak szerinti helyszínekre a különböző várakból összegyűlő lovassereg képes volt az aktív védelemre.

Egy Kanizsa szerepét átvevő nagy erődítmény megépítésére – legalábbis terv szinten – születtek elképzelések. Az 1660-as évekből két változatban is ismeretes Lenti kiépítésének a terve. Az egyik szerint a vár egy hatalmas, ötszögű erődítménnyé épült volna ki, melynek nagyságára jellemző, hogy az egész belső vár alapterülete egy tervezett bástyáéval lett volna azonos. A másik terv szerint egy hatalmas elővárral bővítették volna Lentit többszörösére. Az elképzelések megvalósítására azonban nem került sor.

A Kanizsával szembeni végvári lánc legfőbb hiányossága az volt, hogy a kiskomári vár és a Dráva közötti térségben a török szabadon mozoghatott Kanizsa irányába, ugyanis a légrádi őrségnek a folyón való átkelés bizonyos időszakokban nagy problémát okozott. A kanizsai vár utánpótlási vonalainak veszélyeztetésére, sőt egy Kanizsa ellen indítandó komolyabb támadás hídfőjének szánta Zrínyi Miklós azt a kakonyai átkelő térségében megépített erődítményt, melyet Zrínyi-Újvárnak nevezett. 1661-ben minden engedély nélkül kezdte meg török területen a hídfő építését, melyet a török támadások és a császári-királyi ellenkezés dacára is befejezett. Az erődítmény elkészülte után Kiskomár és Zrínyi-Újvár között valamennyi utánpótlási vonal ellenőrizhetővé vált. A zrínyi-újvári erőd tette lehetővé 1664 januárjában, hogy a Zrínyi Miklós és a Julius Hohenlohe vezette sereg végrehajthassa a híres téli hadjáratot, majd ezt követően a Kanizsa elleni ostromot. A sajnos késedelmesen elkezdett hadművelet balul sikerült. A nagyvezér felmentő serege elűzte az ostromlókat Kanizsa alól, a törökök elfoglalták és lerombolták Kiskomárt és Zrínyi-Újvárt is.

A végvárvonal ellenálló képességének egyetlen próbája ez a hadjárat volt. Míg a Montecuccoli által rosszul megépítettnek tartott Zrínyi-Újvár csak hosszadalmas ostrom után került török kézre, addig a Kanizsa elleni főkapitányság keleti szárnyának kulcserődje, Kiskomár három nap alatt elesett. Egerszeg, Kapornak, Kemend őrsége elmenekült, a pölöskeiek mindhalálig helytálltak. A jól megépített Egervár is csak pár napig állt ellen. A várak a vasvári béke után újjáépültek, kivéve a Kanizsára legveszélyesebb Kiskomárt és Zrínyi-Újvárt, melyek felépítésének tilalmát a vasvári békében a töröknek sikerült kicsikarnia.

Az 1660-as éveket követő évtizedekben a zalai végvárrendszerben a legnagyobb változást az 1671 végi haderőreform jelentette. Ez lényegesen csökkentette a főkapitányság váraiban szolgáló királyi zsoldosok számát, és több kisebb erődítményt kivont a királyi fenntartás kötelezettségéből. A meggyengült zalai végek végül is a relatív béke időszakában lehetőségeikhez képest védték az ország határait.

A zalai végvárvonalnak katonai szerepe 1690. április 13-ig, Kanizsának a török alól való felszabadításáig volt. Miután a Batthyány II. Ádám által vezetett ostromzár az utolsó dunántúli török erősség ellenállását is megtörte, a zalai várak szerepe megszűnt. A kisebb, föld-fa építésű palánkok maguktól is az enyészet sorsára jutottak. A jelentősebb erődök sorsát az 1702-es, I. Lipót-féle rendelet pecsételte meg. Ennek értelmében ezeket a várakat lerombolták. Ekkor tűnt el a föld színéről Kanizsa vára is. A török időkben szerepet játszott várak közül a kastéllyá alakított Szentgrót és Egervár, a majorrá alakított Lenti maradt ránk, rajtuk kívül a ma már a határainkon kívül fekvő csáktornyai és lendvai vár emlékeztet a hajdani dicsőségre.

A reformáció

A reformáció Zala megyei története mindeddig jórészt feltáratlan, a téma vizsgálata elkerülte a kutatók figyelmét. Ennek oka lehet egyrészt az, hogy csak átmenetileg, rövid ideig zajlottak itt e rendkívül jelentős szellemi áramlat fő eseményei, fontosabb intézményeinek (pl. a lendvai nyomda) is csak arasznyi lét adatott. A kutatás hiánya másrészt talán azzal is magyarázható, hogy nagyon kevés forrásanyag maradt ránk e korból.

I.

Hazánkban a reformáció eszméi már a mohácsi vész előtt megjelentek, és terjesztésükben kezdetben meghatározó szerepe volt a városok német nyelvű polgárságának. Nekik volt alkalmuk legkorábban megismerkedni az új reform-mozgalommal, hiszen mind anyagi, mind szellemi téren fenntartották kapcsolataikat régi hazájukkal, s a nyelv különbözősége sem jelentett akadályt. Az akkor még jóval nagyobb kiterjedésű Zala vármegyében nem volt jelentős német nyelvű város, a korábban betelepült kisebb német közösségek pedig a jelek szerint már jórészt beolvadtak magyar környezetükbe. A késés azonban így sem volt jelentős, s több jel mutat arra, hogy Luther tanainak legalább a híre hamarosan eljutott Zala megyébe is.

Szathmáry György esztergomi érsek 1521-ben hirdette ki azokat a pápai bullákat, melyek értelmében Luther és tanai elátkoztattak. Ugyanez évben a ferences rend főnöke is naponkénti imádkozást és beszédet rendelt el a „lutheri dogmatizálás pestise" ellen. Erdődy Simon zágrábi püspök (Zala déli része oda tartozott) 1534-kelt, a pápához küldött jelentése szerint egyházmegyéje papságának nagy részét meghódította volna a lutheranizmus, ha a legerélyesebben gátat nem vet neki.

Pár évvel később már közvetlen kapcsolatokról is vannak adataink. 1536-37-ben Hásházgyi Ferenc Luther városában, a wittenbergi egyetemen tanult. Az ő személye azért figyelemre méltó, mivel Hásházgyi Dénes kanizsai tiszttartónak, Kanizsai Orsolya keresztapjának és gyámjának a fia. Rajta kívül a következő évtizedekben még ketten biztosan megyénkből érkeztek erre az egyetemre.

Az új hit Zala megyei terjedését az is elősegítette, hogy számos nagybirtokú, nagyhatalmú földesúr is hívévé, legalábbis jó szándékú támogatójává vált. Közülük időrendben is az elsők közé tartozik Nádasdy Tamás, aki a nagyra nőtt kanizsai uradalmakat megszerezve, jelentős tisztségeket betöltve Vas és Zala megye egyik legjelentősebb személyisége volt. Elsősorban birtokainak sárvári központjában találtak menedéket az új hit hirdetői. 1535 tavaszától itt élt Dévai Bíró Mátyás, itt írta meg válaszait Szegedy Gergely ferencrendi barát ellene kiadott munkáira. Másfél évtizedes működés után 1538 tavaszán Németújváron Batthyány Ferencnél talált oltalmat, innét távozott Sárospatakra. A magyar művelődéstörténet sokszor említett mozzanata, hogy ugyancsak Sárváron nyomtathatta ki Sylvester János az Újszövetséget.

Nádasdy reformációt pártoló tevékenysége elsősorban Sárvárra és környékére korlátozódott, de hatása Zalára is kiterjedt. Ha nem is igazolható az a többször leírt állítás, hogy Zalában is Dévai Bíró hintette el a reformáció eszméit, a kanizsai uradalom feltétlenül támaszt nyújtott a lutheri tanok terjedésének. Terjék Tamás kanizsai prefektus szintén a reformáció híve, közismert támogatója volt, akihez levélben fordult Szegedi Máté kálmáncsehi lelkész, kérve, hogy ajánlja őt, mint Isten igéjének hirdetőjét Nádasdy Tamásnak. Nem tudjuk, hogy Terjék közbenjárásának ekkor volt-e eredménye, de Szegedy 1562-ben biztosan sárvári prédikátor volt.

Ákosházy Sárkány Antal 1562-es végrendeletében 2.500 forintot hagyott, hogy Sárkány szigetében „az cathekizmust prédikáltassák". Ha a török miatt itt nem lehet, ahol keresztyének vannak, ott tegyék. Ugyanekkor Szegedy Mátének is hagyott 50 forintot.

Nádasdy, Batthyány egyaránt a vallási türelem híve volt, mindketten pártfogolták a régi vallás híveit is. Ezzel magyarázható, hogy Kanizsán katolikus plébános és református prédikátor egyaránt működhetett. 1544-ben a városban élt Szeremlyéni Mihály prédikátor. Személyéről szinte semmit sem tudunk, nevét is csak Egyiptombeli kijövéséről Izraelnek című, bibliai témájú megverselt históriájának utolsó strófáiból ismerjük.

Ez éneket Kanizsának várában
Szeremlyéni Mihály pap bánatjában
Az zsidókról minap szerzé énekben
Tizen-öt-száz-negyven-négy esztendőben.

Ezen kívül a versfőkben is – latin szövegbe ágyazva – közli saját nevét:

Lauda Sion Salvatorem
Lauda ducem et Pastorem
in Himnis et Cancitis
Mikhael de Seremlen fecit.

A szöveg a mai olvasó számára már alig élvezhető, saját korában azonban nagy népszerűségre tett szert. Bornemissza Péter énekeskönyve is közölte, több vallásos témájú vers nótajelzése is e műre, mint közismert dallamra utalt, s a Thury György halálát megörökítő krónikás ének dallamjelzése is Szeremlyéni művének első sorait idézi.

Egy évtizeddel később, 1554-ben is működött katolikus plébános Kanizsán. Igaz, már alig-alig tekinthető katolikusnak, hiszen: „Demeter a plébános, idős, fiatalt vett feleségül, két szín alatt áldozik, a káplán is karing és harangozás nélkül, külső tiszteletadás nélkül viszi a szentségeket a beteghez, nem tudja rászánni magát a plébános, hogy megjavuljon." - olvassuk az egyházlátogatási jegyzőkönyvben.

A Zrínyiek kevésbé voltak türelmesek: Zrínyi György 1570-től kezdve kegyetlenségig menő módon bánt a katolikus papokkal, s meg sem tűrte őket birtokain. Ugyanilyen – anyagi érdekektől is motivált – türelmetlenség jellemezte a Hagymásiakat, akik – elsősorban Szentgrót és Türje környékén – a maguk számára szerezték meg a volt szerzetesi javakat, s az ő harácsolásuk áldozata lett a türjei premontrei prépostság is. Nem álltak egyedül azzal a törekvésükkel, hogy az egyház vagyonát megkaparintsák. Szentmihályon Zele Jakab is elfoglalta a plébánia javait, a plébánost szidalmazta, végül elüldözte.

A lutheri tanok gyors terjedésének másik fontos feltétele volt, hogy ez időre a katolikus egyház ereje soha nem látott módon meggyengült. A veszprémi egyházmegye élén például két évtizeden keresztül nem állt felszentelt püspök. A plébániák egy része pap nélkül maradt, 1550-ben a zalai főesperesség 172 plébániájából nem volt plébános 78 helyen, 4 plébánia pedig teljesen néptelen. 1544-ben már csak 101 plébániát és 4 filiát tartottak számon, de ezek közt is húsz helyen nem volt plébános, s mindössze 17 plébánost minősíthetett kifogástalannak a vizitáció. A többiek nem látták el feladatukat, nem miséztek, a papok többsége ágyast tartott, legalább fele nős volt. Utóbbit legálisan is számon tartották, elfogadták. 1541-ben Gergely áldozópap, bárándi plébános malmot kapott ajándékul, az adomány fiának és leányainak is szólt, „jövőben nemzendő mindkét nemű gyermekeinek." 1548-50-ben a zalavári plébánosnak és nejének, Veronikának két lánya kapott egy jobbágytelket.

Nem alaptalan az a feltételezés, hogy a nem megfelelőnek tartott papok egy része már az új tanítások híve, s néhány helyen, például Söjtörön meg is jegyzik az összeírók, hogy a pap luteránus.

A papság műveltségi színvonala általában alacsony volt. Az 1554-ben végzett canonica visitatio bizottságának tagjai közül csak Gáspár egerszegi plébános volt magister és a püspöki helynök, Szepetneki Gáspár. A papság nagyobb része magasabb iskolát nem végzett. A középkori papnevelés a megváltozott műveltségi körülmények között kudarcot vallott. Egészen természetes, hogy az alsó papság tájékozatlanul és határozatlanul állott az eléjük meredő újszerű, de a régihez sok tekintetben hasonlító tanítással szemben. Kecseti Márton püspök aposztáziájával (hitehagyásával) nemcsak rossz példát adott, hanem meg is zavarta a papságot.

A zavart fokozta, hogy a 16. század közepére Zala megyében is lényegében megszűntek a kolostorok. A zalavári bencés apátságban már 1535-ben Hásházgyi Ferenc a kommendátor, aki nem szerzetes, s halála után egy évtizedig nincs is apát. 1553-tól Mezőlaki Ferenc tölti be az apáti tisztet, szintén nem szerzetes, özvegy világi férfi. A ferences kolostorok is ez időben szűnnek meg: Fakosról, Kanizsáról az utolsó adat 1533-ból maradt ránk, Szentgrótot 1542-ben, Keszthelyt 1554-ben, Muraszemenyét 1556-ban, Egervárt az 1560-as években, Tárnokot 1565 után említik utoljára kolostorként. Többségüket várrá alakították át. A türjei premontreiek kolostorát a református hitre tért Hagymásiak dúlták fel több alkalommal is 1541 után. A század közepén a kötelező legalább 12 szerzetes helyett már csak a prépost volt egyedül, aki a plébánosi teendőket is ellátta.

II.

Két évtizeden keresztül nemcsak a zalai reformációnak, hanem művelődéstörténetének is kiemelkedő helyszíne Lendva. A Hahót nemzetségből származó Bánffyaknak a kis lendvai dombot koronázó vára a század közepén a békesség és a kultúra olyan kis szigete volt, ahol jó szívvel, türelemmel támogatták a reformációt. A familia már az előző évtizedekben külföldi egyetemekre küldte tehetséges fiait, s a család északabbra szakadt ága segítette Bornemissza Pétert, a század egyik legszínesebb, sokoldalú íróját is. Lendvát 1550 táján István birtokolta, akit azonban hivatala sokszor elszólított hazulról. 1552-ben Pápán szolgált, később zalai főispán lett. Hazának őrzője, udvarának jó szelleme felesége, Guthi Országh Magdolna asszony volt. Jeles kertész, jó háziasszony, művelt társalgó lehetett, aki gyermekei mellett több jeles deákot is tartott: Orbonai Rácz Györgyöt, Zudoholyi Andrást, Szentgyörgyvölgyi Bakács Farkast.

Az első itt keletkezett irodalmi alkotás, amely már biztosan protestáns szemléletű, Tőke Ferencnek 1553-ban kelt verses, tanító célzatú költeménye. A szakirodalom Spira históriája néven is emlegeti. Spira Ferenc olasz jogtudós volt, 1542 körül csatlakozott a reformációhoz, ezt azonban később megbánta, s vissza kívánt térni a katolikus egyházba. Ez a nyilvánosság előtt elhangzó vallomástételt jelentette. Mindez annyira megzavarta Spirát, hogy lelkibeteg lett, nem tudott ételt sem venni magához. Betegsége idején többen meglátogatták, csodájára jártak, a látottakat néhányan le is írták, ezek egy része nyomtatásban is megjelent. Tőke a Spiráról szóló híradások bázeli kiadásából dolgozott, nem egyszerűen lefordítva azt, hanem annak alapján önálló munkát készített, több hasonló tudósítás elemeit is belefoglalva. A szerzői szándék már a kor divatját követő hosszú címből is kiderül: „Az istennek röttenetes haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időben, az Spira Ferenc doktorban azoknak példájára, kik az hitet megesmervén megtagadják, avagy eltitkolják. Szörzötte Tőke Ferenc Alsó Lyndván."

Elrettentő példát akart nyújtani mindazoknak, akik kételkednének az új hitben. E kételkedőknek prédikálhatott maga szerző is, az utolsó strófa szerint

Ezerötszáz után az ötvenháromban,
Az kárhozandókról való bánatában,
Tőke Ferenc szerzé ezt Lindván versekben,
Visszavonó néppel való vesződésben.

E szándékát méltányolta Bornemissza Péter, amikor Tőke művét három évtizeddel később, 1582-ben énekeskönyvében kinyomtatta. Tőke 1556-ban friss, magyar vonatkozású témát dolgozott fel, megint nem minden vallásos szándék nélkül. A latin című, magyar nyelvű verses mű Szigetvár 1556-os sikeres védelmét írta le. A szerző számára az eredményes védekezés példája ürügy volt arra, hogy a reformációnak a török hódítására adott magyarázatát egy akkoriban közismert, friss történet keretében fejtse ki. Klaniczay Tibor a Szigeti veszedelem genezisét vizsgálva mutatott rá, hogy Tőke szövege a Zrínyi eposzában is megfogalmazott eszmeiség egyes elemeit már hordozza.

Tőke működése idején Lendván volt kezdő tanító Beythe István, aki rövid sárvári kitérő után 1565-1574 között a Bánffyak udvari papja. Szeremlyéni Mihály utódjaként Sopronba távozott, hamarosan Batthyány Boldizsár németújvári udvarába ment, s a század utolsó harmadában a dunántúli reformáció vezető személyiségévé, nagytekintélyű püspökévé vált. Hogy zalai kapcsolatait nem szakította meg, az bizonyítja, hogy Batthyányhoz kerülését egy alig ismert zalai köznemes, a Boncodföldén lakó Kávásy Jób közvetítette. (1575. június 23-án írt leveléből: „Beythe felöl... ha elszabadulhatna Sopronból, látja Isten, igen akarnám, ha nagyságodhoz jöhetne. Nekem azt mondotta vala, hogy minden úton azon leszen, hogy elváljék onnan és nagyságod szolgája legyen.")

Beythének Lendván méltó utóda volt Kulcsár György. Életéről keveset tudunk. Nem lehetett már kezdő fiatal, mert 1573-ban Bánffy Miklós Kata nevű lányának keresztapaságával tisztelte meg. Egyik művének ajánlásában arról olvashatunk, hogy jelen állapota száműzetés, ebből arra következtethetünk, hogy valahol már prédikátor volt, onnét elűzve talált menedéket Bánffy udvarában. Előbb iskolamester, majd Beythe távozása után prédikátor.

Munkássága szerencsésen összekapcsolódott a korszak neves, antitrinitárius nézetei miatt sokat üldözött és sokat vándorló nyomdászáéval, Hoffhalter Rudolféval. Hoffhalter korábban Nagyváradon, majd Gyulafehérváron dolgozott, elsősorban Dávid Ferenc műveit jelentette meg. 1573 elején a Csáktornya melletti Nedelicen, a Bánffyak rokonánál, barátjánál, a Zrínyieknél telepedett le. Itt négy munkát jelentetett meg, köztük Verbőczi művének díszes kiállítású horvát nyelvű kiadását. A másik hármat: Bucsics Mihály belicai protestáns lelkész horvát nyelvű Újszövetségét, ugyancsak horvát nyelvű kátéját és egy latin nyelvű vitairatát elkobozták, megsemmisítették.

POSTILLA,
EVANGELIOMOK
NAC, MELLIEKET ESTENdő általa kerestyénec gyöleközetibe soktac oluasnics hirdetni, Prędicatio szerint valo Magyarázatia, az Régi es Mostani szétirásbéli Doctoroknac irasokbol, irattatott
AZ
Kultsár György, Alsó Lyndvai
Prędicator által. 1574
esztendőben.

Kulcsár György Postillájának címlapja. Alsólendva 1574. Hoffhalter Rudolf nyomdája.

1573 második felében tűnik fel Lendván, augusztus 28-ról kelt első itt kiadott könyvének ajánlása. A 65 lapos kötetke címe: „Az halálra valo keszületeröl rövid tanosság, melyben az körösztien embernec, acki az Isten országát akaria keresni, életének rendi irattatic meg. Az also linduai Kultsár György mester által a szent írasbol és tudos doctoroc írásaibol szedettetett (Lyndvae 1573.)". A Kulcsár által Bánffy Miklósnak ajánlott művecske szerint a földi élet csak zarándokság a túlvilágra, s erre állandóan készülődnünk kell. Kioktat, hogyan kell védekeznünk az ördög kísértései ellen. Bizonyára ismerte Tőke Ferenc Spiráról írt művét is, mert az olasz tudós nevét is megemlíti azok között, akik idejében nem tértek meg és ezért kétségbeeséssel bűnhődtek.

Másfél hónappal később, október 7-én már Zrínyi Györgynek, Miklósnak és Kristófnak ajánlotta következő kötetkéjét: „Az örögnec a penitancia tarto bünössel való vetekedéséröl es az kétségbeessés ellen az reménségröl való tanusság, irattatot az also linduai Kultsár Giörgy mester által. (Also Linduán MDLXXIII. Rodolphus Hoffhalter). A kísértő és bűnös disputáját tartalmazó művet a szerző Urbanus Regius írásaiból fordította „az szegény magyaroknak kedvökért, kik a diák és német írást nem értik."

A két kis munka – vagy a nyomdász – híre messze eljutott, mert Miksa király 1574. február 7-i rendelete

figyelmeztette Bánffyt: „tudomásunkra jutott, hogy alsólendvai jószágtokban antitrinitárius nyomdász rendezkedett be, akit erdélyi vajdánk arianus eretnekség miatt Erdélyből kiűzött, s most nálatok mégis eretnek könyveket nyomtat és árul. Ha ezen rendeletünk ellen cselekesztek, szigorú eljárást fogunk ellenetek indítani." E királyi parancsot a pozsonyi káptalan kézbesítette a zalai főispán Bánffy Miklós testvérének, Lászlónak, aki azt felelte, hogy nincs tudomása az ügyről. Harmadfél esztendeje nem járt Lendván, és különben is az efféle dolgokban csak a püspök és az egyházmegye legfőbb cenzora illetékes intézkedni.

Negyedévvel ezután, 1574. május 12-én Kulcsár még Bánffy Miklósnak ajánlotta prédikációinak díszesen kiállított nagy gyűjteményét: „Postilla, az az evangeliumoknac, mellieket esztendő által a keresztyénec gyülekezetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia. Az régi és mostani sze(n)tírásbéli doctoroknac írásokbol irattatott a Kultsár György also lynduai prédicator által 1574 esztendöben. (Also Lyndvan 1574. Rodolphus Hoffhalter.) A kötet mind tartalmában, mind kiállításában figyelemre méltó. 561 fólió, vörös és fekete nyomású címlappal, lapjait 50 kis képecskékből álló bibliai témájú sorozat is díszíti. Valószínű, hogy a metszetek nem e mű számára készültek, hanem egy tervezett Újszövetség illusztrálására.

Minden prédikáció három részből áll: az aznapi evangéliumi szakasz magyar szövegének közlésével kezdődik, ehhez összefoglaló magyarázatot fűz, végül a tanulságok részletes kifejtésével, a tulajdonképpeni prédikációval zárul. Művét az írástudóknak szánta, akik ezek olvasása által kívánnak hitükben megerősödni, de segíteni kívánta a lelkipásztorokat is. Nemeskürty István mutatta ki, hogy a Kulcsár által felhozott érvek, használt hivatkozások, tekintélyek a kor értelmiségének, papjainak általános ismeretanyagához tartoztak, a többi posztillával közös forrásokra vezethetők vissza, a hasonló művekben általánosan szereplő elemek voltak. A posztillák felépítése, hangja, stílusa abban különbözik Bornemisszáétól, hogy olvasmányosak ugyan (Méliusztól eltérően), de nem bocsátkoznak novellisztikus részletezésbe, feldolgozásokba. Horváth János úgy véli, hogy „nyelvén van valami csekély göcseji íz, de nem következetesen."

Öt évvel később Bártfán újra megjelent, s még 1597-ben is kiadták. Szenczi Molnár Albert a legjobb gyűjteménynek tartotta. A szerző hírnevét, megbecsültségét mutatja, hogy Kanizsai Pálfi János épp fél századdal később is fontosnak tartja feljegyezni halálának pontos idejét: „hazánk néhány kiválóbb evangéliumi szolgájának halála éve, feljegyezve emlékezetül a jövendőnek. Kulcsár György, az alsólindvai eklézsia szolgája (aki magyar posztillát is hagyott hátra) 1577. június 16."

Ezután Lendva művelődéstörténeti, vallási jelentősége, központi szerepe is csökkent. Thury Etele szerint ugyan a Kulcsár által kifejlesztett skólája a következő évtizedben középiskolai színvonalon működött, de kisugárzó hatásáról nem maradtak adataink.

A lendvai nyomda még előbb megszűnt. Hoffhalternek innét is menekülnie kellett, lehet, hogy nyomdájának egy része is odaveszett. Ő maga 1577 második felében Debrecenben bukkant fel.

III.

A 16. század utolsó éveiben vált átmenetileg központtá Kiskomárom. 1596-ban Zala keleti és Somogy nyugati egyházaiból létrejött a kiskomáromi református egyházmegye. Területe 1629-ben lecsökkent, ettől kezdve mintegy 40 egyház tartozott hozzá. Néhány esperesének nevét is ismerjük: Soós János (612), Nagy Gáspár (1616-1624), Pathai István (1624-1626), Kanizsai Pálfi János (1634-1639), Briccius Dániel (1639-1655), Rátkai György (1656-) Igmándy Márton csökölyi lelkész (1690 körül). Közülök ketten is a magyar reformáció kiemelkedő személyiségei.

Pathai István már 1612 óta a dunántúli református egyházkerület püspöke volt. Ő kezdte a kiskomáromi anyakönyv vezetését, több vallásos tárgyú műve is megjelent, egyik éppen 1626-ban: Amaz hét fejű és tíz szarvú fene bestián ülő ... parázna Babillónak ...mezételenségének tüköre. A mai olvasónak már homályosnak tűnő cím hitvitázó iratot takar, éles hangjának is része lehetett abban, hogy Pathainak hamarosan Erdélybe kellett menekülnie.

Hosszabb időt tölthetett azonban Komárban Pálfi János. A 16. század utolsó évtizedében született Kanizsán, az 1600-as évek elején több iskolában: Fertőszentmiklóson, Csepregen, Kőszegen és Komáromban tanult, megfordult a heidelbergi egyetemen is. Pápán, Németújváron volt prédikátor, 1629-ben, Pathai távozása után a dunántúli reformátusok püspökévé választották. Amikor Batthyány Ádám 1633-ban áttért a katolikus hitre, Kanizsait is elűzte, aki a következő évben a komári vár kapitányának, Sárkány Istvánnak hívására érkezett szolgálatának új helyére. Leveleskönyve a kor, különösen a dunántúli reformátusok történetének igen jelentős forrása. Az egyház anyakönyvében találunk értékes adatokat az itteni iskola működéséről is. Több éneke is fennmaradt, egyiket a Szentsei daloskönyv őrizte meg.

A többi egyházról alig rendelkezünk adatokkal. A reformáció két ága csak a század utolsó évtizedében vált szervezetileg is ketté, az ezzel kapcsolatos események, zsinatok főleg Vas megyéhez, Csepreghez kötődtek. Elszórt utalásokból tudjuk összeállítani azon települések nevét, melyeken a 16-17. században biztosan működött református prédikátor: Antalfalva, Arács, Aranyad, Bagod, Bagonya, Csopak, Csicsó, Dabrónak, Dörgicse, Egervár, Gelse, Hahót, Háshágy, Hegymagas, Jakabfa, Kisgörbő, Kiskomárom, Kanizsa, Kapolcs, Koppány, Kővágóőrs, Lenti, Lendva, Légrád, Lovas, Mencshely, Mihályfa, Nagygörbő, Nemesapáti, Ollár, Ozmánbükk, Pacsa, Palóznak, Petend, Perlak, Resznek, Rigács, Sárkánysziget, Söjtör, Stridó, Surd, Szegvár, Szentgrót, Szentgyörgy, Szentgyörgyhegy, Szepezd, Szentilona, Szécsisziget, Szilvágy, Udvari, Vaspör, Véged, Zánka.

A felsorolás korántsem teljes, olyan jelentős református közösségekről nem maradt fenn korai említés, mint a nemesnépi, a becsvölgyei stb. gyülekezet. Utóbbi szorgos monográfusa, Pais Sándor sem talált a 18. század előttről származó adatokat, pedig a szegek vidéke már akkor is biztosan a reformáció híve volt.

Arról is alig van adatunk, hogy a 17. század közepén mi módon ment végre a rekatolizáció. Amikor a korábban református nagybirtokos családok újra a katolikus hitre tértek, a kor szokását követve jobbágyaiknak is követniük kellett őket. Akik akkor még ellenálltak, azok nagy részét a 18. század közepén Bíró Márton veszprémi püspök rendkívül határozott módon, az erőszaktól sem riadva vissza terelte újra egyházába.

A 18. század végén Zala megye lakosságának nagyobb része immár katolikus volt, mindössze néhány kis, jobbára nemesi jogállású terület őrizte meg Luther és – még kevesebb – Kálvin eszméit (a Balaton-felvidéken, az Őrségben, Becsvölgye körül, Pusztaszentlászlón, Nemespátrón, Galambokon, ezen túlmenően még néhány telepített község – Barlahida, Szepetnek – tudta megtartani magával hozott protestáns hitét). Templomaik építésére is csak a 18. század végétől kezdődően vállalkozhattak.

Különösen feltűnő, hogy a városok polgársága még ekkor is – a növekvő számú zsidó mellett – főleg katolikus. Majd csak a 19. század közepétől, a nagyobb népmozgások, a bevándorlások következtében kezd megnőni a nagyobb településeken a protestánsok száma. Még 1910-ben is Zala megye lakosságának mindössze 2,3 %-a volt református, 1,7 %-a evangélikus. Zalaegerszegen, Keszthelyen a századfordulón még nem volt protestáns gyülekezet, Nagykanizsán 1845-ben alakult meg, 1847-ben tudta imaházát kialakítani, templomuk csak 1891-ben készült el. Keszthely és Zalaegerszeg templomai már századunkban épültek. (Zalaegerszegen az evangélikusoké 1907-ben, a reformátusoké 1942-ben.)

Zrínyi Miklós

Zrínyi Miklós a XVII. század legjelentősebb magyar személyiségei közé tartozik. Olyan kiemelkedő képességű katona, politikus és író volt, aki élete utolsó évtizedében hazánk határain túl is figyelmet keltett. Két nemzet – a magyar és a horvát – hű gyermekeként élt, egy haza – Magyarország – sorsának elkötelezett formálójává növekedett. Otthona, birtokainak központja, főispánsága, s talán bölcsőhelye miatt is a harmadfélszáz év előtti Zala vármegye legnagyobb tekintélyű főura volt. Családi hagyomány, tehetség, kivételes műveltség, felismert történelmi helyzet, a feladat és a lehetőség ritka találkozása emelte őt a história magasába, s korai, tragikus veszte után is őrizte őt a nemzet jó emlékezetében.

A magyar-horvát család, amelynek tagjaként 1620. május 1-én Ozalyban vagy (ami valószínűbb) Csáktornyán megszületett, dalmát eredetű. A XIV. században Nagy Lajostól megkapták Zrin várát, ettől kezdve Zrini néven szerepeltek. Múltjukban, sorsukban fény és árnyék együtt volt jelen. Hatalmas vagyonuk nagyobb részét elveszítették, majd csak a XVI. század első felében Miklós, a későbbi szigetvári hős tette megint hatalmassá a famíliát. A Borgiák, a Balassa Menyhártok kortársa volt, mohó, kapzsi vagyongyűjtő, aki erőszakkal, árulással, rablással, csalással, nem egyszer orgyilkossággal gyarapította javait. Ha a sors úgy hozta, az összeharácsolt jószág nagy részét a haza javára, a török veszedelem elleni harcra fordította. Az eszközökben nem válogató főúr természetes gesztusa volt az is, hogy Szigetváron – ha már más megoldás nem kínálkozott – a reménytelenség hősiességével a kirohanást követő biztos halált választotta.

A Zrínyi emlékoszlop Csáktornyán.

Fia, György a legjelesebb törökverő vezérek egyike, fiatalon már tárnokmester, két alkalommal is Kanizsa főkapitánya. A reformáció elszánt, türelmetlen híve, neki köszönhetjük, hogy Hoffhalter Rudolf rövid ideig a Csáktornya melletti Nedelicen menedéket találva három horvát és egy latin nyelvű munkát jelentethetett meg. Szintén György nevű fia alig 25 évesen horvát bán, gyermeke születése előtt egy esztendővel tért át a katolikus hitre. Fiatalon, 28 éves korában bekövetkezett hirtelen halálát több kortársa mérgezésnek tulajdonította.

Két gyermeke született: Miklós és öccse, Péter. Anyjukat alig ismerték, s Miklós is csak hat éves, amikor teljes árvaságra jutnak. Mindketten két nemzet nyelvét, kultúráját kapták családi örökségül. Miklós a kor legjelesebb magyar költője, de számos alkalommal vallotta magát horvátnak is. Öccse, Petar Zrinszki néven a horvát poézis klasszikus alakja, mi magyarok inkább a Wesselényi összeesküvésben kivégzett Zrínyi Péterként, II. Rákóczi Ferenc nagyapjaként ismerjük. Nincs egyedül e kettősséggel: sógora, Frangepán Ferenc is egyszerre magyar vértanú és horvát költő. (Alakjukat Madarász Viktor szép festménye idézi fel bennünk.) A két fiú nevelését rangos bizottság felügyelte, melyben meghatározó szerepe volt Pázmány Péter érseknek, Sennyei István püspöknek. Nevelőanyjuk a református hitét férje áttérése után is megőrző Batthyányné Lobkovitz Poppel Éva volt. A gyermekek később is, 1640-ben történt haláláig anyjukként szerették e művelt, vonzó németújvári nagyasszonyt.

A fiúk tanulásukat otthon kezdték, majd 1628 és 1634 között a grazi, bécsi és a nagyszombati jezsuita kollégiumban folytatták. Az iskolai tanulástól ódzkodtak, nehezen tűrték annak nyűgét, s 1635-ben sikerült azt abba is hagyniok.

A tanultakat fél évnél hosszabb itáliai tanulmányút egészítette ki. Felkeresték Rómát, Nápolyt, Firenzét, Velencét. Fogadta őket VIII. Orbán pápa is. Miklós ekkor alapozta meg igen számottevő olasz műveltségét. Az iskolapadban töltött idő rövidsége ellenére korának egyik legműveltebb, sokoldalúan tájékozott személyiségévé vált. Hat nyelven beszélt, nyolcon olvasott, felkészültségéről nemcsak művei, nemcsak részben ránk maradt, rendszeres használatról tanúskodó könyvtára, hanem kortársai is bizonyságot tettek.

1637-ben Csáktornyára települt, kezébe vette elhanyagolt birtokainak irányítását, s néhány év alatt sikerült

korszerű árutermelő gazdaságokat létrehoznia. 1641-ben a testvérek megosztoztak a birtokokon, Miklós a muraközi, Péter a tengermelléki javakat kapta, s ez vezetett kettejük magyar és horvát nyelvi elkülönüléséhez is. Miklósra nagy hatással volt Esterházy Miklós nádor, lányához is vonzódott, verseket írt hozzá, végül 1646-ban mégis Draskovich Eusebiát vette feleségül.

Családi hagyományként, tehetsége és birtokainak nagysága következtében is gyorsan haladt a hivatali ranglétrán: 17 évesen Muraköz örökös főkapitánya, 18 éves korában főlovászmesterként zászlósúr, 25 esztendős korától Zala és Somogy megyék főispánja, egy év múlva tábornok, 27 éves, amikor horvát bán lesz. 1655-től a nádori méltóság jogos várományosa is.

A későbbi törökverő hadvezér első jelentősebb harci tapasztalatait a harmincéves háború hadszínterein gyűjtötte. 1642-ben, 1644-ben a svéd és az erdélyi csapatok ellen harcolt. Valószínű, hogy későbbi nagy nemzeti programjához az első indíttatást e közben szerezte. Akár – a kor szóhasználata szerint – emblematikusnak is vehetjük a jelenetet: 1644 őszén a szigetvári hős 24 éves dédunokája magyar és horvát katonáival a Borsod megyei Ónod környékén szemben állt az erdélyi fejedelem hadtestével, melynek vezére a 37 éves erdélyi főnemes, Kemény János, a későbbi tragikus sorsú emlékiratíró volt. Valószínű, itt érezte először a megosztottság, a széthúzás országrontó hatásának döbbenetét. Elkeserítette, hogy a török helyett a magyarok ellen kell hadakoznia. Ettől kezdve minden érvet felhasznált, hogy távol maradjon a harmincéves háború utolsó harcaitól, s egyik legfontosabb célja a nemzeti összefogás szolgálata lett.

Hamarosan megfogalmazta programját is: az ország két része között véget kell vetni a testvérharcnak, nemzeti összefogásra van szükség a török kiűzéséhez, s ez csak az ország erejére támaszkodva oldható meg. E program ma már egyértelműnek, természetesnek tűnik, nem így Zrínyi korában. Mohács, s különösen Szigetvár után a megrémült, megosztott és megoszlott magyarság a Habsburgok védőszárnyai alá húzódott, ott vélt védelmet találni. A király saját érdekében védte is a birodalom nyugati tartományait, de az elvesztett területek visszaszerzéséért nem sokat tett. Nem is tehetett, hiszen erejének nagy részét lekötötte a harmincéves háború, s Magyarország földjén is nem egyszer a szembenálló hadak mindegyikében magyarul hangzott a vezényszó. Ez a magyarázata, hogy a központi hatalom oly erősen ragaszkodott a törökkel kötött békékhez, hiszen célja és érdeke nem a változás, a győzelem, hanem a fennálló állapotok fenntartása volt. Erre gondolva válik érthetővé az is, hogy Zrínyi miért várt nagyobb változásokat a westfáliai békétől, s miért csalódott, amikor erre nem került sor.

Zrínyi világpolitikai tájékozottsága révén felismerte, hogy a török birodalom terjeszkedése megállt, erői kimerülőben vannak, s már nem illúzió – legalábbis részleges – legyőzése, hazánkból való kiszorítása. Ettől kezdve életének maradék két évtizedét e program megvalósításának szenteli.

Első nagy művében, a Szigeti veszedelemben is a nemzeti összefogás gondolatát hirdeti. Az utókor, az irodalomtörténet az eposzt elsősorban kiemelkedő művészi értékei miatt becsüli. Kétségkívül, a magyar irodalomban közvetlen előzményei nincsenek, s egyik elemzője sem vonta még kétségbe annak kivételes jelentőségét. Joggal tételezzük azonban fel, hogy Zrínyi nem irodalmi babérjainak gyarapítása céljából írta meg dédapja tetteit. Bizonyára nem véletlen, hogy megírása olyan közel esik a már említett kelet-magyarországi hadakozáshoz, ahol mindkét oldalon magyar hadak erői feszültek egymásnak.

Alighanem a Szigeti veszedelem a világirodalom egyetlen olyan eposza, melyben a harci cselekmények nem a költői fantázia termékei, hanem a szerző személyes élményei is. De biztosan az egyetlen, amelyben a valóság olyan látványosan jelen van, mint itt: miközben az eposzt írja, az ifjú férjet a török támadásai szólították el pár hetes felesége és íróasztala mellől:

Engemet penig, midőn írom ezeket,
Márs hangos dobja s trombita felzörget,
Ihon hoz házamba füstölgő üszöget
Kanizsai török: oltanom kell eztet.

Pedig ő is jól tudta:

Kíván nyugodalmat vers és história,
Nem haragos Márssal lakik Musák fia.

Zrínyi azonban egyszerre volt Márs és a Musák fia, saját élményeiből gazdagult hősköltemény akart írni a magyar nemesség buzdítására, neki dedikálta művét.

Egy eposz témája csak rendkívül fenséges tárgy, népek sorsára kiható esemény lehet. Szigetvár 1566. évi ostroma eredetileg nem merítette ki az eposzi téma kritériumait, az eltelt közel egy évszázad magyar és horvát közvéleménye azonban elvégezte a tárgy eposzi magaslatra emelését. A legnagyobb török hódítónak, Szolimánnak halála, a szigeti hősök utolsó, heroikus kirohanása, a török hadjáratoknak ezt követő szünetelése módot és lehetőséget adtak az esemény jelentőségének fokozására, a történtek felnagyítására.

Már az 1587-ben, Wittenbergben megjelent De Sigetho Hungariae propugnaculó című album dicsőítő költeményeiben Szigetvár mint az európai kereszténység védőbástyája jelent meg. Zrínyi itt már antik harcos és keresztény hős, aki halála ellenére is győzött, mert megtörte a török támadó erejét. A szigeti ostrom ezáltal a köztudatban fenséges távlatot, európai fontosságot nyert, olyat, aminővel például a katonailag sokkal jelentékenyebb 1552-es egri diadal akkor nem rendelkezett. Ez a felfogás érvényesült Istvánffy históriájában is, amely a témának

Zrínyi előtt a legrészletesebb és legművészibb feldolgozását nyújtotta. (Már a 20. században lehettünk tanúi annak, hogy egy más jellegű, de hasonlóan magas színvonalú alkotás, Gárdonyi regénye, hogyan tudja megemelni egy egész nemzet tudatában is az egri ostromot.)

Az eposz alapkoncepcióját Zrínyi egyik kiváló ismerője így foglalta össze: A magyarság bűnei miatt Isten a törököt küldi az ország elpusztítására, kilátásba helyezi azonban a büntetés feloldását, ha a magyarok megtérnek. Az így megindult török tábor Szigetvárt ostromolja, ahol olyan védősereggel találja magát szembe, amely mentes az ország hibáitól, sőt egyenesen annak ellentéte. Az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a szigeti védőkben a legkiválóbb erények testesülnek meg. A töröknek ilyen védősereg ellen nincs hatalma. Szigetvárnál ezért a egész magyar-török háború nagy fordulata következik be. Sikeresen oldja meg azt a nehéz feladatot, hogy elhitesse: a magyarok győzhettek volna, de mégis hű maradjon a történelmi igazsághoz, hogy a magyarok veszteségként haltak hősi halált. A török győz ugyan, Szigetvár elesik, hiszen egész Magyarország még nem változott meg, s így nem is múlhatott el róla a büntetés. A szigetváriak hazaszeretete, erkölcsi és katonai értékei azonban olyan fölénnyel érvényesülnek, hogy a török tábor szétzüllik, felmorzsolódik, vezére is elpusztul, s így meg is szűnt az a szerepe, hogy a bűnös, széthúzó magyarok büntető ostora legyen. Szigetvár elestével tehát a török látszatsikert ért el, valójában súlyos vereséget szenvedett, amely magyarországi uralma összeomlásának kezdetét is jelentheti.

Zrínyi Miklós a hadsereg élén. Hoffmann egykorú rézmetszete után.

Az irodalmunkban egyedülálló eposz mitológiai, vallásos elemeivel együtt is a korabeli magyar valóságban gyökeredzik, s korszerű művészi eszközökkel megalkotott zseniális alkotás. Félig-meddig két nép közös kincse: részben horvát előzményekből táplálkozott, főleg Krnarutic Bernát horvát költő „Vazetje Sigeta grada" című verses elbeszéléséből. Az eposzt a költő öccse, Péter horvátra fordította, 1660-ban, kilenc évvel a magyar változat után Velencében megjelentette, s ettől kezdve a horvát irodalomnak is klasszikus alkotásává vált.

Zrínyi ezután ritkán jelentkezik szépíróként: ha ír, hadijelentéseket, segélykérő leveleket, haditerveket vet papírra, mindig nagyon aktuális feladatokat fogalmaz meg. Szinte mellesleg azonban a magyar értekező próza néhány remeke is kikerül tolla alól.

Mivel úgy gondolja, hogy az elvont összefogás nem elegendő, hanem fegyelmezett, nagy létszámú és katonailag iskolázott hadseregre van szükség, a Tábori kis tractában összefoglalja a hadsereg szervezésének legfontosabb tudnivalóit. Nemcsak hadsereg kell, hanem élére tehetséges, elhivatott, a hadi tudományokban jártas vezér is. Hogy ez milyen legyen, arról a Vitéz hadnagyban olvashatunk. Később megérettnek látja az időt arra, hogy felvesse a nemzeti királyság, az akkor rendkívül korszerű abszolutizmus gondolatát. Példaként legnagyobb nemzeti királyunkhoz fordul, ezzel kapcsolatos töprengésének eredménye a Mátyás király életéről való elmélkedés. Amikor kiderül, hogy dédelgetett tervei nem valósulhatnak meg, nem reménykedhetünk semmiféle külső segítségben, csak a magunk erejére vagyunk utalva, megírja rendkívül tömör, szenvedélyes munkáját, a Török Áfium ellen való orvosságot.

Ma e műveket elsősorban az irodalomtörténet tartja számon, értékeli. Ne feledjük azonban: Zrínyi elsősorban nem író, költő, hanem politikus, katona volt, aki az ország sorsát tetteivel akarta megváltoztatni. Ha tollat vett kezébe, csak annak szolgálatában tette: „Nem írom pennával, fekete tintával, de kardom élével, ellenség vérével az én örök híremet" – írta. Zrínyi ritka tehetségére vall, hogy így, mellékesen is jelentős író volt, benne az író és az

ember, a toll forgatója és a haza szolgálója egyenrangúak. Ezen egyezést legszebben egy jellegzetes, egyoldalúan irodalmi ember, Szerb Antal fogalmazta meg: „A múlt században a kard és a lant hősének nevezték, és ez a kissé patetikus kifejezés válik élménnyé a Zrínyivel foglalkozóban, amikor eltűnődik, hogy az embert vagy a költőt illetie mélyebb zászlóhajtás. Költészete tornyosan fent áll, mint régiségünk legnagyszerűbb, legélőbb és ugyanakkor legtávlatosabb dokumentuma – de az emberalak, amelynek körvonalai feszülnek a mű és az életrajz mögött, legenda és szellemi történelem a mű irodalmi értékétől függetlenül is. Zrínyiben éppen az az egyedülálló, hogy műve és emberalakja annyira méltóak egymáshoz."

Két évtizeden keresztül szüntelen szervez, agitál, harcol a török ellen. Igyekezett mindvégig megmaradni a törvényes keretek közt. Hadjáratok indítását tervezi, joggal reméli, hogy elnyerheti a nádori méltóságot, melynek birtokában a török elleni küzdelem élére állhat. Szeretné Magyarország és Erdély erőit egyesíteni a török ellen, arra is gondol, hogy II. Rákóczi Györgyből nemzeti királyunk válhatna.

Nagy célja érdekében vállalta el Zala megye főispáni tisztét. A megyei közigazgatás a rendkívül körülmények között is működött. A közgyűléseket általában megtartották, igaz, 1630 után általában nem Egerszegen, hanem a biztonságosabb Vas megyei Körmenden vagy a jól védhető Sümegen. A megcsökkent területű Somogy és Zala vármegyéket azonban összevonták, így Zrínyi két megye főispánja volt 19 esztendőn keresztül, haláláig. A főispáni kinevezés a kialakult szokásjogot követte: a király szívesen bízta meg e tisztséggel a vármegye legnagyobb birtokosát. Zrínyi előtt e stallumot általában a Bánffyak töltötték be, a család kihalása után következett Zrínyi, később néhány Esterházy, majd a 18. században a volt Zrínyi birtokokat megszerző Althan család egymást követő tagjai.

Degré Alajos részletesen elemezte Zrínyi zalai főispánságát. Megállapította, hogy elődeihez és utódaihoz hasonlóan a megyegyűlések csak egy részén tudott részt venni, hiszen többféle méltósága többször másfelé szólította. A gyéren fennmaradt, szűkszavú jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Zrínyi nem igyekezett rátelepedni a vármegye életére, lehetővé tette a megyei nemesség mind nagyobb fokú önállóságának, önkormányzatának kibontakozását.

Zrínyi-Újvár, Justus van der Nypoort rézkarca. 1686.

Zala megye számára a főispánságnál lényegesen fontosabb volt, hogy Zrínyi minden eszközzel biztosította a Muraköz védelmét. A terület a Zrínyi család uralma alatt nagyfokú önállósággal rendelkező katonai körzetté alakult, erejét a zsoldos katonák mellett a fegyveres szolgálatra kötelezett parasztkatonaság is növelte. A Sziget, ahogy a kortársak nevezték, védelmének magját a család csáktornyai vára alkotta. Előtte a Mura partjain apró figyelőerődök sora húzódott, melynek őrsége szemmel tartotta a túlparti török tevékenységet.

Folyamatosan erősítette a Muraköz védelmét, és 1661-ben elkezdte építeni a Mura bal partján, Kakonya mellett Zrínyi-újvárt. Innen kiindulva vezette 1664. januárjában, februárjában a híres téli hadjáratot. Ritka merészséggel, körültekintéssel és világpolitikai számítással végrehajtott portyájában Zrínyi betört a török haditerület veszedelmes mélységéig, fölégette a hadsereg utánpótlásának főerét biztosító eszéki hidat, és jelentősebb veszteség nélkül hazatért. A Zrínyi sikereit nem jó szemmel néző bécsi vezetés azonban késlekedésével, Zrínyi lehetőségeinek csökkentésével megakadályozta Kanizsa visszafoglalását. Az ostrom abbahagyását kikényszerítő török fősereg elfoglalta és felrobbantotta Zrínyi-újvárt, Kiskomáromot, majd Bécs felé vette az irányt. Montecuccolinak csak a Rábán való átkelés közben sikerült megállítania és megvernie. A császári hadvezetés ezt a diadalt sem használta ki, sőt a vasvári békében beleegyezett, hogy Zrínyi-újvár és Kiskomárom nem épül újjá.

A hadjárat itthon végeredményben kudarcot, csalódást okozott Zrínyinek, ugyanakkor külföldön még ismertebbé tette nevét. Emberemlékezet óta Zrínyi volt az első győztes hadvezér a török ellen. Az egész keresztény világ ünnepelte, újságlapok, röpiratok, könyvek – köztük egy angol életrajz – hirdették a „magyar Mars" dicsőségét, a pápa, a nyugati uralkodók, szövetségek rendjelekkel és ajándékokkal tüntették ki.

Zrínyi idejében Csáktornya sajátos kettős feladatot töltött be. Egyrészt jól megszervezett védelmi központ volt, másrészt meglepően gyorsan késő-reneszánsz, kora-barokk főúri központtá is vált. Zrínyi, aki maga puritán

ember volt, tudta, hogy társadalmi állása, céljai főúri udvartartásra is kötelezik. Ezért építteti ki Csáktornyát. Ez időben nálunk még nem alakult ki a kastélyok divatja, a nagy hatalmat szerzett családok a régi várakat teszik először lakályosabbá. Így járnak el az Esterházyak is, amikor előbb Fraknót formálják át, s csak utána kezdenek Kismarton építéséhez.

Zrínyi udvara nemcsak Mars iskolája volt, hanem Pallasé is. Udvarába szívesen igyekeztek a legkiválóbb magyar nemes ifjak, hogy ott tanuljanak. 1652-ben Kemény János küldte el fiát, Simont Zrínyi meglátogatására (ne feledjük: fél évtizede Kemény és Zrínyi még a csatamezőn állt szemben egymással.) Hozzá igyekezett sárospataki tanulmányai után Bónis Ferenc, udvarában lakott és tanult Kálnoky Sámuel, a későbbi erdélyi kancellár.

A vár kulturális levegőjét jellemzik Vitnyédy István szavai. Amikor Zrínyi egykori iskola- és itáliai útitársa, Zichy István kamaraelnök el szeretné küldeni fiát Zrínyihez, s ő javasolja, hogy fogadja be: Nagyságod udvarában, mint egy Athenasban küldik az urak magok fiait – írta.

Csáktornya a harcoktól felszaggatott, végigpusztított hazában a kultúrának kis szigete volt. Légköréről két utazó leírásából is értesülhetünk. Evlia Cselebi török szövegének szokásos túlzásaiból nehezen hámozzuk ki a valóságot, de a fegyelmezett, puritán Tolliust szó szerint vehetjük. Ő Grazban hallott Zrínyiről, s jól esett a köröskörül látható műveletlenség közepette gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt, olvasottsággal bíró családot látnia. Elbájoló, pompás kertet talált, valóságos múzeumot, fegyverekkel, éremgyűjteménnyel, Zrínyi hőstetteit ábrázoló festményekkel, nagy könyvtárral. Az utazó megjegyzi, hogy a képek közt látható Luther Márton és felesége arcmása is. Nyilván a család református korszakából maradt, s jellemző Zrínyi vallási türelmére, a kultúra értékeinek megbecsülésére, hogy buzgó katolikusként sem titkolta, gondosan őrizte e képet. Vallási türelméről tanúskodik 1662-es országgyűlési szereplése is, melyen fellépett az erőszakos térítés ellen, s képes volt a református nemesség összefogásra. Nem lehet véletlen, hogy angol életrajza reformátusnak tartja.

Egyéniségét találóan jellemzi Bethlen Miklós. Szavait már nem diktálhatta semmiféle hízelgés, hiszen börtönöket megjárva, ötödfél évtizeddel később veti papírra: „Igen tudós, vitéz, nagy tudású, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás, képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és az igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő, nagy és szép termetű, lelkű és ábrázatú, in summa: akkor magyar virtuosus és híres ember hozzá hasonló nem volt, sőt az én vékony ítéletem szerint Bethlen Gábortól fogva maig sem, ha olyan országot és szerencsét nem bírt is."

Ez a tartalmas, nemzetet formáló élet azonban mindössze 44 esztendeig tartott. 1664 novemberében, még további nagy célokat formálgatva, sorsdöntő elhatározásokat érlelve egy szerencsétlen vadászbaleset következtében tragikusan véget ért. Nem csoda, hogy korai sírbahullját a nemzet közvéleménye nehezen vette tudomásul, és mögötte ármányt, orgyilkosságot sejtett. Nincs okunk kétségbe vonni a kutatók többségének egyetértését, hogy a század e nagy fia valóban baleset áldozata lett. De nincs okunk feledni azokat a szép legendákat sem, melyek szerint nem így történt.

Újjáépítés és a polgárosodás kezdetei (1690 - 1849)

Nemesi társadalom, birtokviszonyok – Újratelepítések, nemzetiségi viszonyok

A történeti Zala megye területe a 20. századig nem sokat változott. Ekkor került az I. világháborút követően Jugoszláviához a Muraköz és a vend vidék összesen 172 faluval, illetve az 1949-es közigazgatási változások közül a legjelentősebbként a Balaton felvidék Veszprém megyéhez. Természeti viszonyait tekintve a megye három nagyobb tájegységre oszlott, dél-nyugaton a Dráva és a Mura által körülvett Muraközre, középen a Kerka és a Zala folyók által határolt Göcsejre, valamint a Balatontól északra, a Keszthely-Zalaszántó vonaltól keletre eső Balaton-hegyvidékre. Szabad királyi városa nem volt, jelentősebb városai (Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Csáktornya, Keszthely) végig földesúri joghatóság alatt maradtak. A 13/14. század fordulójának anarchiáját követően az Anjou uralkodók központosítási törekvéseinek eredményeként Zalában is új nagybirtokos réteg kezébe került a megye. Az alsólendvai Bánffyak, Széchyek, Kanizsaiak és néhány jelentékenyebb középbirtokos família mellett a nemesség többsége elszegényedett, nagyszámú nemesi, kurialista falu alakult ki. A folyamatot erősítette a török háborúk időszaka. A mohácsi csatát követően a belső rend megingását, a kettős királyság bizonytalanságait a török hadjáratok mellett a saját haderővel rendelkező nagybirtokosok hatalmaskodásai, erőszakos területfoglalásai jellemezték. Mind Szapolyai János, mind Ferdinánd gátlástalanul osztogatta híveinek a másik fél birtokait. Nádasdy Tamás Szapolyai híveként nyerte el a Kanizsaiak fiágának kihalását követően fiúsított Orsolya kezét. Az így megszerzett birtokok földrajzi fekvése már Ferdinándhoz kötötte, hamarosan visszatért hűségére. A Muraközt Csáktornya központtal a Cilleiek helyébe lépő Ernuszt János, majd a Zrínyiek szerezték meg, akik egészen a 17. század végéig birtokolták. A Széchy birtokok Tamás özvegye, Székely Magdolna révén kerültek Ferdinánd hadvezérének, Salm Miklósnak a kezére.

A Mohács után következő két évszázad változásainak felmérésére jó kiindulópontul szolgál a Maksay Ferenc által feldolgozott 1549. évi országos összeírás. E szerint 7 birtokosnak volt Zalában 100-nál több portája: Zrínyi Miklós horvát-szlavón bánnak (94 helység, 743 porta), Bánffy Istvánnak (135 helység, 493,5 porta) és Lászlónak (130 helység, 578,5 porta), Nádasdy Tamásnak (41 helység, 217 porta), Salm Miklósnak (18 helység, 135,5 porta) és bajnai Both Györgynek (17 helység, 104 porta). A legnagyobb birtokok a megye nyugati-dél-nyugati harmadában feküdtek. A 71 középbirtok (11-100 porta között) és a mintegy 300 kisbirtok (0-10 porta) tulajdonosai között más országos méltóságok mellett megtalálhatók voltak az egykori bárócsaládok szerényebb vagyonú tagjai, és a megyében, régióban törzsökös jómódú középbirtokosi famílialk. Utóbbiak közül az Ambrus személyében országbírói tisztet is betöltő, de a 16. század végére helyi jelentőségűvé váló ákosházi Sárkány, a csébi Pogány, gersei Pethő, pölöskei Eördögh, osztopáni Perneszy, berekszói Hagymásy, nádasdi Darabos, tóti Lengyel családok tagjai, mint várral is bíró jómódú nemesek viselték a megye fontosabb posztjait.

A nyugati nagybirtoktömböt az egytelkes nemesek zónája szegélyezte, 126 helységben 813 család Szentgyörgyvölgye, Zalabér, Egerszeg környékén, valamint az Egerszeg–Tófej és a Hetés–Rádó vonaltól délre eső területen. Anyagi helyzetük erősen differenciált volt. A megye portáinak tizedét birtokolták egyházi személyek és testületek, 53-an 575,5 portát. A 100 portán felüli veszprémi püspökség mellett, amely 14 helységben 155 portát bírt, a veszprémi, győri, vasvári káptalan, a kapornaki, zalavári bencések, a türjei premontreiek, az örvényesi, csáktornyai pálosok tartoztak e körbe.

A középkori megye 36 mezővárosából 30-at vett számba az összeírás. A porták pusztulása még elviselhető mértékű volt, a 417 puszta telek az összes portaszám tizedét sem érte el. Többségük a veszélyeztetettebb Kanizsa és Egerszeg környékén, kis- és középbirtokon feküdt. Az összeírók 1723 új telepes, adómentes jobbágyot vettek számba, tömegesen Letenyén és környékén, a tőkeerősebb nagy- és középbirtokok telepítésében. A megye 1549. évi birtokosainak kétharmada korábbi, legkésőbb a 15. században meggyökeresedett családok leszármazottja volt. A jelentősebb egyházi birtokosok megtartották középkori eredetű jószágaikat. Új urakhoz a portáknak mintegy negyede került házasság, zálog, vétel, szervitori szolgálat révén. A nagybirtokosok közül a már említett Zrínyi család, Salm Miklós és Nádasdy Tamás volt új birtokos, utóbbi kettő házassága révén.

A 18. század közepére a megye nagybirtokos rétege szinte teljesen kicserélődött. A megye két legjelentősebb városa közül Zalaegerszeg megmaradt a veszprémi, majd 1776-tól a szombathelyi püspökség oppidumaként, Kanizsát és környékét Nádasdy Tamás özvegye, Kanizsai Orsolya felvidéki cserebirtokok fejében még a 16. század végén átengedte a kincstárnak, mivel saját erőből nem tudta fenntartani a török harcok idején kulcsfontosságú várat. Az 1600-ban török kézre került, majd 1690-ben felszabadított város közvetlenül a kamara alá rendelve időlegesen széleskörű önállósággal rendelkezett, majd világi földesurak, Ech báró, a Grasich, Szapáry, végül tartósan a Batthyány család hercegi ágának kezére került. A legnagyobb uradalom, a Dráva és a Mura által körülzárt Muraköz, amely a Zrínyiek sikeres védelmi politikájának eredményeként a megye legsűrűbben lakott területe maradt, részben már Zrínyi Péter kivégzését (1671) követően, majd Zrínyi Miklós fiának, Ádámnak a halála (1691) után teljesen a koronára szállt, a stájer (gráci) kamara kezelésébe került. A muraközi uradalomhoz száznál több falu és mezőváros tartozott, úrbéres földterülete 1767-ben 27 911 hold volt. 1695 és 1709 között

Marchio de Prie bírta, tisztázatlan, hogy bérleményként, vagy tulajdonosként. 1715 és 1719 között Chikulini János bérleménye volt. 1720-21-ben királyi adományként szállt az indigena gróf Althan Mihály generálisra, aki a megye főispánságát is megkapta. Althán III. Károly bizalmi embere, egykori apródja volt még spanyolországi tartózkodása idejéből, aki egy alkalommal állítólag az uralkodó életét is megmentette. A rossznyelvek szerint III. Károlyt gyengéd szálak fűzték a szép Pignatelli hercegnőhöz, Althán nejéhez, s a fejedelmi adomány részben e kapcsolat „gyümölcse" volt. Az új földesúr rövid ideig élvezhette szerzeményét, még 1721-ben meghalt. Fia, az 1710-ben született Althan Mihály János örökölte az uradalmat, s a főispáni széket, amelyet ténylegesen csak 1733-ban vett át Batthyány Lajos főispáni adminisztrátortól, aki egyben magyar alkancellár, majd 1721 és 1746 között kancellár volt.

Az Esterházy család, amely nyolcévnyi megszakítással (1683-1691, Zrínyi Ádám) 1671 és 1721 között a megye főispáni tisztét is betöltötte, a 18. század folyamán jutott Zala megyei birtokaihoz, az alsólendvai, a lenti és a csobánci uradalmakhoz. Az alsólendvai uradalmat királyi adományként Nádasdy Tamás országbíró kapta meg, miután a Bánffyak a 17. század derekára kihaltak. Őt a Wesselényi összeesküvésben való részvétele miatt 1670-ben kivégezték, birtokait elkobozták. Az uradalom a kincstár kezelésébe került, majd viszonylag későn, 1712-ben kapta meg a Nádasdyval leányágon rokonságban álló Pál nádor, aki az alsólendvai és a lenti uradalom fejében 102.500 forintot fizetett be a kamarának. Az úrbérrendezés idején e részt a hercegi ág feje, Miklós birtokolta (27.896 hold), de jelentős területek voltak a devecseri uradalom részeként a grófi ág kezén is (4.042 hold). Ugyancsak Bánffy birtok volt a bellatinci uradalom. Miután Nádasdy Ferenc halálát követően kincstári birtok lett, Széchényi György esztergomi érsek vette zálogba 1682-ben 100.000 forintért. Később ezt az összeget vételárként ismerték el, a birtok a család birtokába került. Felesége, Széchényi Julianna révén gróf Ebergényi László generális, majd lánya házasságával veje, gróf Csáky György örökölte. 1767-ben a tulajdonos gróf Csáky György volt 6.740 hold úrbéres földterülettel. A szécsiszigeti uradalmat (1549-ben Salm Miklós birtoka) gróf Kéry Ferenc tábornok kapta meg elmaradt illetményei fejében, majd a Szapáry család birtokolta. Gróf Szapáry Péter úrbéres területe 1767-ben 3.808 hold volt. Nagyobb, 100 hold feletti úrbéres terület volt a Széchényi és a Festetics

1785 körül épült kisnemesi (Deák) kúria Söjtörön.

családok kezén, amelyek megerősödése, az arisztokráciába való felemelkedése a 17. században kezdődött és a 18. században teljesedett ki. Az elkobzott Nádasdy birtokokból Széchényi György 1677-ben vásárolta meg a kincstártól a pölöskei és a szentgyörgyvári jószágot. Birtokosuk az úrbérrendezéskor gr. Széchényi Zsigmond volt 1.780 hold úrbéres területtel. A Festeticsek még a 17. század végén jutottak Kemend birtokába, 1737 és 1740 között részenként vásárolta meg a gersei Pethő, majd a Hagymásy családok kezén lévő Keszthelyt, Rezit és Tátikát a Muraközből érkezett Festetics Kristóf, a család első igazán ismert, közéleti szerepet is vállaló tagja. 1767-ben a család úrbéres földterülete a megyében 6.105 hold volt.

Batthány Ádám még az 1650-es években vásárolta meg a szentgróti uradalmat, amely 1712-től a grófi ág kezén volt. Kanizsa 1743-ban, Homokkomárom 1744-ben került Batthány Lajos kezére. A grófi és hercegi (B.-Strattman) ág összes úrbéres területe 1767-ben 8.480 (6.167-2.313) hold volt. A felsoroltakon kívül br. Sennyey Antal (3.085 hold, Alsóbagod, Bak, Hásság, Nagykutas, Náprádfa, Pölöske) és Bernáth György (1.214 hold, Jakabfa és Resznek) birtokolt 1.000 hold feletti úrbéres területet.

Legnagyobb egyházi birtokosok a veszprémi püspökség (8.480 hold), a veszprémi káptalan (3.490 hold) és a budai társaskáptalan (4.531 hold) voltak, valamennyien középkori alapítású javadalmak. A szombathelyi püspökség létrejöttével (1776) arányosan részesült a veszprémi püspöki javakból. A szerzetesrendi birtokosok közül a tihanyi és zalavári bencések, a csáktornyai pálosok és a türjei premontreiek úrbéres területe esett 1.140 és 1.693 hold közé.

Kicserélődött részben a középbirtokos nemesség is, amely Degré Alajos szerint 1819-ben a megyei nemesség 12-13 %-át tette ki. A 16-17. századi tekintélyes birtokkal, jelentős befolyással bíró családok közül, amelyeknek képviselői folyamatosan jelen voltak a megyei tisztikarban, mint a gersei Pethő, pölöskei Eördögh, osztopáni Perneszy, berekszói Hagymásy, nádasdi Darabos családok tagjai, fiágon kihaltak. Egykori területeik a lányági öröklés folytán részben más középnemesi családok kezére jutottak, másrészt a 18. század folyamán az 1.000 hold feletti úrbéres területtel rendelkező birtokosok szerezték meg őket. Pölöske (pölöskei Eördöghök) a Széchényiek, a Hagymássyak központja, Szentgrót a Batthyányak, Keszthely, a Gersei Pethők egykori fészke a Festeticsek kezére került. A Dóczy, Hertelendy, Forintos, Sárkány családok tagjai megtartották, gyarapították birtokaikat, ugyanakkor a megye életét irányító hivatalvállaló elit vezetőivé váltak. Mások, mint a Niczky, Sigray és Inkey családok, több megyében is birtokosok lévén, később ott terjeszkedtek, vállaltak közéleti szerepet, vagy gazdasági–társadalmi felemelkedésükkel párhuzamosan túlléptek a megyei szerepvállalás keretein.

Így vált lehetővé a 18. század első felében néhány új família felemelkedése, amelynek homo novusai 1-2 telkes nemesből képességeik, valamint főúri patrónusaik révén (akikkel többnyire familiárisi viszonyban álltak) jelentős (szolgabíró, alispán) hivatalokhoz jutottak. Tekintélyük révén további családtagokat juttattak megyei tisztségekbe, felküzdötték magukat a bene possessionátusok közé. A Deák, Tuboly, Csertán családok példázzák ezt az utat.

A hatalmas birtoktestek közé ékelve tehát néhány tehetősebb középbirtokos, számos kisbirtokos, rengeteg egy, vagy töredéktelkes kisnemes és a 42 nemesi falut lakó földművelő parasztnemesség jellemezte a 18. századi Zala megyét. A nemesi osztály nagy többségét az úrbérrendezés-kori Zalában a paraszti módon élő, saját nemesi földjeit művelő, vagy jobbágytelken ülő kurialisták, illetve parasztnemesek adták. Számuk több ezerre tehető volt. Közülük néhányan tartottak 1-2 úrbéres zsellért. A kisbirtokosok esetében jellemző volt a további telekaprózódás, a teljes elszegényedés. Zalát – ha nem is a Sopron megyéhez hasonló mértékben – a hatalmas uradalmak, a jelentékeny középbirtok mellett a kis és törpebirtok, valamint a kurialista nemesség túlsúlya jellemezte. Árugazdálkodást a nagybirtokok mellett csak néhány középbirtok tudott felmutatni.

xxx

Zala megye a középkorban a sűrűn települt aprófalvas megyék közé tartozott, Holub József 1.227 középkori zalai települést írt össze, amelyek átlagosan 5-10 jobbágycsaládnak adtak otthont. A török háborúk csaknem két százada alatt ez a településhálózat szétzilálódott, a települések nagyobb részét azonban a 18. század közepére újra telepítették.

Az első csapásokat az 1529. és 1532. évi török hadjáratok jelentették, amelyek során a török csapatok végigpusztították a vármegyét. A központi hatalom gyengülése, a kettős királyság, majd az ország három részre szakadása 1541-ben a belső rend felbomlásához vezetett. 1566-ot, Szigetvár elfoglalását követően megszaporodtak a törökök zsákmányszerző portyái, sokat szenvedett a megye lakossága a kiépülő végvári rendszer fizetetlen zsoldosaitól, a 15 éves háború hadmozgásaitól. 1600-ban török kézre került Kanizsa, vele a megye déli fele. A Kanizsától a balatoni felvidéken át húzódó hódoltsági peremvidék lakossága egyként szenvedett magyar és török földesurától, a végvárak ellátatlan, éhező katonáitól. A megyebeli várak, Egerszeget is beleértve csak kisebb ellenséges haderő megállítására voltak képesek. A Zrínyiek által erősen őrzött Muraköz, valamint a főbb útvonalaktól távol eső, erdők, dombok között megbúvó falvak menekültek csak meg a nagymérvű elnéptelenedéstől. Gyakran előfordult, hogy egy-egy pusztító portya után a visszaszivárgó őslakosok házaikat nem eredeti helyükön, hanem néhány kilométerrel távolabb, védettebb, eldugottabb helyen építették fel.

Az 1660-as években előbb pestis és éhínség tizedelte a lakosságot, majd az 1663/64. évi hadjáratok, Kanizsa sikertelen ostroma, Új-Zrínyivár lerombolása jelzi a stációkat. A legnagyobb pusztulást kétségkívül az 1683-ban kezdődő, a század végéig elhúzódó felszabadító háborúk hozták. A mocsarak között fekvő Kanizsa visszafoglalásánál a felégetett föld taktikáját alkalmazták, a Zalától délre eső falvak lakóit kiköltöztették, az állatokat elhajtották, a házakat és a vetéseket felégették. A vár 1690-ben került újra keresztény kézre, a megye déli és keleti fele azonban romokban hevert. Az elvadult földek visszahódítására minél több munkaerőre volt szükség. Ezt országszerte a bevándorlás, belső migráció és a szervezett telepítés hármas forrása biztosította. A telepítések a nagyobb költségekkel járó, de hatásosabb formát jelentették, főként a nagybirtokosok gyakorolták. A kisebb birtokosok elegendő pénz hiányában a szökött jobbágyok és katonák befogadásával igyekeztek megszerezni a szükséges munkaerőt.

Zalában közvetlenül Kanizsa visszafoglalását követően megindult a lakatlan területek benépesítése, elsősorban azokban a helységekben, amelyek a török korban is működőképes nagy uradalmakhoz tartoztak. Jellemző, hogy a földesúr saját túlnépesedett falvaiból telepítette át jobbágyait az elnéptelenedettekbe – például a Muraközből a Mura mentére. Máskor a szomszédos véghelyekről érkeztek új lakók. A magyar kézen maradt várak körüli helységek viszonylagos védettsége miatt e helyeken jelentékeny számú lakosság maradt, részben végváriak, részben helyi „polgárok", ide menekült jobbágyok. Így telepített Radonay Mátyás zalavári apát „Egerszegen lakozó böcsületes püspöki embereket" a szomszédos Csácsba.

Ezek az első telepítések ritkán hoztak tartós sikert. A népesség gyarapodását erősen visszavetették a Rákóczi szabadságharc hadi eseményei és a 10-es évek fordulóján dúló pestisjárvány, amelynek méreteiről az 1711. évi

adóösszeírások tudósítanak. Sok helyen a lakosság 50-70 % -a esett áldozatul a kórnak. A sikertelenség másik oka, hogy a változó földesúri kedvezmények miatt nagy volt az újonnan jöttek mobilitása. A lakatlan területek földbirtokosai nagy kedvezményekkel, olykor egymás ellenére is igyekeztek megszerezni a földjeik műveléséhez szükséges munkaerőt. Kilencedet úgyszólván sehol sem követeltek, robotot is alig, mivel alig volt még allodiális földjük. A kedvező feltételeket azonban ritkán foglalták írásba. Így idővel országszerte kedvezőbb helyzetbe kerültek a német telepesek, mivel esetükben – talán a távolság, talán a szervezettség miatt – általában írásban is rögzítették a szabad költözést és a szolgáltatásokat. A magyar telepesek jelentős része szökött jobbágy volt, amit mutatnak a század első évtizedeiben megszaporodó jobbágy visszakövetelési perek, valamint az, hogy a fennmaradt szerződéseken szinte soha nem tüntették fel a telepesek származási helyét.

A belső migráció mellett korán megindult a más nemzetiségűek egyéni bevándorlása, illetve szervezett földesúri telepítése magyar területre, amelyet az 1723. évi törvények 103. és 117. paragrafusai is segítettek. A saját hazájukból kiszorult szerbek, horvátok már a török korszak elejétől, az 1520-30-as évektől érkeztek, míg a német anyanyelvűek az osztrák örökös tartományokból és német területről a 17. század kilencvenes éveiben jelentek meg. A bécsi udvar, valamint a 18. század elejének indigena, vagyis idegen származású új földesurai mind a horvátok, mind a német ajkúak betelepítését támogatták.

Zalában az 1720-as években indult meg a puszta helységek benépesítésének második, immár hosszú távon is eredményes hulláma, amelyben jelen voltak ugyan a későbbi nemzetiségek, de számuk nem volt akkora, hogy az a nemzetiségi arányok számottevő eltolódását okozta volna. Megmaradt a bellatinci és részben az alsólendvai uradalom vend, azaz szlovén és a Muraköz horvát dominanciája, németajkúak Kanizsa környékére előbb a Szapáryak (Homokkomárom, Hosszúvölgy, Fűzvölgy, Kiskanizsa), majd a Batthyányak (Szepetnek) telepítésében kerültek. Nagykanizsán a várat részben német katonaság szállta meg, amelynek egy része annak 1702-ben történt felrobbantását követően is helyben maradt. 1690-től kezdődően több mint egy évszázadon keresztül apránként, családonként is érkeztek német föld- és kézművesek. Az 1715. évi összeírás adatai szerint a város lakóinak 60 % -a magyar, 18 %-a délszláv és 22 % -a német nevet viselt. A német elem 1755-ig a város vezetését is szilárdan kézben tartotta. 1745 és 1825 között a polgárrá fogadott 426 betelepülő közül 139 érkezett közvetlenül Ausztriából, vagy német területről, német nevet ennél többen viseltek.

Német telepes ábrázolása Taliándörögd 18. századi térképén.

Valószínű, hogy Kanizsa visszafoglalásakor élt szláv népesség a városban, amelybe a horvát bevándorlás a következő évszázadban is folyamatos és erőteljes maradt. 1715-ben 265 gazda közül 47-en viseltek délszláv nevet, 1745 és 1825 között 40 Muraközből és 64 Horvátországból bevándorolt személyt fogadtak polgárrá. A közelben, az egykori letenyei és kanizsai járás területén napjainkig megőrizték horvát jellegüket a Mura menti falvak, Tótszentmárton, Tótszerdahely, Molnári, Semjénháza, Petrivente, Murakeresztur, Fityeház és Bajcsa, amelyek lakói nagyobbrészt a túlnépesedett muraközi falvakból kerültek a 18. században egyénileg, vagy földesuraik révén erre a vidékre. Jellemző, hogy horvát származású földesurak, Tótszentmártonban a Budor és Bedekovics családok, Tótszerdahelyen és Molnáriban a Zajgár család fennhatósága alatt éltek. Az Alsó-Zala völgyében az 1725 táján újratelepült Udvarnok és Gyülevész első lakosai is horvátok voltak, akik azonban hamar asszimilálódtak.

A 18. század 40-es éveiben indultak meg újra a zalavári apátság telepítései. III. Károly az apátságot az alsóausztriai Göttweig bencés apátságának adományozta, amely a jövedelmezőség érdekében a falvak újjáépítésére törekedett. Csácsba, Esztergályba, Kisradára többségükben német, míg Bárándra, Zalavárra, Nagyradára magyar telepesek érkeztek. Piasol Odiló apát 1749-ben a következő feltételekkel telepített Esztergályba öt német családot:

Házat építhetnek az Esztergály patak mellett házhelyenként négy, fejenként kettő hold földdel, két hold irtásra szánt erdőrésszel.
Mivel Esztergálynak nincsenek rétjei, az uradalom minden telepes részére az erdőből annyit enged át, hogy négy szekér szénája legyen.
Ha irtás idején a szénából fogyatkozás állna be, a szigetben Bárándnál, vagy Esztergálynál négyszekérnyi szénát kaszálhatnak, három évig adózás nélkül, azután alku szerint.
Bort az ország törvényei szerint mérhetnek.
Házuk elkészülte után tilos gyümölcshozó fát kivágniuk engedély nélkül.
Az irtásra vállalkozók kötelesek szándékukat előre bejelenteni, az adózás miatt engedélylevelet kérni. Irtásaikat és házaikat előzetes bejelentés után eladhatják.
Eladás után az uradalmat becsű szerint kártalanítani kell.
Évente nyolcnapi igás robotot, évi egy forint földbért, kukoricából, káposztából, kenderből tizedet kötelesek adni.
A húsmérés és kocsmáltatás az uradalom monopóliuma.

Az idegen ajkúak bevándorlása, telepítése ellenére Zala nemzetiségi összetétele nem változott meg jelentősen. Nyugati felén, Csesztreg és Lövő környékén részben megmaradt a magyar lakosság, csakúgy, mint a Muraköz horvátsága és a vend vidék korábbi lakói. A megye más részeibe, a szántói és a tapolcai járások pusztult falvaiba többnyire magyar lakosság került. A betelepült németség jelentős része, csakúgy, mint az Alsó-Zala völgyébe került horvátok, hamarosan elmagyarosodtak. Ez alól kivételt a Mura menti falvak és részben Nagykanizsa nemzetiségi lakosai jelentettek.

Az 1773. évi helységnévtár adatai szerint Zala megye helységeinek száma 563, vagyis alig fele a Holub által közöltnek. Ezekből 20 mezőváros, az 543 falu közül 401 magyarok lakta, 120 horvát, 22 vend és 18 német.

A megye újjászervezése

Míg a központi kormányszervek Magyarországon elsősorban felügyeleti és tanácsadói szerepet játszottak, – utóbbival az uralkodót segítették – a feudális adminisztráció alapegységei a helyi, elsősorban megyei önkormányzatok voltak. A nemesi vármegye alapjait a 13. században rakták le. A korai feudalizmus végére kialakult szervezet és forma lényegileg átmentődött a 18. századra, s megmaradt egészen az 1848-as forradalomig.

A megyék jogkörét a törvények és a szokásjog alakította ki, közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat egyaránt ellátták. Részt vettek a jogalkotásban is, részben helyi szabályrendeleteik, a statutumok, részben országgyűlési követeik révén, akiknek állásfoglalása döntő volt az országgyűlés alsótábláján. Tisztviselőiket – a király által kinevezett főispán kivételével – maguk választották, vagy nevezték ki, ügyeikben nagyfokú önállósággal jártak el. Központi felügyeletük a Helytartótanács megalakulásával (1724) erősödött meg, amely egységes normatívákat alakított ki, szabályozta a szakigazgatás menetét, s felügyeletét egyre konkrétabb ügyekre terjesztette ki.

A felszabadító háborúk, a Rákóczi szabadságharc, valamint a század elején a pestis pusztításait követően – bár Habsburg fennhatóság alatt – békés, újjáépítő korszak köszöntött a lakosságra. Megszűnt az ország szétszakítottsága, helyreállt a belső rend. A kipusztult, lakatlan területeken a sok évszázados múltra visszatekintő vármegye, amely döntő szerepet játszott a hódoltság alatt a magyar államiság megőrzésében, szervezeti hiányosságai ellenére képes volt az újjáépítés és általában a megye életének megszervezésére, irányítására, ehhez azonban szükségessé vált az írásbeliség fokozása, egy gyengén működő, de mégis létező központi megyei adminisztráció kiépítése. Ehhez segítséget nyújtottak a század elejének törvényi szabályozásai (1715, 1723. és 1729. évi törvénycikkek). E törvények egységesítették a megyék sokszor eltérő gyakorlatát, számos ésszerű és hasznos szabályozás született. Az 1723. évi 56. tc. előírta, hogy a főispánok „ha csak a király és az ország közszolgálatában elfoglalva nincsenek" állandóan a megyében lakjanak, hogy 3 évente kötelező tisztújítást tartani, valamint az alispánok és a megyék más tisztviselői nemesek, birtokosok, „s ama megye földesurainak semmi módon le nem kötelezettek legyenek." A hivatalokra az egész megye beleegyezésével kellett őket megválasztani. Az 58. cikkely szabályozta a megyei közgyűlések megtartásának módját, leszögezte, hogy a közgyűlések határozatait a kisgyűlések, illetve a vezető tisztségviselők sem változtathatják meg. Az 1729. évi 15. tc. rendelkezett arról, hogy megyénként csak egy rendes alispán működhet, aki alá, ha szükséges, helyettes alispánt kell választani hatáskörének pontos szabályozásával. Korábban Zalában is évszázados gyakorlat volt a kettős alispánság. A 25. tc. írta elő, hogy a megyei bírák és tisztviselők a törvénykezési és más hivatalos iratokat évenként kötelesek eredetiben a megye levéltárába benyújtani. A megyének azonban hosszú évszázadokon keresztül nem volt székhelye, így levéltára sem. Az 1723. évi 73. törvénycikk rendelkezett arról, hogy: „mindazon megyék, melyeknek megyeházuk még nincsen, ilyet gyűléseik és törvényszékeik tartása, levéltáruk, s okleveleik megőrzése, a gonosztevők, s foglyaik őrzése és a végrehajtások eszközlése végett biztos, s amennyire lehet, magoknak a megyebelieknek nagyobb kényelmére, mindegyik megye közepén fekvő helyen, és (ha lehet) városokban, vagy nagyobb, kiváltságos mezővárosokban szerezzenek." 1733-ra készült el Zalaegerszegen a megyeháza, a mai bíróság épülete.

Az 1731-32-ben épült megyeház Zalaegerszegen.

Ez a tény véglegesen eldöntötte a megyeszékhely kérdését is. A 17. században a közgyűléseket változó helyszíneken, a török veszély miatt legtöbbször a Vas megyei Körmenden tartották. (Részben ezzel magyarázható gyér látogatottságuk.) A főispánok gyakran távol voltak, a jegyzőkönyveket, és általában a megye iratait az alispán, vagy a jegyző őrizte saját házában, onnan vitte magával hivatalos alkalmakra. Az iratok átadására a jogutódnak több példát találtunk, ennek ellenére az állandó vándorlásban könnyen elkallódtak, pusztultak. Zalát 1596 és 1715

között a csaknem teljesen török kézre került Somoggyal egyesítették, de voltak közös tisztségviselői Vas, Sopron és Veszprém megyékkel is. Így a 18. században szorgos kutatások eredményeként számos megyei vonatkozású irat került elő a szomszédos megyékből. A század elejétől a megye már saját területén, általában Zalaegerszegen, a veszprémi püspök egy korábban raktárnak használt épületében tartotta gyűléseit. Az 1729. évi 29, 30. és 35. törvénycikkek szabályozták a megyei igazságszolgáltatás menetét, az egyes tisztviselők bíráskodási hatáskörét, a fellebbvitel módját, formáit és intézményeit. A Helytartótanács egyik fő feladata lett a megyék központi irányítása és ellenőrzése. Kétségtelen, hogy működésének egyik következményeként megnőtt az ügyiratok száma, erősödött a bürokrácia, a megyék írásbelisége azonban már a század elejétől felfele ívelt. Ennek egyik oka Degré szerint a reformáció során megindult széleskörű írástanítás realizálódása volt, amelynek eredményeként a nemesség szélesebb rétegei fordítottak gondot az írásbeliségre. Az új, békésebbé váló világban rengeteg változás következett be mind a birtokviszonyok, mind az élet egyéb területein, amelyek nyilvántartása, rögzítése már túllépte a szóbeliség által még kontrolálható kereteket.

Nemesi bandériumi zászló 1742-ből (Göcseji Múzeum, Mazur Ildikó felvétele).

Zala járásokra és uradalmakra tagolódott. Szabad királyi városa nem volt, csak két jelentősebb mezővárosa, Egerszeg és Kanizsa. A megyeszékhely a veszprémi, majd 1776-tól, megalakulásától a szombathelyi püspök birtoka maradt. Kanizsát Nádasdy Tamás özvegye, Kanizsai Orsolya felvidéki cserebirtokokért a 16. század végén átadta az uralkodónak. A megerősített végvárat 1600-ban mégis elfoglalta a török. 1690-ben, felszabadulását követően néhány évig külön kanizsai járást is emlegettek, ez azonban rövidesen megszűnt. A város sokáig hadakozott változó földesurai ellen, a század közepére véglegesen a Batthyány család kezére került.

A járás (processus) fogalmát a középkorban is ismerték, megszervezésükre azonban csak a 18. század első évtizedeitől fordítottak nagyobb figyelmet. 1513-ból Degré Alajos kutatásai nyomán három járást ismerünk, a legnagyobb birtoktesteket magába foglaló nyugatit kapornakinak nevezték. Később kettéosztották kapornaki kisebb és nagyobb járásra. A nagyobbat a 18. század közepétől egerszeginek hívták, ebből hasították ki a század végére a lövőit, amely magába foglalta az alsólendvai uradalmat is. A másik két régi járás a szántói és a tapolcai volt. A forrásokban a 17. században előfordult a szentgróti, vagy sümegi elnevezés is. Valószínűleg ugyanazt a területet jelentették, az elnevezést az indokolja, hogy a közgyűléseket és törvényszékeket gyakran tartották az utóbbi két helységben. Különleges státusa volt a Muraköznek: gyakorlatilag egy uradalomból állt, amelynek földesura általában a megye főispáni tisztét is betöltötte. Állam volt az államban, ugyanakkor a megye leggazdagabb, legsűrűbben lakott területe, amelynek külön szolgabírája, később alszolgabírái, esküdtjei voltak. Szabályszerű

járássá szerveződése a század közepére tehető. 1596 és 1716 között külön járásként kezelték Somogy megyének a királyi Magyarországhoz tartozó területét is.

Mivel a processusokat a korabeli iratokban szolgabírájuk nevén emlegették, azonosításuk csak a 18. századtól biztos. Ez alól ismét kivétel a Muraköz, amelyet csaknem mindig nevén neveztek. A szolgabírókat a 18. század elejétől kezdték főszolgabírónak nevezni, alszolgabírákat a 16. század végétől ismerünk név szerint. A járások nagyságától függött, hány alszolgabírót (2-3), esküdtet (4-12) választottak. Legnépesebb a kapornaki nagyobb járás tisztikara volt. Az adóalap összeírások 1750-ig a régi járások és uradalmak szerint történtek. Muraközre a 18. századtól a megye határozata alapján az adó egyötödét szabták ki (quintalitás). A megyei mellett tehát létezett és egyre több, részben közigazgatási, részben bíráskodási feladatot kapott a járási adminisztráció is, ahol azonban a század első felében még a szóbeliség volt meghatározó. Járási székhelyek hiányában a központ a mindenkori főszolgabíró kúriája volt. Beosztottjai is lakóhelyükről járták körbe a körzetükhöz tartozó falvakat. Ezért tartották fontosnak a járásban lakást. Volt példa rá, hogy hiányában lemondott a tisztviselő.

A községeknek még alig volt írásbeli igazgatásra alkalmas emberük. Egerszegnek, a megye székhelyének is csak a 18. század közepétől volt jegyzője, aki egyben a kántor, tanító és malombíró feladatait is ellátta.

Zala vármegye és az Althan család címere a bandériumi zászlón (Göcseji Múzeum, Mazur Ildikó felvétele).

A megyei igazgatás központi szerve a közgyűlés (generalis congregatio) volt, amelyet évente 6-12 alkalommal hívtak össze. Sürgős döntést igénylő esetekben egy kisebb stáb, a tisztviselők és a közvetlenül érdekeltek ültek össze a rész- (particularis) gyűléseken. A tisztújítás, éves adókivetés elfogadása, és felosztása, a nemességvizsgálatok és az armálisok publikálása csak közgyűlésen történhetett, mivel nagy nyilvánosságot kívántak, a megye egész lakosságát érintették. A közgyűléseken és törvényszékeken, amelyeket gyakran közvetlenül egymás után tartottak, az alispán, vagy helyettese elnökölt. Jelen voltak a jegyző, a főszolgabírák egy-egy beosztottjukkal, az uradalmak képviselői (őket az alispánokkal együtt név szerint sorolták fel), és többnyire az adószedő is. A főispán, a megye legnagyobb földbirtokosai és az egyházi méltóságok csak kivételes esetekben, tisztújításkor, főispáni beiktatásokon, különleges horderejű, vagy őket közvetlenül érintő ügyek tárgyalásakor jelentek meg.

Megyegyűlést a fő-, vagy alispán, illetve maga a közgyűlés hívhatott össze, a területén élő, vagy ott birtokos nemesek és egyházi intézmények vehettek rajta részt. A napirendi pontok meghatározott sorrendben következtek, elsőként a királytól, nádortól, központi kormányszékektől érkező megkereséseket tárgyalták meg. A közgyűlés eseményeit már a 16. század közepétől jegyzőkönyvben rögzítették. Ezek a korábbi időkből meglehetősen hiányosak, 1716-tól azonban sorozatuk teljesnek mondható.

Leglátogatottabbak a tisztújítások voltak. Erre 1712 és 1747 között hét alkalommal került sor. Ebből is látszik, hogy az 1723:53. tc.-et a háromévente kötelező tisztújításról még nem tartották be. A jegyző, a század harmincas éveiben feltűnő tiszti ügyész és az adószedő állása a szükséges speciális ismeretek miatt nem választott, hanem kinevezett tisztség volt. Az alispánt és a főszolgabírókat a főispán 4-5 jelöltje közül választották, általában az első helyen jelölt régi officiálist. A tisztviselőktől megkívánták a magyar honosságot, a választottaknál a nemesi rendbe tartozást, Zalában a katolikus hitet is. Megválasztásuk az esküttellel emelkedett jogerőre. „Munkáltatójuk" a közgyűlés volt, az okozott károkat, tartozásokat meg kellett téríteniük.

Bár a megyei tisztségviselést „nobile officium"-nak tartották, rendszeres fizetéssel és esetenkénti jogi eljárási, illetve napidíjjal járt a köz szolgálata. A 18. század 20-as éveitől az adószedői számadásokból tudjuk, hogy a főispán évi 1500, az alispán 600, a jegyző 400, a főadószedő 450 forint rendszeres juttatásért végezte munkáját. A főszolgabírók 150, az alszolgabírák 40 forinttal zárták a sort.

A megyei tisztikar összetételét, az egyes tisztviselők feladatkörét már több szakmunka feldolgozta, ezért itt csak néhány mondatos felsorolásuk következik. A főispánt, aki mindig a megye leghatalmasabb földesurai közül került ki, az uralkodó nevezte ki, a központi hatalom befolyását, a megye elvi irányítását biztosította. Mind az uralkodó, mind megyéje előtt esküt kellett tennie. Képviselője, az ügyek gyakorlati irányítója az alispán és annak helyettese volt, akik a megye igazságszolgáltatási tevékenységét is irányították. Ebben segített idővel jogi ismereteivel a tiszti ügyész is. A megye írásbeliségének záloga kezdetben az alispánnal szorosan együttműködő jegyző volt. A század második felére főjegyzővé lépett elő, egyszemélyes kancelláriája külön hivatallá alakult.

A különböző adók beszedésével kezdetben más-más személyeket bíztak meg, ez azonban bonyodalmakhoz vezetett. Már a 16. század végén megpróbálták egy kézbe adni a megye pénzügyeit, azonban úgy tűnik, véglegesen csak a 18. század második évtizedétől számolhatunk a főadószedői pozíció megszilárdulásával. A járások élén álló főszolgabíróról és beosztottjairól már esett szó. Az alszolgák alacsony fizetése (40 ft) jelzi, hogy még nem jelentettek önálló ügyvitellel rendelkező kerületi vezetőt. Csak segédei, alkalmi helyettesei voltak főnöküknek, önálló kerületet, districtust forrásaink szerint a század második felétől kaptak. 25 forintos fizetéssel számolhattak a megyei hadbiztosok, akiknek feladata a beszállásolt, vagy átvonuló katonaság ügyeinek intézése volt. Ezt a tisztet álláshalmozásként többnyire egy-egy alszolgabíróra bízták. Az esküdtek esetenkénti díjazásban részesültek, nagyobb ügyeket nem intézhettek. Többször panaszkodtak rájuk jogi járatlanságuk, tudatlanságuk miatt. A 18. században ritkán jutottak magasabb posztra, a reményteljes ifjú tehetségek legalább alszolgabíróságon kezdték.

A megye szervezeti felépítésének és tisztviselőinek rövid bemutatását követően néhány szót feladatairól, amelyek közül az állam számára legfontosabb a kirótt adó felosztása és beszedése volt, részben készpénzben, részben természetben. 1712 előtt az éves adókivetés nem pénzben, hanem porcióban történt. Összegét az országos adó mennyisége és a megyére jutó nádori porták száma határozta meg. A felosztás alapját képező összeírás 1696-ban készült, de a megyék az emeléstől félve ragaszkodtak a porták szerinti kivetéséhez, így ez a gyakorlat a 30-as évek végéig megmaradt. A megye saját szükségleteire háziadót (domestica) szedett, amelynek összege 7-12 ezer forint között ingadozott évente.

Míg a török időkben a megye területén fekvő végvárak tűzifa, élelmiszer és ingyenmunka igényét kellett kielégíteni, addig a vizsgált időszakban az 1715. évi 8. tc. által létrehozott állandó katonaság beszállásolt és átvonuló katonáinak elhelyezése, tartása, a mozgásaihoz szükséges szállítások (vectura) biztosítása jelentette a legnagyobb feladatot. A beszállásolás terhe csak az adózó népességet (misera plebs contribuens) érintette. Ahogy egy 1751. évi regulamentum megfogalmazta, „mi a nemesi kuriákat, malmokat, majorokat, serfőző és korcsmaházokat, nemesek házait, plébániákat, vám- és oskola házakat, majorokat, plébániákat teljességgel mentesnek és szabadoknak akarjuk..." A taxás nemeseket adójuk fejében felmentették a katonatartás alól. A tisztek elszállásolását a megyei kezelésben lévő kvártélyházakban oldották meg, amelyeket a községek, vagy uradalmak építtettek, és a karbantartás gondja is őket terhelte. Megüresedésük esetén olykor tisztviselők lakták őket. A katonákkal való kényszerű összezártság gyakran vezetett atrocitásokhoz. A megye a beszállásolások csökkentését igyekezett kiharcolni magasabb kapcsolatai révén, illetve szabályrendeletekkel, szabályozta a katonaság és a lakosság viszonyát. Mindez, kiegészítve az újoncállítási kötelezettséggel, súlyos terhet jelentett, annak ellenére, hogy a naturáliák pénzbeni értékét levonták a megyét terhelő adó összegéből. Nemesi felkelés, insurrectio elrendelésére 1741-ben került sor.

A megye fontos feladatai közé tartozott a szabályrendeletek (statutumok) alkotása. Számuk a 16-17. században volt a legnagyobb, a 18. század harmincas éveitől meredeken csökkent. Különösen kezdetben, kialakult gyakorlat hiányában statutumok határozták meg a tisztviselők és alkalmazottak fizetését, napidíját, a bírósági eljárások után fizetendő taksát. Védték a megye közbiztonságát, amikor megtiltották idegen koldusok bevándorlását. A megye határain élők kötelességévé tették „a gyújtogatások és rablások megakadályozására" a latrok, csavargók és más ismeretlenek elfogását. A cél érdekében időnként nemesi felkelést hirdettek. Általában, mindenkinek kötelességévé tették a gonosztevők elfogását, legalább is bejelentését a legközelebbi tisztviselőnél. Statútumok rendelték el az utak és hidak javítását, tűzvédelmi szabályokat foganatosítottak, járvány idején szabályozták a tennivalókat. Még a táblabírák ülésrendjét is rendelettel szabályozták.

Témakör szerinti megoszlásban a 18. század első felében összeszámolt 184 statutum 21%-a volt árlimitáció, elsősorban a hús és kenyér, jóval ritkábban a mesteremberek termékeinek árát határozták meg. Előbbieknek főként a katonasággal való elszámolások során volt jelentősége. 14% foglalkozott közvetlenül a katonasággal. Többségük 1720 előtt keletkezett és a kihágások megakadályozására törekedett. Adózási és igazságszolgáltatási kérdésekkel a rendeletek 10-10%-a foglalkozott. A század 30-as éveitől már kevésbé volt szükség a megyék szabályozásaira. A statutumok többsége ekkor már csak az aratómunkásoknak járó gabonahányadot rögzítette.

Néhány szót még a megye igazságszolgáltatási tevékenységéről, amely csak 1869-ben vált le a megyei szervezetről. A bíráskodás az una et eademque nobilitas szellemében a nemesség egészének privilégiuma volt, amelyet a helyi nemesség „megbízásából" megyei szinten a törvényszék (sedes judiciaria, röviden sedria) látott el. Mellette polgári ügyekben egyre szélesedő hatáskörrel kialakult a szolgabírói és alispáni ítélőszék is. Polgári ügyekben a megye első fokon vagyoni és személyi ügyekben döntött. Előbbiekhez tartoztak területén a magánszemélyek és községek közötti határperek, adóssági- és zálog, valamint kártérítési ügyek, a leánynegyed- és osztálypere-ek, valamint a jobbágyok visszakövetelése. A személyi pereket formálisan az 1715:28. tc. tette át az ítélőmesterektől a megyék hatáskörébe, a gyakorlatban azonban már korábban is eljártak ilyen ügyekben. Ide tartoztak a rágal-

mazások, testi- és becsületsértések, hatalmaskodások, amelyek ma már bűnügyeknek számítanának. Másodfokon a törvényszék az úriszéktől (a földesúri bíráskodás fóruma), az alispáni és szolgabírói ítélőszéktől fellebbezett polgári ügyeket vizsgálta felül. Büntetőügyekben a törvényszék alá tartozott minden, a megye területén elkövetett bűnügy, kivéve az úriszékek és a privilegizált városok hatáskörébe tartozókat, utóbbi Zalában nem volt. A hűtlenségi ügyeket kivételes, vagy központi bíróságok tárgyalták, súlyuk miatt nem a megye hatáskörébe tartoztak. A törvényszék a századok folyamán a feladatok sokasodása miatt büntető és polgári törvényszékre vált szét, az átfedések azonban még sokáig fentmaradtak. A sedria társas bíróságként működött: elnöke az alispán, vagy helyettese, tagjai a szolgabírók és az esküdtek voltak. Utóbbiak közül a „rendes" esküdtek a szolgabírókat segítették az eljárás különböző szakaszaiban, míg a „rendkívüli", vagy törvényszéki esküdtek bírótársként vettek részt a törvényszékeken. Őket a 18. századtól kezdték táblabíróknak nevezni, kinevezésükre már nem alkalmanként, hanem a tisztújításokon került sor. A táblabíróság egyre inkább a helyi társadalmi elismertség fokmérője lett. A sedria időszakosan működő bíróság volt. Praktikus okokból, a hasonló résztvevői és érdekeltségi kör miatt gyakran tartották közvetlenül a közgyűlések előtt, vagy azok után. Az országos törvénykezési szünetek, például országgyűlések, aratás, szüret, nemesi felkelés idején a megyebeli ítélkezés is szünetelt.

A 18. század végére a lakosság számának megkétszereződése, a feladatok sokasodása miatt elavulttá, nehézkessé vált a megyerendszer. A hatékony helyi igazgatás hiánya a század végére már akadályozta az állami feladatok gyors és pontos végrehajtását. Mindez a politikai irodalomban is lecsapódott. Mária Terézia idején Pálffy Miklós, majd II. József korában a jakobinus felkelésben vezető szerepet játszó Hajnóczy József készített tervet a vármegyei igazgatás megreformálására – különösebb visszhang nélkül. II. József nagy ellenállást kiváltó, halálakor visszavont intézkedéseit követően a megyerendszer egészen 1848-ig változatlan maradt.

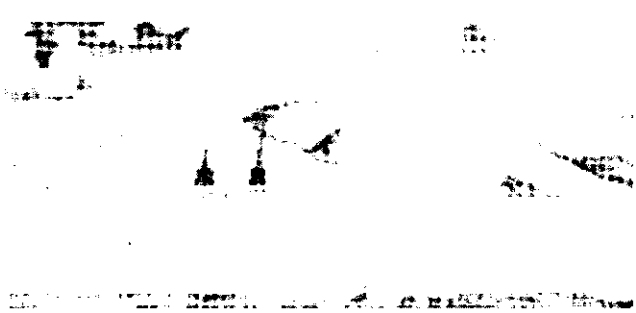

Úrbéres viszonyok Zala megyében 1686 és 1848 között

1686 mind az ország, mind a megye életében fontos fordulópont volt, bár Zala megye egész területe nem tartozott a hódoltsághoz, de Kanizsa várának elfoglalása (1600) után a harcok ütköző vonalába esett. Kanizsától kezdve a Balaton-felvidéken át húzódott a török elleni végvári rendszer, melynek Egerszeg, Csáktornya, Légrád, Sümeg fontos objektumai voltak. Emiatt a török uralom gazdaság-sorvasztó hatása – ha nem is olyan mértékben, mint a Duna–Tisza-közén –, éreztette hatását. Természetesen a gazdaságtörténetben minden esetben hosszú távú folyamatokat kell vizsgálni, az egyes politikatörténeti események nem éreztetik egyszerre hatásukat mégis a török kiűzése, majd a Habsburg-ellenes függetlenségi felkelések leverése után jelentős változások sorát figyelhetjük meg, melyek már a gazdasági életre is hatással voltak. A Habsburgok a 17–18. század fordulóján megkezdték a gazdasági és politikai berendezkedésüket Magyarországon, ami Zala megye életében először a legfelsőbb világi nagybirtokos réteg teljes kicserélődésében mutatkozott meg. A kanizsa–homokkomáromi uradalom egy részét a kincstár saját kezelésében tartotta, másik részét Ech bárónak adományozta. A Muraközt Zrínyi Pétertől kobozták el a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt 1670-ben, majd 1720-ban Althan Mihály gróf kapta meg királyi adományként. A muraközi uradalomhoz több mint száz falu és mezőváros tartozott, 1767-ben, az úrbérrendezés idején összes úrbéres területe 27.911 hold volt. Ugyancsak a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétel miatt kobozták el Nádasdy Ferenc országbírótól az alsólendvai, a csobánci és a nempti (lenti) uradalmat, amelyek 1712-ben Esterházy Pál nádorhoz kerültek. Az úrbérrendezés idején ezeket a család feje Esterházy Miklós birtokolta, de a család grófi ágának is voltak birtokai a megyében, ugyanis a devecseri uradalom egy része átnyúlt Zalába. Az Esterházy család birtokainak összes úrbéres földterülete 31.938 hold volt. A belatinci uradalmat többszöri birtokos-váltás után 1725-ben gróf Csáky György és felesége vette zálogba, összes úrbéri földterületük 1767-ben 6.740 holdra rúgott. Az elkobzott Nádasdy-birtok részét képezte a pölöskei és a szentgyörgyvári jószág, amelyet a kincstártól Széchenyi György vásárolt meg 1677-ben. Az úrbérrendezéskor gróf Széchenyi Zsigmond birtokolta, 1.780 hold úrbéres földterülettel. A Festeticsek közül Kemendet Pál, míg Keszthelyt, Rezit és Tátikát Kristóf vásárolta meg, összes úrbéres földterületük 6.105 hold volt. Zala megyében jelentős birtokai voltak még a Bánffy családnak is, Szentgrótot 1654-ben Batthyány Ádám, a kanizsa–homokkomáromi uradalmat 1744-ben gróf Batthyány Lajos vásárolta meg. A Zala megyei Batthyány-birtokok összes úrbéres földterülete 8.480 hold volt. Az úrbérrendezéskor a hercegi ágé, Batthyány–Strattmann Ádámé volt a kanizsa–homokkomáromi uradalom, míg a grófi ágnak, Imre grófnak Szentgrót jutott. A megye legnagyobb egyházi birtokosai: a veszprémi püspökség 8.808, a veszprémi káptalan 3.490 és a budai társaskáptalan 4.531 hold úrbéres földterülettel. A világi és egyházi nagybirtokosokon kívül néhány tehetősebb középbirtokosnak és rengeteg egy- vagy töredéktelkes kisnemesnek és földművelő parasztnemesnek voltak birtokai és jobbágyai a megyében. Az úrbéri tabella szerint Zala megye egész úrbéres földterülete 148 987 hold volt, amelyből a telkes jobbágyok kezén 136.497 hold volt, és 11.659 holdra rúgott a házas és házatlan zsellérek által használt úrbéres föld.

A 18. század a béke évszázadát hozta Magyarország számára, a Rákóczi-szabadságharcot követően magyar földön nem volt háború, ha a Habsburg Monarchia háborúba is keveredett – örökösödési háború, hétéves háború, II. József török háborúi –, azok nem az ország területén folytak. A békés viszonyok megteremtették a feltételeit annak, hogy a török kor alatt elnéptelenedett, elpusztult falvak újranépesedjenek, és az elvadult tájat ismét termővé tegyék. Ezt a célt szolgálták az uralkodói – III. Károly alatt kezdődő, Mária Terézia alatt folytatódó – betelepítések. Főleg az örökös tartományokból érkeztek falulakó németek. A megye nyugati része viszonylag épen vészelte át a török időket, ezért itt az eredeti lakosság megmaradt, Csesztreg és Lövő környéke magyar, az alsólendvai uradalom egy része és a belatinci vend, a Muraköz horvát lakosságú volt. A megye többi részén történetek ugyan betelepítések, de ezek során jórészt magyar lakosság érkezett. Ezért a megye lakossága nemzetiségi tekintetben nem változott lényegesen, bár ismerünk néhány telepítési szerződést, amelyben németeket és szlovákokat telepítettek be. A telepítések – ahogy majd később látni fogjuk – hatással voltak az úrbéres viszonyokra. Tehát a békés 18. század ismét lehetőséget teremtett a mezőgazdasági árutermelés fejlesztésére. A birodalmi szervezetbe integrálódó Magyarországra a Habsburgok az agrárszállító szerepét osztották, ami híven tükrözte a társadalom strukturális tagoltságát is; a II. József-féle első magyarországi népszámlálás adataiból kiderül, hogy a lakosság 93 %-a közvetlen vagy közvetett formában a mezőgazdaságból élt.

A 18. században a nagybirtokosok megpróbáltak bekapcsolódni az árutermelésbe, és igyekeztek kihasználni a piaci lehetőségeket. Ennek érdekében az uradalmak növelték majorsági üzemeiket, kezdetben irtásokkal, majd a közös használatban lévő területek kihasználásával. A majorsági földeken részben árendások (bérlők), részben úrbéres robotos jobbágyok dolgoztak, területenként és uradalmanként, sőt időszakonként változott, hogy melyik csoport volt túlsúlyban. A majorságokban használták a robotot, s néhány üzemágban meghatározó szerephez is jutott, ugyanakkor az intenzív kultúrák, mint a szőlő- és a kertkultúra területén alig lehetett robotot alkalmazni, s

az állattartás területén sem élhettek vele. Elsősorban a szántóföldi növénytermesztésben és a rétgazdálkodásban használtak robotot, mivel ezek nem kívántak nagyobb szakértelmet. Többek között ez az oka, hogy a majorsági és az úrbéres föld gazdálkodási színvonala között nem volt lényeges különbség. Zala megyében az úrbérrendezés forrásainak, különösen az ún. paraszti vallomásoknak tanúsága szerint – amelyek az úrbérrendezést megelőző 30-50 évre szolgáltatnak adatotak – körülbelül fele-fele arányban dolgoztak úrbéresek és árendások. Ennek oka többek között a török kor utáni viszonyokban keresendő, a munkaerő-hiányt kihasználva, a korábbi robotos jobbágyok, illetve a már említett betelepített parasztok kedvezőbb szerződéseket (kontraktusokat) tudtak urukkal kötni. Zala megyében a források alapján szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az úrbérrendezés előtt – néhány uradalom kivételével – elviselhetőbb volt a parasztok élete, mint az ország más tájain (természetesen a kor viszonyaihoz képest).

Szintén a paraszti vallomások tudósítanak minket arról, hogy milyen adókkal tartozott a jobbágy urának. Az úrbérrendezés előtt a szolgáltatások rendszerét urbárium, kontraktus vagy usus (bevett szokás) szabta meg, egységes urbárium nem lévén. A szakirodalom véleménye megegyezik abban, hogy a három típus közül a kontraktus volt a legkedvezőbb adózási forma. A 18. századra már sok helyen találkozunk ezzel a kedvező szolgáltatási formával, leginkább a volt hódoltsági területen, ugyanis itt az akkor rendezetlen birtokviszonyok miatt kedvezőbb helyzet teremtődött a jobbágyok számára az úrbéres viszonyokat illetően. Zala, ha nem is tartozott kifejezetten a török által hódoltatott megyék közé, a Kanizsa várától a Balaton mentén húzódott hódoltsági területek szélén feküdt, ezért sok esetben az úrbérrendezést megelőző évtizedekben szállták meg a jobbágyok a pusztává vált helységeket, s ezt az ember- és munkaerő-hiány miatt kedvező feltételekkel tehették. Ez lehet elsősorban az oka annak, hogy a megye dél-keleti részén – különösen a tapolcai járásban – elvétve találunk 1767 előtt írott urbáriumot, többnyire bevett szokás, s még inkább kontraktus szerint rótták le kötelezettségeiket a parasztok. A megye többi járásában is megtalálható mindhárom adózási forma, az igazán érdekes azonban az, hogy ha összehasonlítjuk a három típus által megszabott adózási nemeket és azok mennyiségét, lényeges különbség nem mutatható ki közöttük. Eltérések inkább birtokosonként, falvanként vannak. Úgy tűnik, a falvak életét, a jobbágyság terheit elsősorban a néhol évtizedes, néhol évszázados szokás határozta meg. Általánosságban elmondható, hogy az újonnan megtelepedő parasztok kedvezőbb feltételeket tudtak elérni, amint az a telepítési szerződésekből is kitűnik. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a megye jobbágyságának jelentős része nem új telepes volt, mégis hasonlóképpen adózott, mint jövevénytársai. Nyilvánvaló feszültség forrása lehetett volna egy falun belül az eltérő adózás, ami az uradalmi gazdálkodás szempontjából sem lett volna ésszerű. Kisbirtokosok pedig valószínűleg azért nem növelték nagymértékben a jobbágyi adókat, mert akkor a jobbágyok a nagyobb uradalmakba szöktek volna. A tradicionális jobbágyi adók a 13. századtól, a jogilag egységes jobbágyosztály kialakulásától kezdődően alakultak ki, az évszázadok során ugyan módosultak, de lényegében a 18. századra is ezek az adónemek a jellemzők. A jobbágyi adók egy részét az ún. földesúri adók képezték, amelyek jobbágytelekhez voltak kötve, megkülönböztetünk pénzbeli, illetve természetbeni adókat, illetve munkajáradékot, azaz robotot. A természetbeni adózást a különböző terményszolgáltatások jelentették, a mezőgazdasági termények után ki kellett adni a kilencedet (a termény kilencedik tizedét, a tizedik tizedrész ugyanis a katolikus egyházat illette). Elterjedt a pénzbeli adózás is, a természetbeni adók értékét a földesurak pénzben is követelhették. A piaci viszonyok alakulásától függött, hogy melyik volt elterjedtebb, a földesúrnak éppen pénzre, vagy terményre volt-e szüksége. Az árendás, aki minden esetben kontraktust kötött földesurával, szinte teljes mértékben pénzben adózott. A 17. századtól a majorságok szaporodása a robotterhek növelésével járt együtt, de itt is elsősorban a piaci szempontok döntöttek. Az úrbérrendezést megelőzően élt még a kilenced-adás kötelezettsége, de a korszakban sokszor a tizedet is megváltotta a földesúr az egyháztól, és így azt is ő szedte be. Létezett az ún. kulinária (konyhai ajándék) elsősorban baromfiból, a füstpénz, ez utóbbi már csak elvétve. Azokon a területeken, ahol szőlőművelés folyt, ott a kilenced helyett ún. hegyvámot szedtek. Zala megyében a 18. században a felsoroltak közöl szinte valamennyi adófajta létezett, de nem feltétlenül együttesen,

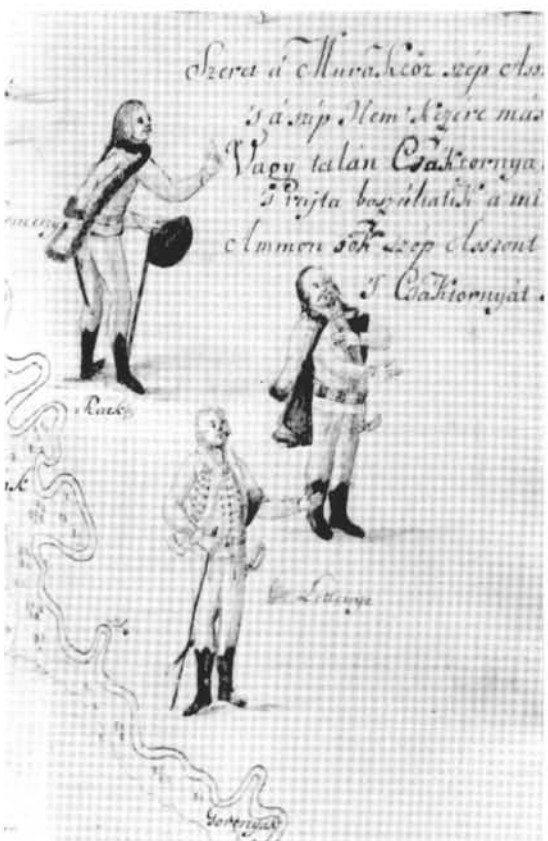

Kisnemesek ábrázolása Tomasich János Csáktornya-térképén. 1794 (Országos Széchenyi Könyvtár).

egy helyen és egy időben. A Balaton-felvidéken a kilenced-szedést kevés helyen találjuk meg, a legtöbb helyen hegyvámot adtak a jobbágyok, de ott, ahol csak pénzben adóztak, a kilenced is, a hegyvám is, sőt sok helyen a robot is hiányzott. Ezen utóbbi megállapítás a megye többi részéről is elmondható, a legtöbb helyen békésen egymás mellett élt a pénzbeli adózás és a robot. A robot mennyisége megyeszerte – természetesen kivételek akadnak – vagy nem érte el a Mária Terézia által a későbbi urbáriumban megszabott mennyiséget (évi 52 igás, vagy 104 kézi robot), vagy ha el is érte, nem haladta azt meg.

A terhek mértékére természetesen hatással volt a jobbágy jogállása, aszerint, hogy örökös, vagy szabadmenetelű jobbágy, illetve jobbágy vagy zsellér volt az adózó. Zala megyében a helységek egy részében vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű (szabad költözési joggal rendelkező) jobbágyok, valamennyi mezőváros lakosai szabadmenetelűek, Lenti–Külsőváros kivételével, ahol örökös jobbágyok is éltek. Szabad költözésűek a török által részben vagy egészében elpusztult falvak betelepített vagy betelepedett lakosai (pl. a tapolcai járásban), illetve a kuriális falvakban élő jobbágyok is. A Muraköz és a belatinci uradalom falvainak, az alsólendvai uradalom nagyobbik részének és a lenti uradalom néhány falujának jobbágy lakossága örökös jobbágy volt. Összességében a szabad költözésű jobbágyok száma meghaladja az örökös jobbágyokét a megyében. Az úrbéreseknek nagyjából a fele zsellér, arányuk a 100 holdon aluli kisbirtokon a legmagasabb, nagyon sok birtokos nem is rendelkezett úrbéres jobbággyal, csak zsellérrel. Az 501–1000 holdas birtokon is több a zsellér, mint a telkes jobbágy, a tízezer holdon felüli nagybirtokon fele-fele arányban oszlottak meg. Egyedül az 1.001–5.000 holdas birtokon haladta meg a telkes jobbágyok száma a zsellérekét. A zsellérség a zalai úrbéres földeknek közel 8 %-át használta.

A 18. század második felére a művelt terület minimum 60%-a vélhetően paraszti használat alatt állt az országban, ez a kép megfelel a megyei viszonyoknak is. Az úrbéreseknek a birtokos csoportok között megoszlása a következőképpen alakult. A világi magánbirtokon a megye egész úrbéres területének kb. 80 %-ára az úrbéresek mintegy 79 %-a, a világi papi birtokon az úrbéres föld 14 %-ára az úrbéresek 13 %-a, a szerzetesrendi birtokon az úrbéres föld 4 %-ára az úrbéresek 4,5 %-a jutott. A zsellérek nagy számából azt hihetnénk, hogy a megyei parasztság életkörülményei elviselhetetlenül rosszak voltak, hiszen sokáig a szakirodalomban az elzselléresedés a pauperizáció szinonimájaként szerepelt. A források ezzel szemben azt mutatják, hogy a zselléresedésnek különböző okai voltak, amelyek nem feltétlenül jelentettek elszegényedést. Zala megyében az úrbérrendezés idején 23 mezőváros volt, amelyből 18 került úrbérrendezés alá, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Turnischa, Szentgrót és Nova kimaradt belőle. Az ezen városokban élő lakosság zöme zsellér volt, akiknek egy része nemcsak mezőgazdaságból, hanem pl., kézműiparból élt, vagy a városon kívül szőlőt művelt. Mivel a szőlő nem tartozott a telki állományba, ezért a szőlőműveléssel foglalkozó jobbágyokat az összeírások zsellérnek állapították meg. Ugyancsak zsellérnek számított az a jobbágy, aki irtványföldön gazdálkodott, amely szintén nem tartozott a telki állományba, viszont az irtásföldet művelő jobbágy robottal nem, csak terményjáradékkal tartozott földesurának. Sokszor ez kedvezőbb viszonyokat teremtett. Egyébként is csak az úrbérrendezés egyértelműsítette a zsellér-kategóriát, amikor kimondta, hogy az 1/8 teleknél kisebb földdel rendelkező jobbágyok a házas, míg az ennyivel sem rendelkezők, akiknek sokszor házuk sem volt, a házatlan zsellérek. A zsellér és az úrbéres jobbágy közti különbség csak a jobbágyfelszabadítás időszakában válik igazán jelentőssé. A jobbágyság differenciálódása Zala megyében előrehaladott volt, fél, vagy annál kisebb résztelekkel rendelkezett a jobbágyság 68,75 %-a, közülük nyolcad telke volt 1.176 jobbágynak (11,85 %).

Parasztábrázolások Tomasich János Csáktornya-térképén, 1794 (Országos Széchenyi Könyvtár).

A parasztság helyzetére természetesen nemcsak a jogi viszonyok voltak hatással, hanem a gazdálkodás természeti feltételei, technikai színvonala, a föld minősége, az erdők és vizek használatának lehetősége is. A megye termőföldjei rosszabbak voltak az átlagosnál, elsősorban rozsot és kétszerest (a búza és a rozs vegyes vetése), ritka esetben tiszta búzát termettek. A zab és árpa termesztése is folyt ebben a korszakban, kezd elterjedni a paraszti

háztartásokban a kukorica termesztése is. Takarmánynövények csak később, a 18–19. század fordulóján kezdenek elterjedni. A kerti növényeket csak önellátásra termesztették. A megye úrbéres rétjeinek alig 10 %-a volt olyan minőségű, hogy évente kétszer is lehetett kaszálni. A baromfitartás, amely az önellátáson túl a földesúr számára ajándék adását is szolgálta, Zala megyében is jelentős volt. Magyarországon a 18–19. században kezdődik el igazán a juhtartás, a forrásokból arra lehet következtetni, hogy a megyében nem bírt nagy jelentősséggel, csak kezdetben, és akkor is csak a nagybirtokon. Ennél jelentősebb a szarvasmarhatartás, amely elsősorban az igaerő szempontjából volt érdekes, de a húsfogyasztás éppen úgy motiválta, mint a piacon való értékesítés. A sertés hasonlóan a baromfiakhoz a családi gazdaságok kedvelt állata volt mind a 18., mind a 19. században. A szőlőbirtok nem foglalt el nagy területet az ország mezőgazdaságilag hasznosított földjéből, a történeti statisztikák és adóösszeírások hozzávetőlegesen 3-4%-ra teszik. A megyei átlag híven tükrözi az országos adatokat, de a Balaton felvidéke összefüggő szőlőtermő dombjaival büszkélkedhetett, különösen a badacsonyi, szentgyörgyi és kővágóörsi szőlőhegyeken termettek kitűnő borok. A 18. században még többnyire két-, néhol háromnyomásos gazdálkodást folytattak. A 19. századból már vannak adatok a vetésforgóra.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy az úrbérrendezés előtt, a parasztok jogi és gazdasági értelemben is, valamint a jobbágyi szolgáltatások vonatkozásában rendkívül színes képet mutatnak. Ezt a sokféleséget volt hivatott, többek között, egységesíteni az úrbérrendezés. 1765 márciusától kezdődően a vasi parasztság egyre nagyobb tömege intézett panaszt Mária Teréziához a megnövekedett terhek, elsősorban a robot miatt. A paraszti elégedetlenség Zalában elsősorban azokon a területeken volt nagyobb, ahol zömében örökös jobbágyok éltek magasabb terhek súlya alatt, nevezetesen a Festetics birtokokon és Althan gróf muraközi birtokán. 1765 augusztusában az uralkodónő a panaszok és a parasztmozgalmak hatására elrendelte, hogy a kancellária dolgozzon ki egy mintául szolgáló urbáriumot és a zavargások lecsillapítására állítson fel egy bizottságot. Zala megyébe Brunswick Antal királyi biztost küldte ki, hogy a parasztok lázongását minden rendelkezésére álló eszközzel törje le. A fegyveres összeütközést sikerült ugyan megakadályozni, de az elégedetlenség nem szűnt meg. 1766. december 29-én a királynő rendeletével megkezdődött az úrbérrendezés, ami elég lassan haladt, mert a szerződéses falvak, valamint a mezővárosok parasztjai nem akarták elfogadni a korábbi kontraktusuknál kedvezőtlenebb urbáriumot. Zala megye lakossága 1767-ben 188.542 főre tehető, ebből az úrbéres lakosság 98.295 fő lehetett, az úrbérrendezés tehát az összlakosságnak körülbelül 52%-át érintette. Az urbárium heti egy nap igás vagy két nap gyalogrobotot állapított meg a telkes jobbágyokra számítva. A házas zsellérek évi 18, a házatlanok 12 nap gyalogrobottal tartoztak szolgálni földesuruknak. Mind a jobbágyok, mind a házas zsellérek 4 forintot, kilencedet és ajándékot is kötelesek voltak adni. Sok esetben az urbárium magasabb terhet szabott a zalai parasztságra, mégis pozitívan kell értékelni az úrbérrendezést, hiszen a szokást, a kontraktust vagy a korábbi urbáriumot bármikor megváltoztathatta a földesúr. Az uralkodónő az egységes urbáriummal rendezett viszonyokat teremtett, a jobbágy-földesúr viszonyt felemelte a magánjogról a közjog szintjére. Egészen a jobbágyfelszabadításig az úrbérrendezés határozta meg a jobbágyság életét. II. József 1785. évi jobbágyrendelete elvben az örökös jobbágyság eltörlésével javított a helyzeten, de gyakorlati jelentősége nem sok volt. 1768-69-ben az összes mezővárost megpróbálták úrbéri perrel az urbárium elfogadására szorítani. 1768. augusztus 20-ig összesen 380 helység urbáriuma készült el, az úrbéri perek miatt csak 1771-re fejeződött be a megyében az úrbérrendezés; 1780-ra megtörtént az egyes urbáriumok felülvizsgálata és kijavítása. Összesen 473 falu és 18 mezőváros urbáriuma és úrbéri tabellája készült el, kimaradt az úrbérrendezésből 93 helység, köztük 42 kuriális község. 51 azon helységek száma, ahol biztosan éltek úrbéresek, de semmi nyoma annak, hogy úrbérrendezésük megtörtént volna.

Az úrbérrendezést követően a parasztság életében, leszámítva a már említett, gyakorlati siker nélküli II. József-féle jobbágyrendeletet, változást az 1836 májusában szentesített úrbéri törvény hozott. Ez szabályozta az úrbéres földek nagyságát és minőségét, valamint a jobbágy kötelezettségeit. Az önkéntes örökváltságot és ennek következtében a jobbágyok polgári értelemben vett birtokszerzési jogát nem sikerült elérni. Deák Ferenc azon liberális nemesek közé tartozott, akik belátták a jobbágyfelszabadítás szükségességét. Végül a jobbágyfelszabadításról szóló törvényt 1848-ban az utolsó rendi országgyűlésen mondták ki. Személyében minden jobbágy szabaddá vált, de csak azok váltak földtulajdonossá, akik úrbéres földterülettel rendelkeztek. A jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehajtását az 1853-as úrbéri pátens szabályozta, amely a jobbágyok kezén lévő nem úrbéres földek jelentős részét vagy a földesurak kezén hagyta, vagy pedig a parasztokra hárította, állami kárpótlás helyett, a megváltás terhét. A jobbágyfelszabadítás országosan 1.366.739 úrbéres vagy allodiális függésben élő parasztcsaládot érintett, ebből az 539.753 telkes jobbágy mindegyike, a házas és házatlan zsellérből 28.920 vált igazi birtokosává annak a földnek, amelyet addig használt. Vagyis a jobbágyinak számító háztartások 43,7%-a vált polgári értelemben földtulajdonossá, 56,3%-a viszont csak személyében szabadult fel a jobbágyi terhek alól.

A 18. század művelődése, a szabadkőművesség

A 18. századi Zala megye históriája is, művelődéstörténete is általában belesimul a magyar köztörténet folyamatába, attól lényeges eltéréseket nem mutat. Legfeljebb abban, hogy a török pusztítás után itt nagyobb arányú újjáépítésre volt szükség, mint a kevésbé háborgatott északibb vármegyékben. A plébániák, a kolostorok újjászervezése, iskolák létesítése csak a század második felében hozott érdemi eredményeket. Több adat vall arról, hogy megyénkben az írni-olvasni tudás kisebb mértékű volt, mint Vasban, Mosonban, Sopronban. 1765-ig középiskola sem működött Zalában. Jelentősebb főúri udvar majd csak a század utolsó évtizedében jön létre, amikor Festetics György nemcsak birtokközpontjaként, hanem állandó lakhelyeként is kezeli Keszthelyt.

1790 táján Zala megye és székhelye, Zalaegerszeg néhány esztendeig mégis a haladó társadalmi és művelődési törekvések élvonalába került. Első pillanatra ez meglepőnek, szinte érthetetlennek tűnik, hiszen a korábbi évtizedekben ennek szinte semmi jele nem található a történelmi forrásokban. A váratlan fordulat egyik magyarázatát a szabadkőművességben találjuk meg.

A szabadkőművesség jellege, történelmi szerepe koronként változó, 18. század végi felvirágzása idején egyértelműen haladó, pozitív szerepet töltött be. „A testvériséget emlegette a kiváltságok és a kiáltó ellentétek világában. A türelmet és a világos gondolkodást a vallási fanatizmussal és az egyházi hatalommal szemben. Elvileg az eredendő egyenlőséget a ténylegesen oly eltérő pozíciójú emberek között. Egy körbe hozta a nemest és a nem nemest, aki itt – bár csak itt és csak elvileg – a másikkal egyenrangú félként állt szemben. Méghozzá a kiválasztottak, az elit összetartozásának tudatában, a misztikus ceremóniák és névtelenség biztonságos, feszélyezettséget oldó s egyben rejtélyesen vonzó légkörében."

A Martinovics- mozgalom számos résztvevője, a kor kulturális törekvéseinek legtöbb vezető egyénisége hosszabb-rövidebb ideig részese volt e szervezetnek. „Mindaz, amivel a XIX. század polgári forradalmát, szabadságharcát, társadalmi gondolkodásának megújítását a 18. század előkészítette, érthetetlen lenne a magyar felvilágosultak és szabadkőművesek, szellemi elitünk tevékenysége nélkül."

Spissich János (1745-1804).

1790 körül a reformelképzelések alakulásában is, különösen kezdeti fokon, részük volt a páholyoknak. Itt rendszeresen találkozott egy-egy város, két-három megye nemességének, polgárságának színe-java. Sorra vették a legfontosabb társadalmi, politikai kérdéseket, segítettek az egységes álláspont kialakításában. Alighanem ma is helytállóak Szekfű Gyula szavai: „Egészében véve a szabadkőművesség az új szellemű Magyarország kialakulásának egyik legfőbb tényezője volt, s a legelső, mely már elég helyzeti energiát gyűjtött magába, hogy hozzákezdhessen a régi életformák megváltoztatásához."

Mégis, a szabadkőművesség történetének kutatása számos nehézségbe ütközik. Társaságukat mindig mesterséges homály övezte, tagjai titoktartást fogadtak, tevékenységüket, nézeteiket a kívülálló számára nehezen megfejthető jelképek mögé rejtették. Szervezeteiket több alkalommal be is tiltották, emlékeik egy része megsemmisült. 1794-96 körül a Martinovics-mozgalommal kapcsolatban gyanússá vált zalai szabadkőművesek irataikat, leveleiket jórészt szintén elégették.

Elsősorban Abafi Lajos alapvető monográfiáiból állíthatjuk össze a zalai szabadkőművesek névsorát, s

következtethetünk tevékenységük legalább egy részére. Későbbi sorsukat, a mozgalom részleges újjáélesztésére tett bátortalan kísérleteiket Horváth Ádám levelezéséből követhetjük nyomon.

Ezek szerint még 1775-ben Varasdon lett „A szabadsághoz" nevű páholy tagja Mlinarich Lajos ügyvéd, a megye későbbi alispánja és Somssich Lázár, a későbbi diétai követ. 1783-ban ugyanitt, az ekkor már „A jó tanácshoz" nevet viselő páholyba vették fel Althan János császári és királyi kamarást, Spissich János exaktort, Inkey Imre ügyvédet, Zala megye ügyészét, Hertelendy Mihályt és Laky István előbb salomvári, később csatári plébánost. Tudjuk, hogy utóbbit 1784. április 20-án avatták fel. Ez évben Inkey Károly a monyorókeréki, „Az aranykerékhez" páholy 2. felügyelője volt. Ugyancsak az évtized közepén vették fel a bécsi „Az igaz egyetértéshez" páholy tagjai sorába Festetics Györgyöt is. 1789-ben Pesten Nagyváthy János, 1790-ben Szapáry Péter lett páholytag. Pálóczi Horváth Ádámot és a megyében is birtokos Sárközy Istvánt is Pesten fogadták be 1789 őszén.

Nem tudjuk, eljutott-e a felavatásig, s ha igen, melyik páholyban Babocsay József kanizsai orvos, akinek kéziratban maradt fenn egy szabadkőműves gondolatokat védelmező műve. Valószínű, hogy ő is Pesten, 1789-ben, tanulmányai végén nyert felvételt, de tevékenységéről mindmáig kéziratban maradt munkáján kívül egyéb adatunk nincs.

Az 1790-es évek legelején a varasdi páholy áttelepült Zalaegerszegre. A jelvényeket titokban Horváth Ádám hozta át. Érdemes a páholy tagjait részletesebben is megismerünk, mert csak így válik érthetővé a következő esztendők néhány zalai eseménye is. Varasdról voltak páholytagok: Spissich János alispán, Althan Mihály János főispán, Mlinarich Lajos másod-alispán, Inkey Imre táblabíró, Laky István plébános, Kozits István táblabíró, Hartl József varasdi gyógyszerész. Más páholyokból társultak: Horváth Ádám, Sárközy István, Szegedy János felsőőri prépost, Ghilányi János kapitány, később Vásárhelyi Sámuel győri református lelkész, Tuboly László nagylengyeli birtokos, főszolgabíró, Király József kamarai inspektor, Csépán István ügyvéd, Csernovics Ádám nyugalmazott titkár, Csány Ferenc, vasmegyei szolgabíró, 1793-ban felvették Varga László nemesapáti birtokost is. Nem tudjuk, mikor csatlakozott hozzájuk Kazinczy Ferenc. Feltételezhető, hogy az ő részvétele csak jelképes volt, hiszen a nagy távolság miatt a páholy munkájában nem vehetett részt. Fennmaradt azonban Horváth Ádámhoz írt levele, melyben örömét fejezi ki a befogadás miatt: „A mi fő tisztelendő Terentiusunknak mondj nevemben egy háládatos örvendező idvezletet szerencsésen tett utazásáért és köszönd meg, hogy fiának fogadott... Nékem véletek lenni nagyobb szerencse, mintsem hogy erről lemondjak."(Terentius = Spissich szabadkőműves álneve)

Festetics, Nagyváthy és Babocsay tagságáról nincs adatunk. Csak sejthetjük, hogy Festetics és Babocsay ismerték egymást, hiszen utóbbi írta meg a Festetics által épp ez időben fejleszteni szándékozott Hévíz első magyar nyelvű szakszerű ismertetését. Az sem kizárt, hogy Festetics és Babocsay közt a kapcsolatot Nagyváthy jelentette, aki ekkor már Keszthelyen volt jószágigazgató.

A tisztikar a következőkből állt: Főmester: Spissich János, helyettes főmester: Althan János, felügyelők: Mlinarich Lajos és Inkey Imre, titkár: Horváth Ádám, szertartásmester: Ghilányi János, szónok: Somssich Lázár, kincstárnok: Laky István. Összejöveteleik helyszínét nem ismerjük, több utalásból arra következtethetünk, hogy erre alkalmanként az arácsi hegyen, illetve Alsónemesapátiban, Varga Lászlónál kerülhetett sor.

A páholy egyik fő célkitűzése a vallási türelmetlenség ellensúlyozása volt. E célból 1791-ben egy röpiratot is kibocsátottak: „A vallás dolga Zala vármegyében a mostani idő-fordulatban. Nyomatott az Okos Jámborságnál 1791." Rövid bevezetője feltehetően Horváth Ádám szövege. Három dokumentumot tartalmaz: Közli Mórocza Sámuel levelét, melyet a Balaton felvidéken lakó nemesek nevében a protestánsok vallásszabadsága ügyében a megye főispánjának írt. A beadványra Althan János válaszolt. Spissich János alispán beszédével zárult a füzet. Mórocza levelét más forrásból nem ismerjük, Althan és Spissich beszédét – apró eltérésekkel – a megyegyűlés jegyzőkönyve is megőrizte. A kötetke bevallott célja, hogy bebizonyítsa: a megye protestáns nemessége megfelelő módon tudja védeni saját érdekeit, vallását. Bizonyságot akar szolgáltatni arról, hogy a megye vezetői bölcs és egyenes szívű emberek. Nemcsak tudnak magyarul, hanem a hivatalos levelezést is többnyire anyanyelvükön intézik.

Ugyancsak a vallási türelemmel kapcsolatos egy másik, általában Horváth Ádámnak tulajdonított kiadvány is: „Boronkay József Diaetai Ozatziója magyarul, Apud Misericordiam 1791." Az országgyűlésen szenvedélyes viták folytak a vallásszabadságról. Ennek során Boronkay József somogyi követ 1791. január 18-án elmondott beszédében indulatosan, nagyon szűk látókörűen igyekezett csökkenteni a vallásszabadság mértékét, a katolikusokon kívül minden más vallás jogait a legkisebb körre szorítani szándékozván. A latin nyelvű beszéd nyomtatásban is megjelent. Horváth Ádám ezt lefordította és Boronkay érveit cáfoló saját jegyzeteivel kisérve kiadta. Szellemes érveléssel állítja szembe ellenfele állításaival a Biblia szavait, jó érzékkel veszi célba a követ beszédének következetlenségeit, gyenge pontjait.

Noha címlapja nem jelezi sem a szerzőt, sem a kiadót, joggal tekinthetjük az egerszegi páholy egyik, talán legjelentősebb kiadványának a „Felfedezett titok" című regényt. 1792-ben jelent meg. Hogy kinek a műve, az a korabeli olvasónak nem nagyon lehetett titok. Kazinczy már a nyáron megírta Erdélybe Aranka Györgynek, hogy „Horváth Ádám egy Psychológiát ada ki, most pedig egy kőműves munkát ad ki." Nem volt talány a szerző Zala megyében sem. Kresznerics Ferenc, 1793-ban salomvári, majd zalaegerszegi káplán, a könyvet elolvasván naplójában feljegyezte: „Sok okaim vannak, melyekre nézve azt Horváth Ádám munkájának gondolom lenni."

Ha a címmel nem törődve kezdjük olvasni, szokásos szentimentális regénynek vélhetnénk. Egy fiatalember vall

életéről, nem sokkal halála előtt. Hat esztendeje a még helyét kereső ifjú megismerkedett néhány rokonszenves emberrel, akiket szabadkőműveseknek gyanít. Sok rosszat hallott a társaságról, ezért egy ideig gyanakodva figyelt rájuk. Hosszú vívódás után nemcsak megkedveli őket, hanem már maga is szeretne közéjük tartozni, s felvételét kéri a közösségbe. Élettörténetének részletei a próbák, amiket ki kell állnia, hogy jövendő társai meggyőződjenek a jelölt erényeiről, jó tulajdonságairól. A próbákból, az azokat kísérő beszélgetésekből kiderül, hogy csak a nemes, jó szívű, vallásos, mindenkit egyenlőnek tartó férfi lehet páholytag. A próbák többségét már kiállta, amikor beleszeret egy szép grófkisasszonyba. A házasság előfeltétele, hogy az ifjú megesküdjék: nem szabadkőműves és soha nem is fog hozzájuk csatlakozni. Hősünk gyötrelmes, nehéz napokat él át, mindkét érzésében meginog. Tétovázása miatt nem lépheti át a Dicsőség Templomának kapuját. Súlyosan megbetegszik, halála előtt elbeszéli történetét. „Én azt számtalanszor megsirattam, hogy abba a társaságba be nem mehettem. Olyan oskola az, amelyet keresve kell keresni a legjobb erkölcsű embernek is." – fogalmazza meg a regény végső tanulságát.

„A felfedezett titok" szabályos szentimentális történetnek is felfogható, melyről mintha elfeledkezett volna a magyar irodalomtörténet. Egyedül Alszeghy Zsolt sorolta a magyar regény előzményei közé. Ő ugyan fordításnak gondolta, de e gyanúját csak néhány olyan motívumra alapozta, melyeket nem a magyar valóság talajából származónak vélt. Biztos azonban, hogy Horváth önálló munkát írt. Nemcsak azért gondolhatjuk így, mert gyenge nyelvtudása nehezítette a kortárs külföldi irodalomban való tájékozódását, hanem azért is, mert számos megnyilatkozásában a fordításokkal szemben az eredeti művek írását tartotta fontosnak. Ha a szerző életének és a korszak szereplőinek alaposabb ismeretében olvassuk a regényt, számos olyan mozzanatot találunk, amelynek mintáját is megnevezhetjük. Horváth nem kulcsregényt irt, csupán egyéni élményeit, szabadkőműves társainak egyéniségét, sorsát írta bele a könyvbe.

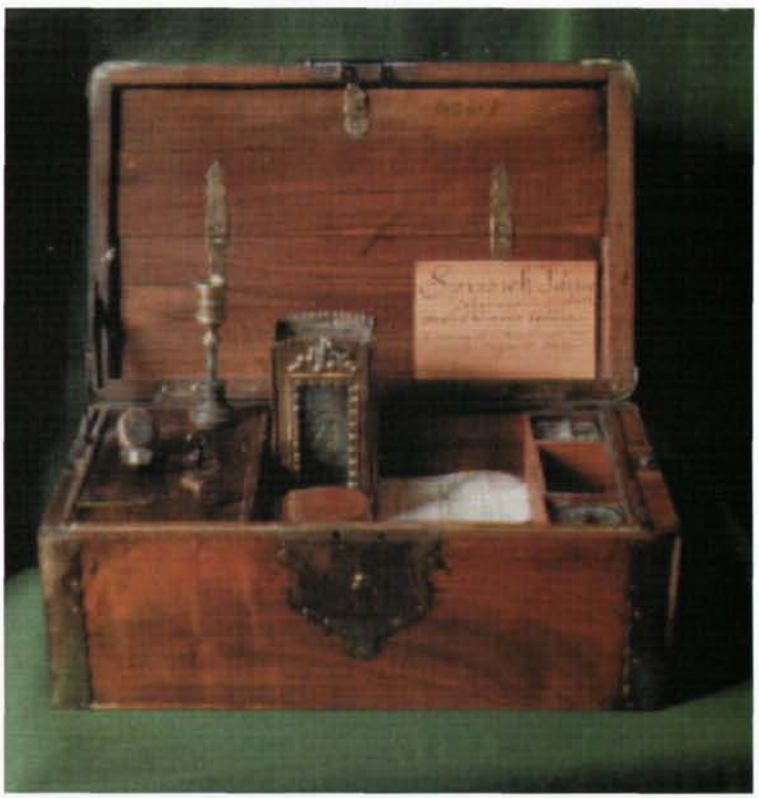

Spissich János szabadkőműves ládája (Balatoni Múzeum, Mazur Ildikó felvétele).

Babocsay mindmáig kéziratban maradt, a nagykanizsai Thury György Múzeum adattárában található Apológiája egyrétűbb alkotás. Nem regényes formában, hanem értekezésként taglalja a szabadkőművesség értékeit, védelmezi a mozgalmat az ellene rendszeresen felhozott vádak ellen. Címe tartalmát, célját is összefoglalja: „Apológia, azaz védelmező levél, amely által egy szabad építő védelmezi társoságának ártatlanságát, és megmutatja jó barátjának azt, hogy elégtelen oka légyen azért, mivel ő szabad építő vagy freimaurer, barátságát félbeszakasztani."

Nem tudjuk biztosan, meddig állott fenn a páholy. Később Spissich azt állította, hogy már 1793-ban feloszlott, ez azonban nem valószínű. Spissichet a Martinovics mozgalommal kapcsolatban gyanúsítottként hallgatták ki, érthető, hogy társait menteni igyekezett, hiszen a mozgalmat ez időre már betiltották. A vizsgálattal kapcsolatban fennmaradt iratok kétszer is említik Horváth Ádámot, egyszer szabadkőműves nevén, Arionként. 1795 után már biztosan nem működött a páholy, de volt tagjai vezető szerepet játszottak egy nagy port felvert, súlyos következményekkel járó esemény során.

1797-ben a király – még mielőtt az országgyűlés megszavazta volna – rendeleti úton nemesi felkelést hirdetett, a várható francia támadás ellenében 4000 gyalogos és 500 lovas felkelő kiállítását rendelte el. Az április 12-én tartott közgyűlés, melyen Festetics György is részt vett, felettébb tiszteletteljes hangú, de szokatlanul merész tartalmú válaszban a felkelést megtagadta. A francia katonai erőfölény ellenében a felkelést elégtelennek ítélték, inkább a békekötést indítványozták. Javasolták az országgyűlés összehívását, kérték a korábban kiállított újoncok hazarendelését külföldről az ország védelmére. A későbbi vizsgálat szerint a válasz megfogalmazása előtt és közben is lázító kijelentések hangzottak el.

Ezért a király Medgyesi Somogyi János udvari tanácsost főispáni adminisztrátorként a megye nyakára küldte, aki április 25-én már be is mutatkozott, s a választott tisztségviselőket felfüggesztette. A király végzése csak egy

évvel később, 1798. április 12-én kelt. Ez elsősorban Spissichet marasztalta el, s nemcsak alispáni tisztségétől fosztotta meg, hanem mindennemű hivatal viselésére is alkalmatlannak nyilvánította. Tuboly Lászlót és Kozits Istvánt Spissichhel való kapcsolatuk, valamint az iratok eltitkolásban való bűnrészesség miatt a táblabírók sorából töröltette. Festetics Györgyöt megfosztotta császári és királyi kamarási rangjától, és Bécsből is kitiltotta. Althan Mihály főispánt királyi megrovásra Bécsbe idézték, Csány Ferenc Vas megyei szolgabírót elmozdították állásából, s szigorú dorgálásban részesítették. Hivatalukból felfüggesztették Mlinarich Lajos második alispánt és Tuboly Imre jegyzőt. Az elmarasztaltak mindegyike – Tuboly Imre jegyző kivételével – szabadkőműves volt. Horváth Ádám nem vett részt ebben a tiltakozásban, ekkor már nem lakott Zala megyében, az évtized közepén Nagybajomba költözött

Az ítélet érdekessége, hogy szöveg szerint is utal a szabadkőműves páholyra: a megbüntetettek „a szabadkőművesek zalaegerszegi páholyában a fennálló közhatalom ellen fondorkodtak". Ez azonban a kutatók egy része számára hosszú ideig nem vált nyilvánvalóvá, mivel a szövegben nem páholyt írtak, hanem annak szokásos jelét (a négyszöget) illesztették. A szöveget magyar fordításban először 1876-ban közzétevő Bátorfi Lajos nem tudott mit kezdeni e jellel, azt „egerszegi váratok négyszögében"-ként értelmezte.

Festetics ettől kezdve látványosan szakított a politikával, erejét, lehetőségeit keszthelyi és csurgói iskoláinak, a Georgikonnak, könyvtárának szentelte. Nem lehetetlen, hogy Nagyváthy Jánossal történt látszólag ok nélküli szakítása is politikai indítékú. A közismerten szabadkőműves jószágigazgatótól megválik, de részére Csurgón megteremti a gondtalan élet lehetőségét, s majd két évtized múlva újra felveszi vele a nyilvános kapcsolatot is.

Az egerszegi páholy tagjainak életsorsa külön vizsgálódást igényelne, most csupán három olyan résztvevő rövid bemutatására vállalkozhatunk, akik kulturális-irodalmi szempontból is jelentősek.

Spissich János 1745-ben született Sümegen. 1761-ben belépett a jezsuita rendbe és Kőszegen, Komáromban, Gyöngyösön volt tanár. 1771-ben megvált a szerzettől, megyei jegyző, majd jószágkormányzó, 1790-től zalai alispán, diétai követ. Nagy tudása, széles látóköre, hat nyelv ismerete, szónoki tehetsége révén nagy tekintélyt szerzett. Valószínű, hogy 1790 nyarán Budán ismerkedett meg és kötött barátságot Kazinczy Ferenccel, aki mindvégig nagy tisztelettel szólt róla. Verset írt hozzá, később arcképét is saját kötetének élére nyomatta, ez az egyetlen ránk maradt Spissich-portré. Számos forrás szerint az 1790-es évek elején a legradikálisabb politikusok közé tartozott, szoros kapcsolatban volt a köztársasági mozgalommal, neve már a per első szakaszában is szóbajött. Amikor Sigray a vesztőhelyre menet feljelentette, újra vizsgálat indult ellene. Talán bizonyítékok hiányában, talán mert a kivégzések után a mozgalmat már nem ítélték veszélyesnek, felmentették. 1797-ben egyik kezdeményezője annak, hogy a zalai megyegyűlés tagadja meg a franciák elleni felkelést. Ezért büntetésül megfosztották hivatalától, kis birtokára, Görbőre vonult vissza, ott élt 1804-ben bekövetkezett haláláig. Horváth Ádám és Kazinczy levelezésében másfél évtized múlva is sokszor visszatér a közös barát emléke.

A páholy másik jelentős, ma már alig-alig emlegetett tagja Tuboly László. Zalai köznemesi család fia, jogi tanulmányai után megyéjében kapott hivatalt. Előfizetője a Moniteurnak, s amikor Spissich ellen eljárás indult, ő semmisítette meg a terhelő iratokat. 1797-ben őt is megfosztották hivatalától. Talán hogy ne legyen annyira szem előtt, egy ideig Festetics muraközi uradalmában vállalt munkát. Élete második felében nagylengyeli birtokán élt. Francia és latin szerzőket fordított, cikke jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. 1810-ben ő hívta újra Zalába Horváth Ádámot, közösen akartak házat építeni. A devalváció miatt erre nem kerülhetett sor, így Horváth a szomszédos Petrikereszturban telepedett le. Közösen vásárolták meg Spissich könyvtárát, sok időt töltöttek együtt, Tuboly két lánya is tagja volt a Horváth által szervezett Göcseji Helikonnak.

Közismertebb Horváth Ádám tevékenysége. Rendkívül sokoldalú író, 1795 előtt a magyar irodalom élvonalában szerepelt. Szabadkőműves kapcsolatai révén 1789 után néhány esztendeig rendkívül sokrétű közéleti szerepet is vállalt. Több jel arra utal, hogy lehetett valami köze a Martinovics mozgalomhoz is. Hajnóczy József egy levelének részletéből tudjuk, hogy ismerte Horváthot, épp ő adta át neki Spissich egy levelét. Az is bizonyítható, hogy Horváth egyik versének névtelen főszereplője a halálra ítélt Hajnóczy. (A vers címe: „A szentenciázott vőlegény, az Ötödfélszáz énekek 32. darabja". Az egyik zalai kéziratos gyűjteményben fennmaradt változatban e kapcsolat megnevezése is szerepel.) Ez időben keletkezett írásainak egy részét ő is megsemmisítette.

Somogyba költözésének okai közt az sem kizárt, hogy új, semlegesebb környezetbe kívánt kerülni. A közélettől másfél évtizedre visszavonult, csak a református egyházban vállalt tisztségeit látta el lelkiismeretesen. Élete utolsó évtizedében szinte kétségbeesett igyekezettel próbált újra a magyar irodalom tevékeny részese lenni, de ekkor írt nagyszám műve között sem akad maradandó értékű. Petrikereszturon összeállított népköltészeti, népzenei gyűjteménye azonban rendkívül jelentős. Ugyancsak hasznos forrást jelent levelezése, melyben a szabadkőműves emlékek összegyűjtésére, megőrzésére tett kísérletei is figyelmet érdemelnek.

Közel két évtizednyi hallgatás után, az 1810-es évek második felében újra felbukkannak a szabadkőműves gondolatok. Búvópatak módjára, bátortalanul, a kései olvasó számára szinte alig érzékelhetően. A még élő, Dunántúlon lakó elvbarátok közt újra éledezik a kapcsolat, a Balatonfüred melletti arácsi hegyen megint találkoznak. Horváth Ádám gyűjti a régi szabadkőműves társak életrajzi adatait, ezekről hosszasan levelezik Kazinczyval.

Talán a szabadkőműves kapcsolatok miatt ítélték gyanúsnak az első keszthelyi Helikont, minden kinyilatkoztatott királyhűsége ellenére is. A Tudományos Gyűjtemény 1818. III. kötetében olvashatjuk: „A tavalyi keszthelyi Helikonról a tavalyi Tudományos Gyűjteményben előforduló tudósítást a német recensens úgy ítélte meg, mint egy politikai lakomározásnak leírását, holott az egész tudósításnak szinte minden sora többnyire a hazához és ki-

rályhoz való szeretetet, tiszteletet emlegette." Valami igazság mégis lehetett a német recenzens sejtésében. Számtalan jel arra mutat, hogy a Helikonon a szabadkőműves gondolatok is szerepet kaptak. Maga a Helikon Festetics szabadkőműves álneve is volt. Horváth Ádám erre az alkalomra írta „A földművelő Varro" című versét. Ebben Mozart neve is előfordul (A Varázsfuvola szabadkőműves vonatkozásai közismertek.) Terentius Varro nemcsak a római irodalomnak, hanem a szabadkőművesség vélt történetének is jeles alakja, mivel saját eszmei ősüknek tartották. Nem lehet véletlen, hogy Horváth ez időben írt máig kéziratban lévő műve, „A bölcsesség nagy mestereinek biográfiája" is hosszasan foglalkozik Varroval. Az 1817-es Helikonra Kazinczy Klára „Isishez ének" címmel visz verset. Horváthnak Keszthelyen elhangzott művei érthetetlenek a szabadkőműves vonatkozások ismerete nélkül. Feltűnő, hogy meghívást kap Nagyváthy János, aki épp azt a művét olvassa fel, melyet a cenzúra még a következő évtizedben, szerzője halála után sem enged nyilvánosságra kerülni.

Mivel a szabadkőművesség már negyedszázad óta tilalmas, nyíltan természetesen nem eshetik szó róla. Néha csak egy kifejezés árulkodik: Horváth Ádám Festetics haláláról értesülve versben siratja el a helikoni grófot. A gyászoló versben azonban egy jellegzetes szabadkőműves kifejezés is belekerül: „A Dicsőség Templomából egy nagy angyal közbe szólt."

De ha a bátorság gyűlne is, az erő nem a régi. Nemcsak azért, mert Festetics meghalt, Nagyváthyt már előtte két hónappal eltemették, Horváthnak is alig egy esztendeje van hátra. Azért sem, mert 1819-ben a szabadkőművesség csak az ifjúság szívben megőrzött szép emléke, a társadalom már a reformkor erőit érleli.

Festetics György és a magyarországi művelődés

Tolnai gróf Festetics György 1755. december 31-én született a Sopron megyei Ságon. Apja, Festetics Pál (1722-1782), Mária Terézia királynő tanácsosa volt, élete végén kamarai alelnök, s így az uralkodónő számos pénzügyi, gazdasági döntésének előkészítője. Az udvar szolgálatának köszönhetően a 16. század végén Horvátországból Magyarországra települt család idővel jelentős vagyonra tett szert, főként a Dunántúl nyugati megyéiben. Keszthely mezővárost még Pál apja, Kristóf (1696-1768) szerezte meg a XVIII. század elején, ahol a család rangjához illő uradalmi központot, barokk kastélyt építettek.

Festetics György neveltetését kezdetben anyja, Bossányi Julianna irányította. Bár a család a Habsburg dinasztia feltétlen hívének számított, nevelőként magyar paptanárt, Nagy Jeromos piarista szerzetest alkalmazták. Tizenhárom éves korától György a bécsi Theresianumban tanult, melyet azzal a céllal hozott létre a királynő, hogy ott a birodalom számára nemesi származású, felkészült hivatalnokokat képezzenek. Átfogó pénzügyi, államigazgatási, földrajzi, jogi ismereteit a Bécsben töltött évek alatt szerezte meg. Magyar anyanyelve mellett igen alapos latin, német, francia, olasz, s az ekkor nálunk még ritkaságnak számító angol nyelvismeretre is szert tett. Tanulmányai befejeztével 1775-ben, apja kívánságának megfelelően, állást vállalt a Magyar Királyi Kamaránál, majd nem sokkal később Zágrábba kérte áthelyezését, az ottani kamarai hivatalhoz. A felvilágosult szellemű és nagyműveltségű ifjút azonban nem kötötte le munkája, s váratlan elhatározással a következő évben jelentkezett Nádasdy gróf huszárezredébe. Apjával emiatt számos konfliktusa támadt, aki utóbb még örökségéből is ki akarta tagadni fiát, mikor az vonakodott elvenni az általa kiszemelt menyaszszonyt. György végül is engedett az apai kényszernek, s feleségül vette Sallér Juditot, a nádori ítélőmester leányát, akinek hozománya révén némileg sikerült csökkentenie a család öröklött adósságát. Apja 1782-ben meghalt, s ezt követően a testvérek igényeinek kielégítése, illetve a családi birtokok egyben tartása érdekében további adósságokat vállalt magára. Mindemellett egyéni ambícióit kedvezőtlenül befolyásolta a hosszabb békeidőszak, hiszen emiatt a katonai pályán való gyors emelkedés reménye is hamar szertefoszlott.

Gróf Festetics György (1755-1819).

Sorsának további alakulását döntően befolyásolták a II. József (1780-1790) halálát követő változások, vagyis a hosszú idő után ismét összeülő országgyűlés politikai várakozásai, az udvarral szembeni rendi, alkotmányos fellépést sürgető nemesi ellenzékhez való viszonya. Festetics György ugyanis a Graeven huszárezred alezredeseként készítette azt a beadványt, mely a magyar szolgálati nyelv, a magyar tisztképző intézet felállítása, s a Habsburg Birodalom magyar ezredeinek magyar tisztek által történő vezénylése, valamint itthoni állomásoztatása ügyében a magyar országgyűlés felsőbbségét ismerte el a dinasztiával szemben. A tisztek kérelmüket nem a haditanácshoz, vagy az uralkodóhoz nyújtották be, hanem a magyarországi törvényeket alkotó országgyűléshez. II. Lipót (1790-1792), az új uralkodó azonban az országgyűlésre gyakorolt lélektani nyomás, valamint a diplomáciai elszigeteltség érzékeltetése révén hamar leszerelte a nemesi, rendi ellenállást. Az uralkodó megfélemlítési politikájának igen fontos eszköze volt, hogy Festetics Györgyöt letartóztatták, és hadbírósági eljárást kezdeményeztek ellene. Bár nem ítélték el, 1791-ben a katonai pályától megválni kényszerült, s visszavonult adósságokkal terhelt birtokaira.

A pénzhez jutás lehetősége az adott feudális keretek, illetve a korlátozott hitelképesség miatt csakis birtokainak jövedelmezőbbé tételében rejlett. Szabad földforgalom és a pénzhiány mellett extenzív állattartás és növénytermesztés jellemezte a korabeli magyar mezőgazdaságot. Főként jobbágyi robotmunkával, szinte kizárólag gabonaféléket termesztettek. A hazai agrártermelés a külföldtől elvágva, kimondottan a birodalom keretei közt működő piactól függött. Az egyéni érvényesülés lehetőségétől megfosztva, ilyen körülmények között vállalta Festetics György, hogy magánkezdeményezéssel iskolákat alapítson, magyar nyelvű folyóiratokat támogasson, alapítványokat hozzon létre. A felvilágosodás szellemi hatására, illetve a dinasztia Magyarországgal kapcsolatos politikájából kiábrándulva, vállalta a közjó szolgálatát, felismerve, hogy a kedvezőtlen politikai időszakok ellenére

a művelődés, a magas szintű szakoktatás alapozhatja meg a jövőbeni továbblépés lehetőségét. Vagyonos helyzetét kortársaihoz képest egyedülálló módon kihasználva, létrehozta a Georgikont, egy olyan felsőfokú tanintézetet, mely elsőként tett kísérletet Magyarországon és Európában a legkorszerűbb mezőgazdasági, állatgyógyászati, mérnöki ismeretek intézményes oktatására.

A Georgikon, vagyis az „Oeconomicale Institutum" 1797. július 1-jén nyitotta meg kapuit Keszthelyen. Az iskola kezdetben látszólag magánintézményként működött, de valójában a hazai felsőfokú mezőgazdasági szakemberképzést szolgálta. Ezt erősíti meg Festetics 1797-ből származó levelezése Johann Ferdinand von Schönfeld bécsi lapszerkesztővel. A Magyar Hírmondó 1798-ból származó cikke szerint pedig, jóllehet „a Georgikon főleg a gróf tisztjeinek képzésére alakult, de mások is bemehetnek oda." Nyilvános oktatási intézményre vall az is, s erre szintén korabeli sajtó híradások utalnak, hogy fizetés vagy tandíj nélkül hallgathatta bárki a választott órákat, illetve vizsgát tehetett. Az alapító ráadásul olyan hallgatókat is támogatott anyagilag, akik utóbb nem az ő birtokain kívántak elhelyezkedni, vagy pusztán a tanulás céljából iratkoztak be Keszthelyre. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Georgikonba vallásra, származásra való tekintet nélkül, csupán a megfelelő iskolai előképzettség és fizikai alkalmasság szabta feltételek alapján vették fel a hallgatókat, úgy a Georgikon szellemisége valóban a „közjó", a *salus publica* szolgálatának szándékát tükrözte.

Az alapítást megelőzően egyébként, szintén magánkezdeményezéssel, Tessedik Sámuel evangélikus lelkész szervezett mezőgazdasági ismereteket oktató iskolát. A szarvasi intézet azonban alsóbb szintű képzést adott, itt jobbágyszármazású fiatalokat oktattak gazdálkodási és háztartási ismeretekre. S bár a pesti egyetemen a *Ratio Educationis* kibocsátásával egyidejűleg 1777-ben felállítottak egy mezőgazdasági tanszéket, II. József idején utóbb megszűntették a rendszeres képzés kereteit. Az átfogó szakképzés fontosságának felismerésében egyébként feltétlenül szerepet játszott a hazai elmaradottság, hiszen Angliában, vagy Németalföldön, ahol igen fejlett agrotechnikával kiemelkedő eredményeket értek el, egyszerűen nem tartották szükségesnek felsőfokú mezőgazdasági tanintézetek alapítását. A Georgikon létrehozását követően Albrecht Thaer, az európai hírű német mezőgazdász hozott létre szakiskolát 1802-ben Cellében, majd 1806-ban Möglinben. A svájci Emanuel Fellenberg 1804-ben alapította meg tanintézetét Hofwylben. Hohenheimben, valamint Magyaróváron tizennégy évvel később hoztak létre mezőgazdasági akadémiát. Természetesen az időbeni elsőség önmagában semmit sem jelent a megfelelő tartalmi sajátosságok, vagyis a tananyag, a képzési keretek, a tanári kar felkészültségének értékelése nélkül. Szerencsére a Georgikon működéséről egy angol utazó, Richard Bright, a bécsi kongresszus idején Magyarországot felkereső orvos adja könyvében a legelfogulatlanabb leírást. S ha pedig maga Bright, a kor élenjáró államának polgára szól elismeréssel a Festetics György által alapított tanintézetről, akkor talán nem minden alap nélkül megkockáztatható a megállapítás: a Georgikon valóban figyelemre méltó szakképzést nyújtott.

A keszthelyi Festetics kastély homlokzata (a szerző felvétele).

A Georgikon többféle iskolatípust foglalt magában, melyek közül a legfontosabb volt a „főpraktikáns" hallgatóknak felsőfokú mezőgazdasági szakképzést adó „tudományos gazdasági iskola." A képzés ideje három tanévet ölelt fel. A tanév november elején kezdődött, s a következő év szeptemberéig tartott. Egy-egy tanévet trimeszterekre osztottak fel, melyek végén a hallgatóknak elméleti és gyakorlati vizsgát kellett tenniük. Változást csak az 1831-es év hozott, s ettől kezdve szemeszterekre tagolták az évet.

Az első tantervet Karl Bulla, a prágai származású professzor és Pethe Ferenc, a korábban Angliát, Hollandiát és Franciaországot megjárt sokoldalú szakíró és georgikoni tanár dolgozta ki 1797/98-ban. A különböző tantárgyakat három csoportra osztották, s ennek alapján volt egy általános mezőgazdasági (rustica), matematikai és technológiai, valamint állatgyógyászati csoport. A hallgatók az első évben növénytermesztést, kert- rét-, szőlő- és erdőművelést tanultak. A második évben az ezekhez fűződő „mesterségek és azokkal való belső gazdálkodás" ismereteit tanították, míg a harmadik évben birtokigazgatási, jogi ismereteket oktattak. A gyakorlati ismeretek

elsajátítása során a hallgatók részletes képzést kaptak építészetből, a gazdasági épületek elkészítésének technikai kivitelezéséből, valamint igen nagy súlyt fektettek az alkalmazott matematikai, számviteli, és geometriai ismeretek oktatására is.

Asbóth János, aki uradalmi tisztként és georgikoni tanárként egyaránt jelentős hatással volt az iskola életére, 1806-ban újabb tantervet készített. Továbbra is megmaradt a hármas felosztás, a „Gazdaságbeli tárgyak", „A mathézishez tartozó tárgyak", valamint „A Historia Naturalis és veterináriabeli tárgyak" tekintetében. Változást jelentett viszont, hogy a második tantárgy-csoportban megjelent a hydraulika és hydrotechnika, illetve a harmadik csoportban a kémia és gyógyászati ismeretek oktatása is. Az egyes tantárgyakra napi egy, azaz heti hat óra jutott, s összesen 18 elméleti órát tartottak hetente. Az 1821/22-es tanévtől kezdve viszont az előbbi tantárgyi felosztás rendszere nyelvoktatással is bővült. Lodovico Angelis francia, angol, és olasz nyelvet is tanított a hallgatóknak.

A Georgikon keretein belül működő iskolák közül a „Parasztiskola" alapítására 1798-ban került sor. Ez az iskola kimondottan alsófokú képzést adott, s célja uradalmi cselédek nevelése volt. Tizenkét évestől tizennyolc éves korukig tanultak itt a tehetségesnek tartott jobbágy- és zsellérfiúk. Jó béreseket, pallérokat kívántak nevelni az „alpraktikánsnak" nevezett tanulókból, akikből később uradalmi gazdák lehettek. A közepesekből vincellérek, kertészek, erdőpásztorok, méhészek, csikósok, tehenészek, birkások lettek, míg a gyengébb képességűeket kisegítő munkaerőként alkalmazták a Festetics uradalmak.

A „Pristaldeum", vagy uradalmi jogászképző iskola megszervezése 1803-ban kezdődött, s a *Magyar Kurír*ban hirdették meg az első ösztöndíjat. A képzés célja uradalmi jogügyek intézésére alkalmas szakemberek nevelése volt. A tanulmányi időt először három évben, végül 1809-től egy évben határozták meg. Az 1804. április 5-én kelt rendelkezés szerint a jogi előképzettséggel rendelkező „pristaldusok" mezőgazdasági tárgyakat is hallgattak, de főleg jogi tanulmányokat folytattak, melyhez a szükséges gyakorlatot az uradalmi ügyész mellett szerezhették meg.

A keszthelyi Festetics kastély könyvtárterme (a szerző felvétele).

Az erdésziskola feladata az uradalmi erdők igazgatására alkalmas tisztviselők, erdészek, vadászok képzése volt, a fővadász, illetve két „vadásztanító" irányítása mellett. Az iskola egyébként kétszintű, vagyis alsó és felső szintű képzést valósított meg. A felsőfokú képzésben való részvételhez négy gimnáziumi osztály elvégzése mellett megfelelő német és magyar nyelvismerettel, számtani, geometriai ismeretekkel, és rajzkészséggel kellett rendelkezniük a hallgatóknak. A tanulmányi idő három év elméleti oktatásból és egy év gyakorlatból állt. A tanítás nyelve az erdei praktikánsok esetében német volt. Számtant, geometriát, természetrajzot, fizikát, kémiát, földrajzot, lovaglást, vadászeb idomítást, fakitermelést, géptant, könyvvitelt és erdészeti számvitelt tanultak. Az erdész alpraktikánsok tananyaga hasonló volt az erdészhallgatókéhoz, jóllehet nem volt annyira részletes. Az oktatás során főként a gyakorlati ismeretekre helyezték a hangsúlyt, így például magvak gyűjtését, válogatását, vadászháló kötését, vetésápolást, naptárhasználatot, s természetesen vadászati alapismereteket tanultak.

A kertésziskola szintén 1806-ban létesült, de ez az iskola csakis alsóbb szintű képzést valósított meg. Később Festetics László 1826. évi rendelkezése módosított a felvett hallgatókkal szemben támasztott követelményen, vagyis meghagyták, hogy csakis olyanokat vegyenek fel, akik valamelyik gimnázium syntaxista osztályában tanultak. Ez azt jelentette, hogy az életkor alsó határa tizenöt év volt. A képzés két évig tartott, s a hat trimeszter tananyagát Asbóth János utasítása alapján sajátították el a diákok. Az első három trimeszterben a magyar és a német nyelv tanulása szerepelt különleges súllyal, ezenkívül számtan, s kerti munkák megismeréséhez a kerti kalendárium ismerete. A második év mindhárom trimeszterében már fogalmazniuk kellett, s megfelelő kertészeti gyakorlatra is szert tettek.

A lovásziskola 1807-ben jött létre. Ez szintén alsófokú képzést adott, s ez az ún. „Hippiatrica oskola" volt hivatott ménesmesterek, lovászok kinevelésére. Kezdetben az oktatás ideje két év volt, s az első év az alapismeretek, vagyis lóápolással, lószerszámmal, istálló-típusokkal, és ménestartással kapcsolatos ismeretek elsajátításával telt. A

továbbiakban lóidomítás, természetrajz szerepelt a tananyagban. A másodévesek az első év anyagának elmélyítése mellett, komoly állatgyógyászati képzésben is részesültek.

A mérnökiskola alapítására 1808-ban került sor. A főpraktikánsokkal egyenértékű mérnökhallgatók mellett uradalmi földmérőket, míg az alsó szintű oktatás keretei közt uradalmi mesterembereket képeztek. A mérnökhallgatók vagy „inzsellér practicansok" tanulmányi ideje két elméleti és egy gyakorlati évből állt. Az első évben növénytermesztési alapismereteket, statikát, mechanikát, állattenyésztést, ásványtant, hydraulikát, hydrotechnikát, számvitelt, rajzot, és földmérést tanultak, a másodikban építészetet, térképészetet és tervezést. A harmadik év teljes egészében gyakorlati jellegű volt, részt vettek az uradalmi csatornázási, malom-, híd- és különböző gazdasági épületek építési munkálataiban. Felügyeltek a munkásokra, ellenőrizték a számadásokat, s a jegyzőkönyveket is vezették. A három éves képzés után a mérnökhallgatók Pesten, az egyetemen vizsgát tehettek, s ez mindenképpen a keszthelyi képzés országos jelentőségére utal.

Rövid ideig, 1808-tól működött az alsófokú „Leányiskola", melynek célja „takarékos, művelt háziasszonyok" képzése volt. Itt elsősorban uradalmi szakácsnékat, kisegítő női személyzetet kívántak képezni, ami egyébiránt jelzi, hogy ez az iskolatípus csakis alsófokú képzést biztosított. A képzés ideje három évre szólt, melynek során írást, olvasást, német és magyar nyelvű fogalmazást, természetrajzot, földrajzot, illemtant (!), főzési ismereteket, és vallási oktatást kaptak a lányok. Mindhárom évben szerepelt zenei oktatás is.

A növénytermesztés vagy állattenyésztés tekintetében a georgikoni oktatás a legkorszerűbb mintákat igyekezett követni. Pethe, Asbóth, s a későbbi tanárok egyöntetűen az intenzív talajművelés, a rendszeres talajerő-pótlás, valamint a rendszeres növényvédelem, a gyomirtás mellett foglaltak állást. A meszezéssel, márgázással történő talajjavítás, az alagcsövezés, a magyar éghajlati és talajadottságokhoz szabott vetésforgók kialakítása, a tangazdaság juhászata, stb. mindmind hozzájárultak ahhoz, hogy a Georgikonból kikerülő hallgatók a magasabb színvonalú nyugat-európai agrotechnika ismerői, magyarországi terjesztőivé válhattak. A modern kertészeti ismeretek terjesztése, a szőlőművelés legeredményesebb módszereinek alkalmazása terén szintén élenjáró volt a Georgikon, ami egyúttal a gyakorlati oktatás megalapozottságát jelzi. Asbóth egyébként már 1803-ban elkészítette az iskola gyümölcsösében található gyümölcsfák jegyzékét, részletes pomológiai leírásukkal, de sokat tett az intézet botanikus kertjének létrehozásáért is. Egy későbbi 1812-es kimutatás szerint 60 szekcióban 213 fafajta létezett a Georgikon botanikus kertjében.

A családi könyvtárnak helyet adó kastélyszárny (a szerző felvétele).

Az állattenyésztési ismeretek oktatása során mindenekelőtt az istállózásról, a megfelelő vetésforgók alkalmazásával minőségi takarmánytermesztésről, a különféle fajták tulajdonságainak szelekcióval történő javításáról, valamint a kor színvonalának megfelelő állategészségügyi eljárásokról tanulhattak. A szarvasmarháknál, különösen a hízlalásra, a tejtermelésre, juhok esetében pedig a gyapjúismeretre fordítottak meglehetősen sok időt. A professzorok útmutatásai alapján azután a tangazdaságban szembesíthették az elméletet a gyakorlattal.

Érdemes azonban megvizsgálni azt is, hogy milyen más külföldi és hazai szerzők munkái voltak még hatással a Georgikonban folyó tanításra. A hátteret ehhez kezdetben a Festeticsek családi könyvtára szolgáltatta, melynek agrárgazdasági, állatgyógyászati, állattenyésztési és egyéb szakkönyvekkel való igen tudatos fejlesztése Festetics György nevéhez fűződik. Tankönyv írására egyébként először Pethe Ferenc kapott megbízást még másodtanári beosztásában, hogy egy magyar nyelvű „iskolakönyv mielőbb szisztematizáltasson." Ez a tankönyv szigorúan Johann Beckmann „Grundsätze der Teutschen Landwirtschaft" című műve alapján készült volna, de Pethe eltért a német szerző rendszerétől, ráadásul könyve, „A pallérozott mezei gazdaság" első kötete már az után jelent meg, hogy elkerült Keszthelyről.

Ezt követően az Asbóth János által kidolgozott instrukciók képezték a tananyag gerincét. Instrukciójában Leopold Trautmannak, a bécsi egyetem tanárának „Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre" című művéből találhatók részletek. Az instrukciót kiegészítette még a kor feudális jogi

rendszeréhez fűződő tananyag is, melyhez utóbb Pfahler Károly uradalmi ügyvéd, illetve georgikoni tanár állított össze útmutatást „Jus Georgicum regni Hungariae" címmel.

A nyugat-európai mintájú agrárgazdasági, agrotechnikai, termesztési, illetve állattenyésztési ismeretek átadását azonban döntően befolyásolták Albrecht Thaer művei, aki az élenjáró angol mezőgazdaság németországi közvetítője volt. A német nyelv magyarországi ismertségénél és közvetítő szerepénél fogva főként az ő művein keresztül ismerkedtek meg nálunk a szigetországi gyakorlattal. Az „Einleitung zur Kentniss der Englischen Landwirtschaft" szerzőjével egyébként Festetics György már az előtt levelezésben állt, mielőtt Thaer létrehozta volna saját alapítású iskoláit. Az Angliát is megjárt Pethe-féle georgikoni vetésforgót egyébként, mely a legkorszerűbb minta követésének egyik bizonyítéka, maga Thaer is „mintaszerűnek" tartotta.

A Georgikon racionalizált és kapitalista üzemként való működését jelzi, hogy nem, vagy csak igen csekély mértékben alkalmaztak a kor feudális gazdálkodásából fakadó robotmunkát. A végzett hallgatók így azután nem csak modern gazdálkodási ismereteket, hanem a munkaszervezésben Magyarországon addig egyáltalán nem megszokott elveket is magukkal vittek.

A keszthelyi tanintézet mellett még két további nagyjelentőségű kezdeményezés fűződik Festetics György nevéhez. 1802-ben 40.000 forintos alapítványt tett nemes ifjak részére, akik Bécsben katonai intézetben tanultak. E tettéről törvényben is megemlékezett az országgyűlés, utalva egy magyar tisztképző intézet mielőbbi felállításának szándékára. Festetics ezáltal közvetett módon az uralkodó feleségéről elnevezett magyar katonai iskola, a Ludovika későbbi létrehozásához teremtett anyagi hátteret. Az adott időszakban, amikor Magyarország a Habsburg Birodalom részeként önálló hadüggyel nem rendelkezett, a birodalom hadserege, melyben magyar tisztek és katonák egyaránt szolgáltak, csakis az idegen dinasztia érdekeinek érvényesítési eszköze volt. Könnyű belátni, hogy Festetics kezdeményezése több volt, mint szimbolikus gesztus. Utóbb a történelem furcsa játékaként, szeretett iskolája, a Georgikon azért zárta be kapuit 1848-ban, mert hallgatói valamennyien csatlakoztak az önvédelmi harcra kényszerülő ország hadseregéhez.

A Georgikon tanépülete, 19. század eleje (a szerző felvétele).

Halála előtt nem sokkal – Asbóth János georgikoni professzor tervezete alapján – Festetics megkísérelte Keszthely irodalmi központtá szervezését is. Az udvar gyanakvásának enyhítése érdekében, az uralkodó neve napjára időzített Helikon ünnepségeken költők találkoztak egymással a keszthelyi gróf kastélyában. A jelenlévők gazdasági, esztétikai, irodalomelméleti, valamint a nyelvújítással kapcsolatos kérdésekről vitatkozhattak, aminek igen fontos szerepe volt az 1810-es évek magyarországi közéletében. A Georgikon hallgatói magyar, német, valamint latin nyelven, nyilvános vizsgákon adtak számot ismereteikről, s a vendégek megtekintették a tangazdaságot is. A keszthelyi zeneiskola diákjai koncerteket tartottak, s hazai viszonyok között ezek az ünnepségek valóban páratlanok voltak. A „magyar Weimar" megteremtésével Festetics egyébként nem önmagát kívánta előtérbe helyezni, amit bizonyít az is, hogy Kisfaludynak hozzáírt ódáját sem engedte felolvasni. Berzsenyi Dánielnek Kazinczy Ferenchez írott levele jellemzi talán az idős Festeticset: „Midőn egy olyan ember, kinek jövedelme 3 millió körül van, egy ily ünnepre 30.000 frt-t költ, az semmi, de nem semmi az, midőn az ősz Festetics a szegény Berzsenyinek az utcára kalap nélkül eléje szalad. Oly népnél, ahol a nyelvet és a poétát lenézik, Festetics nagy ember, vagy ami még több, jó ember."

1818 nyarától Festetics György már bénán feküdt ágyában, s a következő év elején tartott helikoni ünnepségen, a magyar „múzsák találkozásán" sem tudott jelen lenni. 1819. április 2-án bekövetkezett halálával olyan magyar főnemest gyászolhattak a kortársak, aki iskoláival a hazai művelődés, az anyanyelv, az irodalom, egyáltalán a modern nemzettudat fejlődését szolgálta. Vitathatatlan, hogy élete utolsó időszakában kerülte a hatalommal való bármiféle konfliktust, s emiatt Kazinczy, a börtönt szenvedett patrióta értelmiség elismert alakja számos írásában támadta Festeticset. Utóbb azonban a kortársak előtt is világossá vált, hogy a keszthelyi gróf nem öncélúan, hanem mindig távolabbi célkitűzések, vagyis a felvilágosodás szellemi örökségének megfelelően, a közjó, a *salus publica* érdekében munkálkodott.

A barokk Zalában

Magyarországnak a hódoltság területére, valamint a török elleni háborúk frontvonalába eső megyéiben a barokk stílus kronológiája meglehetősen eltér az ilyen szempontból szerencsésebb északi országrészeken tapasztalhatótól. Kibontakozására csak Mohamed katonáinak 17. század végi kiűzése után volt lehetőség, élete így egyetlen évszázadra korlátozódott. Nem volt ez másként a Tihanytól Csáktornyáig húzódó egykori Zala megyében sem, ahol a 17. századi kora barokk csak elvétve, a harcoktól ritkábban érintett településeken hagyott emléket. A csáktornyai vagy a sümegi ferences kolostor ezt a periódust idézi, létrejöttükben nyilván szerepet játszottak az ütközőzóna mentén fekvő területek pasztorális igényei.

Zala megyében Nagykanizsa felszabadulásával (1690) csitultak el a harcok, a békés (újjá)építő munkát azonban a szegénység erősen akadályozta. Az érett barokk első emlékei ismét a – lelkigondozói és a rekatolizációs törekvések élharcosaként fellépő – ferences rendhez kötődnek (Nagykanizsa, Búcsúszentlászló), a bencések (Tihany, Zalaapáti) és a premontreiek (Türje) lassabban léptek. Az újjáéledő falvaknál általában megfigyelhető, hogy a 18. század elején a régi, romos templomot igyekeztek használhatóvá tenni, új egyház emelésére inkább csak a század második harmadától gondoltak. A világi építészet is ekkortól bontakozik ki, a folyamat nyitányát az egerszegi megyeháza felépítésében (1730-1732) látjuk.

A 18. század dereka a zalai barokk virágkora. Megyeszerte épültek a templomok, és a nemesi kastélyok, kúriák. A közigazgatási központ Zalaegerszeg volt, a spirituális pedig az a Sümeg, ahol a protestáns többségű megyei nemességgel való folyamatos konfrontációk miatt székhelyét gyakorlatilag el sem foglaló veszprémi püspök, Padányi Bíró Márton építtette ki rezidenciáját. Ekkor kezdődött el az évszázad végére szintén központi szerephez jutó Keszthely kiépülése, amelyet az itt székelő Festeticsek emeltek ki a jelentéktelenségből, és tettek virágzó életű kisvárossá.

Zalaegerszeg, Mária Magdolna templom. 1746-1770.

Bíró püspök halála után Sümeg szerepe lehanyatlott. A század utolsó harmadában az építőtevékenység a megyében ugyan nem csökkent, de olyan jelentős emlék, mint a Batthyányak immár klasszicizáló jegyeket is mutató zalaszentgróti kastélya, kevés épült. A késő barokk elsősorban a falusi templomokban hozta utolsó hajtásait, amelyekben a legnehezebben csírázott ki – először talán a dekorációban, pl. Dorffmaister kiskomáromi mennyezetképein – a klasszicizmus zsengéje.

A megyeszékhely

Zalaegerszeg a középkorban jelentéktelen település volt, vára a török elleni harcok során vált fontossá. Kanizsa eleste (1600) után itt székelt a dunántúli vicegenerális, és egyre gyakrabban ülésezett katonáinak védelme alatt a megyegyűlés. E tradíció a 17. század végére immár szilárdnak volt mondható, és amikor az 1723. évi 73. törvénycikk előírta a vármegyeházak építését, más helyszín már szóba sem került. Az építkezéshez (1730-1732) Bécsből hívtak mestert, a választás Franz Alliora, a kor egyik vezető udvari építészének, Donato Felice Allionak fiára esett. Feladata nem volt könnyű, hisz funkcionális előkép – mint építészeti típus – még nemigen létezett, s aligha mondható túlzásnak, hogy a megjelenésében a kor nemesi kastélyait idéző, középrizalitos, téglány alakú egerszegi megyeháza a hasonló jellegű barokk épületek mintaképe lett. Alliot éppen egerszegi sikeres ténykedése nyomán hívta meg gróf Batthyány Lajos zalai főispáni adminisztrátor körmendi kastélyának, későbbi hitbizományi központjának munkálataihoz.

A megyeszékhely másik fontos építkezése Zala legmonumentálisabb, kéttornyú homlokzatos plébániatemploma (1746-1770). Építtetője a földesúr, Padányi Bíró püspök, aki máig ismeretlen nevű (legújabban Mojser Pál püspöki építésszel próbálják azonosítani) sümegi építészének (többek között ottani palotájának és a plébániatemplomnak is ő a tervezője) tervei alapján, a régi templom helyén húzatta fel az új épületet, melyet utódja, Koller

Ignác a bécsi akadémikus festő, Johann Ignaz Cimbal freskóival dekoráltatott. A homlokzati toronypárt az a sajátos körülmény eredményezte, hogy az eredetileg tervezett középtorony építését akadályozta a korábbi templom tornyának alapozása, amely az új toronyhoz túl gyenge lett volna. Az anyagi nehézségekkel küszködő püspök, hogy időt nyerjen, engedélyezte a plébánosnak a tervtől való ilyen irányú eltérést.

Nagykanizsa, ferences templom. 1714-1730. k.

Egerszegen e két reprezentatív objektumon kívül alig állt még ekkor téglaház. Az emeletes plébánia (1770 körül épült) és az Arany Bárány fogadó nyilván szintén kétszintes eredeti épülete tartozik még ezek közé, továbbá az 1765-ben emelt tiszti szállás, az ekkor még földszintes kvártélyház, és a vele szemben álló ispita kápolna. A század utolsó harmadában épült a püspöki tiszttartó háza, 1790 körül a városi sóház. E rendkívül szűk városmagból szalmatetős házsorokkal szegélyezett görbe utcák indultak (a mai, rendezett utca-hálózat az 1826-os tűzvész után alakult ki), melyeken csak elvétve lehetett látni téglaépületet. A várost dél felé elhagyva a temetőben álló kálvária-kápolna mondható még ilyennek.

Egyházi művészet

Püspöki székhely híján a megyében a legnagyobb és leginkább díszes templomok a *szerzetesrendek*hez kötődnek. Közülük a barokk korban a *ferencesek* voltak a legaktívabbak, akik igen nagy szerepet vállaltak mind a papok nélkül maradt török hódoltsági területen élő lakosság lelki gondozásában, mind pedig a katolikus restaurációban. Korszakunkban hat zalai kolostoruk épült. Legkorábbi házukat Széchenyi György veszprémi püspök alapította Sümegen (1649-1652). A hamarosan felépült, kevéssé jelentős épület dísze a karmelita szerzetes-építész, Martin Wittwer által az 1720-as években tervezett homlokzat és kórus, továbbá a szintén karmelita Franz Richter által faragott díszes, körüljárható főoltár. A faragványok és oltárképek nagyobb részét – a szerzet többi templomához hasonlóan – a rendi műhely tagjai készítették, akik megbízhatóan, de egy-két kivételtől eltekintve csak közepes kvalitással dolgoztak, mégis reprezentatív összhatást keltve.

Az architektúra egyszerűsége a többi ferences tomplomot is jellemzi a megyében. A 17. században alapított (Zrínyi Miklós, 1644) csáktornyai rendház még kora barokk megjelenésű mai temploma 1702-1711 között épült (tornya csak 1753-1757 között), míg a hasonlóan oldalsó homlokzati tornyos nagykanizsai és búcsúszentlászlói egymással nagyjából párhuza-mosan, 1714-től. Nagykanizsa földesura, a templom patrónusa, gróf Batthyány Lajos kancellár a főoltárképet az akkor még kevéssé ismert Caspar Franz Sambachhal, a bécsi akadémia későbbi igazgatójával készíttette (1747), akinek ezzel az igen jól sikerült művével kezdődött magyarországi pályafutása. A többnyire kedvelt sémákat felhasználó rendi művészek nevét - mint Búcsúszentlászlón Schmalzl Theotimus, a főoltárkép festője és An(ton? - dreas?) Granister csak ritkán ismerjük, műveiket többnyire nem szignálták.

Búcsúszentlászló, ferences templom, belső. 1714-1730. k.

Keszthelyen Szent Ferenc fiainak 14. századi gótikus temploma a kolostorból kialakított végvár részeként nem szenvedett helyrehozhatatlan károkat, így eredeti formájában állították helyre. Barokkizált berendezését a múlt században historizálóra cserélték. A valószínűleg erősebben sérült rendházat a barátok 1723-1730 között teljesen átépítették, és barokk köntösbe öltöztették. Ugyancsak ebben az időben folyt az 1744-ben felszentelt

homokkomáromi ferences templom építése is, melynek Mária-kegyképe jelentős zarándoklatok célpontja lett. A templom mellett álló, puritán rendház 1774-ben épült.

A *bencés* rend barokk építkezései középkori kolostorok újjáépítésére irányultak. A tihanyi, a nagykapornaki és a zalavári rendház egyformán török elleni végvárrá alakítva szolgálta a hazát a hódoltsági időkben, s szenvedett jóvátehetetlen károkat. Tihanyt 1716-ban kapta vissza a pannonhalmi főapátság. A régi altemplom fölé az új templomot 1735-ben kezdték építeni, berendezése 1753-1762 között készült. Homlokzatát Martin Wittwer nevével szokták kapcsolatba hozni, bár ő már 1732-ben meghalt, így legfeljebb terveinek felhasználásáról lehet szó. Az épület díszes faragványai és szobrai a jó nevű Stulhoff Sebestyén munkái, mellékoltárképeit a pápai Stern József festette, falképei 19. századiak.

Szent Benedek rendjének másik jelentős zalai kolostora a (még Szent István által alapított) zalavári volt, amely a törökellenes harcok során teljesen elpusztult. A csak *de jure* létező apátságot a 18. században a göttweigi rendház alá rendelték, és az ottani elöljáró nem az eredeti helyén, hanem a közeli, kevésbé mocsaras helyen fekvő Zalaapátiban építtette újjá. Az itt álló, egy darabig a bencések által is használt, kijavított középkori templom és az 1760-as években hozzá épült kolostor 1774-ben leégett. A mai együttes ennek nyomán épült fel, 1777-1781 között. A homlokzati középtornyos, egyszerű épület külső megjelenésére alig üt el a kor falusi templomaitól. Talán ennek bizonyos kompenzálására kifestésével a főleg Karintiában és Stájerországban tevékenykedő, akadémikus végzettségű Joseph Mölköt bízták meg, oltárképeit a kor egyik legnevesebb festőjével, Johann Martin (Kremser) Schmidttel készíttették.

Az 1170 körül alapított, utóbb végvárként funkcionáló kapornaki apátság középkori épületei 1664 körül leégtek. Helyreállításuk 1734-1779 között történt meg, több periódusban. A templom homlokzatát, tornyait, szentélyrészét helyreállították, ikerablakait befalazták. A súlyosan sérült, háromhajós hosszházat lebontották, és egyetlen hajóval építették újjá, ehhez csatlakozik a barokk kolostorépület. Ekkori berendezésének csak töredékei maradtak meg (pl. a szószék).

A *premontrei* rend türjei temploma kisebb károkat szenvedett csupán, a rendházat azonban alapjaitól újra kellett építeni. A templom is barokk homlokzatot kapott, amelyet 1922-ben (Lux Kálmán tervei szerint) a mai neoromán fassade váltott fel. A szentély és a templomhajó, illetve a rendház egyes részeinek kifestésével Taddeus Schrabl prépost egy Bécsből hívott fiatal művészt, Dorffmaister Istvánt bízott meg (1761-1764), aki a bécsi akadémiáról frissen kikerült Trogertanítványként már ezen az első ismert munkáján új színt, rokokóval átitatott lendületet hozott festészetünkbe. A fiatal művész impozáns ívű magyarországi pályafutását a premontreiek indították el, és ő hamarosan a Dunántúl legkeresettebb, és – osztrák létére – a magyar lelkületet leginkább sajátjának érző festőjévé vált.

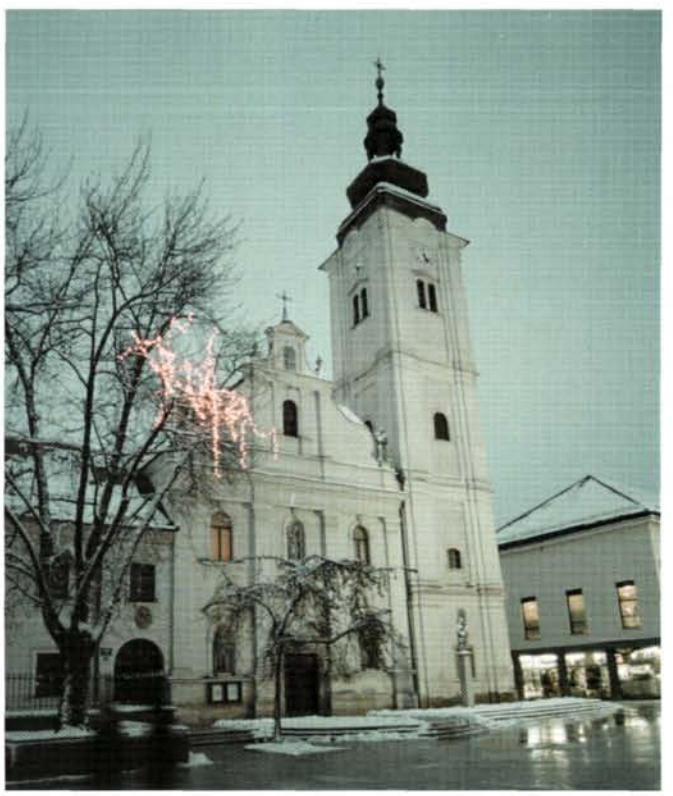

Cáktornya, ferences templom. 1702-1711.

Zala megyében királyi város nem volt, ***a mezővárosok és a falvak templomai*** alig különböztek egymástól. A művészet történetében betöltött szerepe miatt ki kell emelnünk közülük a sümegi plébániatemplomot (1756-1757), amely a püspöki nyári palotához hasonlóan Padányi Bíró Márton megbízható színvonalon, templomain azonban kissé sematikusan dolgozó itteni építészének műve. Jelentőségét nem az architektúra, hanem a zseniális, a magyarországi festészeti köztudatba e munkájával berobbanó Franz Anton Maulbertsch freskó-együttese hordozza, amely a hazai késő barokk piktúra nyitányát jelentette, és amelynek kisugárzása jóval túlnyúlt a megye határain. A ciklus ikonográfiai programja nyilván magától a püspöktől származik, expresszív, merész rövidülésekre, éles fény-árnyék kontrasztokra, a fény erőteljes szerepére építő, a jelenetek mély átéléséről tanúskodó, karakteres stílusa azonban alapvetően új árnyalatot képezett festészetünk palettáján.

Az uradalmi központok egyházai (Zalaszentgrót, Szécsisziget, Letenye, Tapolca stb.) méretükben kevésbé, csupán igényesebb berendezésükkel, dekorációjukkal emelkednek ki a falusi templomok közül. Ezek rendre a Franz Anton Pilgram által népszerűsített homlokzati középtornyos, egyhajós megoldással, gyakran a bécsi kamara által központilag készíttetett típustervek alapján készültek, s gyakran csak részletmegoldásaikkal térnek el

egymástól. Az ovális alaprajzú miklósfai templom vagy a karéjos zélpusztai kápolna kivételszámba megy. Jelentős részük középkori alapokon épült fel. Az oltárképek, freskók festésére, a szobrok faragására a patrónus anyagi lehetőségeinek és a templom fontosságának megfelelően hívott mestert. Így invitálta Dorffmaistert Szily János szombathelyi püspök a Melchior Hefele által tervezett novai templomba (1780), az esztergomi káptalan pedig a kiskomáromiba (1781 és 1793), a festő Johannes Pöckelt és a szobrász Philip Jakob Straubot Szapáry Péter Szécsiszigetre (1760 k.), utóbbit a Széchenyiek Egervárra, az ifjabb Dorffmeister Istvánt az Esterházyak Lentibe (1800-1802) és Csesztregre (1803), egy név szerint még nem azonosított, de igen magas színvonalon, bécsies stílusban dolgozó festőt a Batthyányak Zalaszentgrótra (1760 k.), ugyancsak az Esterházyak a Padányi Bíró püspök által már Zalaegerszegen is foglalkoztatott J. I. Cimbalt Pákára (1773) és Tornyiszentmiklósra (1774) stb. A festők és szobrászok nagy részét azonban nem ismerjük, többségük legfeljebb közepes színvonalon dolgozott.

A templomok berendezése többnyire szerény anyagi lehetőségeket tükröz. A két, gyakran alkalmazott oltártípus közül az egyik csupán a falra festve imitálta az igényes, architektúrális jellegű kivitelt (Cimbalnál és Dorffmaisternél különösen jellemző), a másik a faragott fa márványutánzatú festésével próbálta a nemesebb anyag fikcióját megteremteni. Az oltárképek és a szobrok általában a kor ismert ikonográfiai toposzainak ismétlé-

Tihany, bencés apátsági templom. 1735-től.

Tihany, bencés apátsági templom, főoltár.

sei vagy újrafogalmazásai. Olyan eredeti alkotásokkal, mint Dorffmaister (aki éppen ilyen jellegű műveivel lépett művészettörténetünk legjelesebbjeinek sorába, felbontva a barokk festészetünk utolsó fázisának tartalmi és formai egységét) kiskomáromi, történelmi témájú mennyezetképei (1793, *I. András helyreállítja a kereszténységet, III. Ferdinánd a nagyszombati Seminarium Generalenak adományozza Kiskomárom birtokát*), ritkán találkozunk.

A protestánsok építőtevékenysége meglehetősen visszafogott a 18. században, hisz ez a reformáció hívei folyamatos visszaszorításának korszaka. A néhány új templom nagyobbrészt a reformátusokhoz – Köveskál 1769, Szentantalfa 1785, Becsvölgye (Barabásszeg) 1787, Szentgyörgyvölgy 1787, Kustánszeg (1760-as évek?) stb. – s csak kisebb részt az evangélikusokhoz – Zalaistvánd 1784, Szentantalfa 1785 – kötődik, és valamennyi a század utolsó harmadában, Padányi Bíró Márton halála után épült.

A szakrális építészet alsó szintjét az út menti, szőlőhegyi, kálvária- és temető***kápolnák*** képezik. Ezek csupán évi egy-két alkalommal történő használatra épültek, kialakításuk is ennek megfelelően szerény. Az Inkey Boldizsár által családi sírboltként emeltetett, karéjos alaprajzú, kupolával fedett lazsnaki kápolna (1768) alighanem igénye-

sebb freskóival és szépen faragott korpuszával e csoport talán legjelentősebb alkotása. Ugyancsak a színvonalasabb emlékek közé tartozik a zalaegerszegi (1756) és a búcsúszentlászlói kálvária kápolna, vagy az ovális alaprajzú sümegi temetőkápolna (18. század vége). Ide soroljuk a csupán egyetlen szentszobrot befogadó, egyszerű út menti kápolnákat is (pl. a kanizsai Szent Flórián kápolna), és ugyancsak itt említendők a művészi értéket általában nem hordozó, ám a települések képét jelentős mértékben meghatározó fa haranglábak (Felsőszenterzsébet, Gutorfölde, Pórszombat stb.) is.

A barokk művészet, azon belül a szobrászat sokszor szerény, de nem elhanyagolható csoportját képezik a ***köztéri szobrok***. A települések centrumában, többnyire a templom mellett állnak a leginkább fogadalomból készíttetett Szentháromság emlékek (a legkvalitásosabb az ugyancsak Inkey Boldizsár által emeltetett, a veszprémit követő nagykanizsai, melyet szignója szerint egy Teophilus Boheim nevű, máshonnan nem ismert, többek szerint gráci szobrász faragott 1773-ban, más források szerint 1758-ban) és a Regnum Marianum-gondolatkör széleskörű elterjedését mutató Mária-szobrok (pl. a keszthelyi kastélyparkban lévő, melyet Thomas Naderer faragott 1770-ben). Pestisjárványok alatt és után számos Szent Rókus- és Szent Sebestyén-szobor, míg a házak között Szent Flórián, a hidak mentén Nepomuki Szent János, a szőlőhegyeken Szent Orbán, a legelőkön Szent Vendel képmásai kerültek felállításra. Esetükben művészi igényességről csak ritkán beszélhetünk. A 18. század második (és a 19. század első) felében Keszthelyen működött jelentős kőfaragó műhely (több mestert név szerint ismerünk), amely nagyobb területet látott el kőfaragványokkal.

F. A. Maulbertsch: Keresztrefeszítés.
A sümegi plébániatemplom oltárképe. 1757.

Világi művészet

A világi építészet legjelentősebb emléktípusát a ***főúri kastélyok*** képezik. A keszthelyi kastély illetve sümegi püspöki nyári rezidencia e vonulat legkiválóbb monumentumai.

A Keszthely birtokát 1737-1741 között megszerző Festeticsek rezidenciájának első, érett barokk, Grassalkovich stílusú épülete (1745-1755) Festetics Kristóf nevéhez fűződik, aki már fiatalon a helytartótanácsi tagságig emelkedett. Az U alakú, egyemeletes, középrizalitos épületet Kristóf fia, az 1772-ben grófi rangra emelt Pál hamarosan átépíttette Hofstädter Kristóffal, aki a két oldalszárnyat hátrafelé, majd oldalirányban is megtoldotta, a kastélypark területét pedig a többszörösére növelte (1770-es évek). Az épület immár hűen tükrözte az arisztokrácia soraiba emelkedett udvari kamarai elnök reprezentációs igényeit, külön helyet kapott benne a könyvtár, a képtár és a fegyvertár. A rokokó szalonok sora a kor legkényesebb ízlését is kielégítette. Ez az állapot sem volt azonban hosszú életű, hisz a család talán legjelentősebb tagja, a birtokait minden eddiginél jobban felvirágoztató, Keszthelyen Georgikon néven gazdasági főiskolát szervező, iskolákat alapító, udvarát szellemi és irodalmi központtá (Helikon ünnepségek) is tévő György gróf újabb átépítést valósíttatott meg rajta (1801-1804), melyet az ő elképzelései alapján Rantz György János uradalmi építész tervezett. Ekkor alakult ki a déli, kétemeletes könyvtári szárny mai formája és a már klasszicista kápolna. A franciás barokk kastélyparkot angol ízlés szerint romantikussá alakították át. A kastély mai állapota végül az 1880-as években, Tasziló gróf építkezései nyomán jött létre.

A barokk Zala spirituális központja Padányi Bíró Márton püspöksége idején (1745-1762) Sümeg volt. A püspök 1748-1755 között építtette át alighanem eredetileg is középudvaros kastélyát, amely a lejtős terephez való szellemes alkalmazkodással, reprezentatív, atlaszos-erkélyes kapuzatával, hangulatosan harmonikus tömegelrendezésével érett barokk kastélyaink egyik gyöngyszeme. Kápolnája oltárképének mestere feltehetően az óbudai Vogel Gergely, akinek munkáit Antonio Orsatti stukkátor egészítette ki.

E két kiemelkedő objektum mellett még több jelentős emlékről kell megemlékezni. Gróf Batthyány Ferenc 1787-ben a középkori vár helyén, klasszicizáló késő barokk stílusban, a keszthelyihez hasonló klasszikus, U lakú alaprajzzal, cour d' honneur-ös elrendezéssel építtette zalaszentgróti kastélyát. Eredeti berendezését sajnos alig ismerjük, de nemes arányai és építészeti részletei, mai elvadult állapotában is figyelemre méltó, angol rendszerű parkrészlete reprezentatív együttesre utalnak.

Jelentékeny kastélya a 18. századnak a reneszánsz eredetű, e korban csupán átépített csáktornyai, alsólendvai,

illetve egervári. Az elsőt 1720-ban Althan Mihály János kapta meg az uralkodótól. Ő hozatta rendbe a Zrínyiek egykor büszke várának középudvaros, négyszárnyú palotaépületét, s húzatott rá harmadik emeletet. Az alsólendvai várat Esterházy Pál építtette át L alakú barokk kastéllyá, valószínűleg az 1710-es években. Ugyanúgy kevéssé tükrözi azonban e kort, mint Széchenyi Zsigmond egervári, eredetileg szintén középudvaros, négy saroktornyos várkastélya. Széchenyi 1712-ben az északi szárnyat lebontatta (így kialakult a korban kedvelt U alakú alaprajz), majd egy újabb, második emelettel toldotta meg az épületet, és az udvari homlokzatokat árkádosra alakíttatta. A keleti szárnyban lévő, 1758-ra elkészült, háromoltáros (!) kápolna fiához, Széchenyi Ignáchoz kötődik.

A letenyei kastélyt az 1760-as évek második felében építtette Szapáry Péter, akinek unokája, Etelka hozományaként Letenye az Andrássyak kezébe került. Férje, Andrássy Károly nem sokkal később, 1830 után klasszicista stílusban átépíttette a kastélyt, és átalakíttatta a hozzá tartozó parkot is. Az épület ma ezt az állapotot tükrözi, eredeti kinézetét nem ismerjük. A kétszintes, oldalszárnyak nélküli, középrizalitos, erkélyes, kocsibejárós tömegalakítás aligha változott, de a külső megjelenés az egykoritól eltérő ízlést tükröz.

Szapáry Péter másik, néhány évvel korábban épült kastélya Szécsisziget en csupán falait őrizte meg, tömbje – asszimetriáját leszámítva – talán a letenyeihez lehetett hasonló, akárcsak az 1770 körül épült, ugyancsak kétszintes, oromzatos középrizalittal díszített reszneki, az 1750 körül az Erdődyek rezidenciáiának épült, szintén egyemeletes botfai, és a szigligeti Putheány-kastély. Az erősen átalakított, egykor parkjáról, botanikus kertjéről is híres palini kastély földszintes épületét még a 18. század második-harmadik évtizedében építtette a feltörekvő Inkey család. Itt lakott Inkey János zalai alispán (1673-1747), majd fia, Boldizsár (1726-1792), a század második felének egyik legjelentősebb Kanizsa-környéki birtokosa.

C. F. Sambach: A Szent Család.
A nagykanizsai ferences templom főoltárképe. 1747.

A kastélyok és a ***kisnemesi kúriák*** között nem vonható éles határ. A kisgörbői Bezerédi- vagy a zalaapáti Szentkirályi-kastély (1796) hasonló igényeket tükröz, mint a söjtöri Deák-kúria (1785 k.). A sümegi Kisfaludy-ház, a balatonfüredi Gombás-, a kálócfapusztai Farkas-, a mihályfai Forintos- vagy a kehidai Deák-kúria elsősorban építőanyagával (tégla) és a kor divatját jobban követő, színvonalasabb kivitelével tér el a módosabb falusi házaktól.

Igényességüket és az építtetői réteget tekintve a kúriák világához kötődnek a jelesebb ***présházak*** is, melyek elsősorban a Balaton-felvidéki tájat jellemzik. Ezeknek egyik legszebb példája a badacsonyi Szegedy Róza-ház, amely kúria-szerű megjelenése ellenére nem más, mint egy emeletes, udvari homlokzatán árkádos tornáccal ellátott késő barokk eredetű présház. Ugyancsak emeletes, homlokzatán kőkorlátos erkéllyel, oromzati szoborfülkével díszített a hegymagasi Tóti Lengyel-présház.

Városi építészetről a 18. századi Zala megyében még alig beszélhetünk. A barokk városmagok kristályosodási pontjai a kastély, a templom, a plébániaház, az uradalmi épületek. A városias lakóházat és életformát igénylő polgári réteg még alig-alig létezett, és elsősorban az uradalmakhoz kötődött. Ezért a városiasodás megindulásának csak olyan jelentős központok, mint Sümeg (ekkori házai többnyire nemesi kúriák) és Keszthely, vagy a kereskedelmileg is igen kedvező fekvésű Kanizsa (az 1705-1712 között épült tiszttartói ház, a Zöldfa vendéglő vagy a ma Vasember-ház néven ismert, eredetileg uradalmi fogadó igen tekintélyes épületnek számított) esetében mutatkoznak jelei. Önálló típust alkotnak a fogadók vagy vendéglők (a már említettek mellett a keszthelyi Amazon Szálló 1715-ben már álló, 1776-ban emeletesre bővített, udvari árkádsoros épülete vagy az 1800 körül emelt, kétszintes letenyei fogadó a legjelentősebbek).

Művészek

Kevés élvonalbeli építész dolgozott a megyében. A vármegye székházát építő Franz Allio – akit minden jel szerint a megyei közgyűlés felkérésére Batthyány Lajos hívott hazánkba – titulusa szerint császári építőmester, de hírneves udvari építész apja árnyékából (korai halála miatt) nem sikerült kitörnie. Szily János, a szombathelyi egyházmegye első püspöke a novai templom építését Melchior Hefelere, a passaui és a szombathelyi püspöki, illetve a pozsonyi érseki palota tervezőjére bízta (1778), itteni működése azonban csupán epizód jellegű az életműben.

A jó nevű karmelita építész, Martin Wittwer dolgozott a sümegi ferenceseknek (templomhomlokzat, oltár és kórus) és a tihanyi bencéseknek (templomhomlokzat). Padányi Bíró Márton püspök sümegi építészének (Mojser Pál?) nevét mindmáig nem ismerjük biztosan (a források általában csak *magister sümegiensis* néven emlegetik), de jelentékeny mester, tehetségét dicséri a zalaegerszegi plébániatemplom, nagy valószínűséggel a sümegi püspöki nyári palota és plébániatemplom, és több falusi egyház is. Hofstädter Kristóf, a Festeticsek uradalmi építésze a keszthelyi kastély átépítéséhez készített nagyszabású tervet (1770 körül), és több városi épület is hozzá kötődik. Az építészek többségét azonban nem ismerjük, így számos kvalitásos épület (például az első keszthelyi vagy a zalaszentgróti kastély) tervezőjéről sem tudunk.

Dorffmaister I: I. András helyreállítja a kereszténységet. A kiskomáromi plébániatemplom mennyezetképe. 1791.

A ***festők*** között Franz Anton Maulbertsch nevét kell az első helyen említeni, aki sümegi freskóival (1758) új korszakot indított a magyarországi festészet történetében. Jelentős rajta kívül a Zalaapátiban (1781) dolgozó Joseph Mölk, valamint Dorffmaister István, aki Türjén (1761-1764), Nován (1780), Kiskomáromban (1781 és 1793), Ormándlakon (1780-as évek), Nagylengyelben (1787 körül) és esetleg Milejszegen (1780-as évek második fele) festett falképeket, oltárképe található ezen túl a sümegi ferences (1750-es évek?), a tüskeszentpéteri (1776 körül) és a sójtöri (1779 körül) templomban. Több vezető művésznek csak oltárképei jutottak el Zalába, így kerültek a Maulbertsch mellett a század utolsó harmada legkiválóbb festőjének tartott, Kremsben élő Johann Martin Schmidt művei Zalaapátiba (1781), Caspar Franz Sambach oltárképe (1747) a nagykanizsai ferencesekhez, mindkettőjük mesterének, a bécsi akadémia professzorának és stiláris irányadójának, Paul Trogernek oltárképe Zalaszentgrótra (1758-1760 körül). Valamennyien akadémikus végzettségű osztrák művészek, bár Dorffmaisternek egész ouvre-je hazánkhoz kötődik.

P. J. Straub: Kálvária. A szécsisziget plébániatemplom főoltára. 1760. körül.

A kisebb jelentőségű festők a nagy mesterek nyomdokain haladtak, többnyire az ő sémáikat használták fel. A ferences An. Granister (1735) és Schmalzl Theotimus (1740-es évek eleje, búcsúszentlászlói képek), a pápai Stern József (Tihany, oltárképek, 1758), a Szapáryak muraszombati kastélyában is dolgozó Johannes Pöckel (Szécsisziget, freskók, 1760), a Zichy család udvari festője, az óbudai Vogel Gergely (Sümeg, a nyári püspöki palota kápolnájának oltárképe, 1755 körül), az ifjabb Dorffmeister István (lenti [1802], csesztregi [1803], galamboki [1806], gelsei és szentgyörgyvölgyi [1806] freskók és oltárképek), a Troger-epigon L. Strattmann (Letenye, oltárkép 1792) szerényebb iskolázottságú kismestereknek mondhatók. Számos oltárképet és freskót nem tudunk mesterkézhez kötni, ezek között néhány olyan kvalitásos is akad, mint a zalaszentgróti templom F. A. Palko stílusát idéző főoltárképe, vagy a sümegi nyári püspöki palota freskói.

A ***szobrászok*** közül kiemelkedik a térségünkben vezető szerepet játszó, bajor, illetve bécsies rokokó stílusban dolgozó gráci Philip Jakob Straub, a szécsisziget templom főoltárának (1760 körül) és az egervári Szent Rókus,

illetve Szent Sebestyén szobornak a mestere. Jeles faszobrász volt a sümegi ferencesek főoltárát faragó Franz Richter, aki G. R. Donner igézetében alkotott, valamint a tihanyi bencések szobrainak és faragványainak (1753-1762) mestere, Stulhoff Sebestyén. A sümegi nyári püspöki palota stukkátora, az olasz Antonio Orsatti pályája alig ismert. Az érdekes kompozíciójú nagykanizsai Szentháromság-emlék (1758) legfeljebb közepes színvonalon dolgozó mesteréről nevén – Teophilus Boheim – kívül semmit nem tudunk. A keszthelyi Maria Immaculata szobor készítője, Thomas Naderer Ausztriából jött, 1760-ban már tagja volt a keszthelyi kőfaragó céhnek, és 1775-ben, 45 évesen halt meg. A századvég sokat foglalkoztatott faragója a többek között a zalaegerszegi Szentháromság-emléket készítő, ugyancsak keszthelyi Zitterbarth József. Őket legalább névről ismerjük, nem úgy, mint a zalai templomokban és utak mentén álló szobrok készítőinek döntő többségét.

T. Boheim: Szentháromság emlék. Nagykanizsa. 1773.

Mecénások

A legnagyobb építtetők a megye nagybirtokosai: Esterházyak, Batthyányak, Szapáryak, Festeticsek, Inkeyek, Széchenyiek, valamint Padányi Bíró veszprémi püspök. A szombathelyi egyházmegyét – melyhez Zala északnyugati része tartozik – csak 1777-ben alapította Mária Terézia, építtetőként a század utolsó negyedében jelenhetett meg (első püspöke Szily János a megrendelője a novai [1779] és a milejszegi [1792] templomnak). A szerzetesrendek közül az öt rendházzal bíró ferenceseket kell az első helyre tenni.

Név szerint Padányi Bíró Márton (1696-1762) kívánkozik az első helyre, akihez a pompás sümegi központ kiépítése és az egerszegi plébániatemplom mellett – az általa folytatott következetes és kissé türelmetlen rekatolizációs törekvések keretében – számos plébániatemplom és kápolna felépítése vagy megnagyobbítása kötődik (Boncodfölde 1751 [1775-1777 között Wolf Luchserer zalaegerszegi építőmester bővítette], Nyírád 1755, Tapolca 1757, stb. csupán kiragadott zalai példák a hosszú sorból). Sokat tett uradalmai felvirágoztatására, ilyen jellegű épületei azonban művészileg jelentéktelenek.

Jelentős mecénás volt a Padányi Bíróval egykorú gróf (1764-től herceg) Batthyány Lajos (1696-1765), kancellár, majd nádor, Kanizsa földesura, 1721-1733 között a vármegye főispáni adminisztrátora. E minőségében játszott szerepet az egerszegi vármegyeháza építésénél (minden valószínűség szerint ő javasolta az építészt is), később saját, körmendi építőmesterét (Joseph Giessl) ajánlotta fel az egerszegi templom építéséhez (1746). Ő készíttette el Sambachhal a kanizsai ferencesek ragyogó főoltárképét (1747), s adományozott ugyancsak nekik pazar szószéket (1754), fejeztette be és szerelte fel a homokkomáromi templomot (1744-1746 körül). 1765-ben ő alapította meg a kanizsai piarista gimnáziumot, Zala megye első középfokú tanintézményét.

Zalaszentgrót, Batthyány-kastély. 1787.

A Festetics családnak különösen három tagja, Kristóf (1696-1768), Pál (1722-1782) és György (1755-1819) játszott fontos szerepet korszakunkban. Hozzájuk fűződik a keszthelyi kastély és a körülötte fekvő uradalom kiépítése és felvirágoztatása. Számos templomot emeltettek a környező falvakban. Sokat tettek a városért is, az 1772-ben grófi rangot kapott, kamarai alelnökké és titkos tanácsossá előlépett Festetics Pál ugyanebben az évben gimnáziumot alapított itt, és új főoltárt adományozott a plébániatemplom számára. Festetics György korszakunk végén, 1797-ben állította fel a keszthelyi Georgikont, az ország első felsőfokú gazdasági iskoláját.

A mecénátori tevékenység nem minden esetben fakadt pusztán a fejlődést elősegíteni igyekvő, önzetlen szándékból. Jó példa erre a középnemesből nagybirtokossá előlépő, igen hirtelen, nagyharagú ember hírében álló

palini Inkey Boldizsár (1726-1797), aki 1758-ban súlyos bűnei ellensúlyozására tett fogadalomból emeltette a kanizsai Szentháromság-emléket, 1768-ban a lazsnaki kápolnát (ami családi sírboltja is lett), 1781-ben a zalaszentbalázsi templomot. 1769-ben építtette – talán szintén fogadalomból – a kanizsai ispita-ház kápolnáját. Saját, palini kastélyának parkját a legkényesebb ízléssel kialakítva tette híressé.

Az említett esetekben kizárólag a mecénások zalai megbízásait említettük, noha ilyen irányú ténykedésük általában más megyékre is kiterjedt. Jelentős építtető a legtöbb nagybirtokos családban akadt, de itteni művészeti megrendeléseik olykor csupán kiegészítő szerepet játszottak e tevékenységükben. Az egyes alkotásoknak a megrendelők felől való megközelítése csupán a közelmúltban került a kutatás látómezejébe, így nyilván több fontos műpártoló mecénásra csak a jövőben fog a figyelmünk ráirányulni.

A zalai barokk – egy-két kivételtől eltekintve – nélkülözi a kiemelkedő kvalitású, reprezentatív emlékeket, amelyek révén igazán ismertté válhatott volna. A 18. század stílusa azonban máig tartó hatással rányomta bélyegét a megye egész képére. Ekkor épült fel számos templom és kastély, alakult ki a legtöbb település szerkezete. Gondolatvilága, lángoló lelkisége nem kis mértékben az ellenreformációhoz kötődik, és ez a kor eredményezte a nemzeti identitástudat csíráinak kialakulását is. A mai emberek vallásosságának, gondolkozásának, mindennapi tevékenységének számos gyökere szintén e korszakra nyúlik vissza.

Sümeg, püspöki palota. 1748-1755.

Göcsej a 19. század elején

A Göcsejbe látogató bárhonnan közelíti meg a vidéket, különös, vadregényes tájon utazhat végig. A kanyargó, meredek utak erdőkkel borított domb-vidékeken futnak, s azonnal feltűnik a szemlélőnek a dombokat sűrűn felszabdaló sok-sok patak, forrás, szakadékos vízmosás. Imitt-amott lapos, sík tájak is előtűnnek, majd felkapaszkodva újra a dombra, az út kisebb-nagyobb házcsoportokon, meredek utcás falvakon halad keresztül és szőlővel, gyümölcsfákkal beültetett lankás vidékeken visz tovább. Majd újra előtűnnek a tágas mezők, a szántók, itt-ott egy-egy facsoport, s közelebb-távolabb a szelíd, sűrű erdőkkel borított domboldalak tekintenek felénk.

Göcsej a Zala folyó, a Kerka és a Válicka patakok közötti dombvidéken terül el. Pontos határ-vonalát nem lehet meghúzni. A 20. század fordulóján 89 községet számítottak „a göcseji szokásokat gyakorló" tájegységhez. Más a táj földrajzi és más az etnikai határa.

Ismereteink szerint Göcsejt első ízben 1689-ben említik „Göböcse" néven. A 19. század elején több kutató is megpróbálta a szó eredetét magyarázni. Néhányan a földrajzi adottságokat is jelző „göcs" (csomó, hant) szóból származtatják, mások a „göcsörtös", „görbe" tájból eredeztetik.

Göcsej egyike azoknak a ma-gyarországi tájaknak, amelyeknek lakói a honfoglalás óta folya-matosan egy helyen és együtt laknak. Az évszázadok során itt megtelepedett nép élete az évszázadok során egyforma történelmi és gazdasági körülmények között zajlott, paraszti életformája többnyire hasonló, mondhatnánk azonos szinten mozgott. Mind a göcseji településformák, mind a terület építkezése, lakó- és gazdasági épületeinek változatai, de gazdálkodásának egyes módjai, a paraszti gazdaságok és háztartások bútorai, eszközei és használati tárgyai is az erdős, fában gazdag tájnak a sajátosságait hordozták évszázadokon át.

Felsőszenterzsébeti ház, szobabelső, 18. század, Göcseji Falumúzeum (Zóka Gyula felvétele).

Göcsej északi, dimbes-dombos, völgyekkel szabdalt, erdőkkel sűrűn benőtt vidékén a falurendszernek egy sajátos formája alakult ki. E táj jellegzetes településjegyét kiemelve, igen gyakran a *szegek* vidékének mondják.

A szegek a dombtetőkön, dombhátakon, erdei irtásterületeken laza, szórt elrendezésben épült házak gazdasági udvarok, csoportjai, kis településrészek.

Kialakulásukat azonban nem-csak a természeti adottságok határozták meg, döntő szerepük volt ebben a honfoglalás utáni időkben ide települt várjobbágyoknak, illetve a szolgálataik fejében nemesi kiváltságokat kapott utódaiknak. A kialakuló települések magja ugyanis egy-egy várjobbágy eredetű kisnemes udvarháza lehetett. A telket a dombtetőkön, domboldalakon lévő erdők szegletéből hasították ki – egyes magyarázatok szerint a „szeg" elnevezés innen ered – és az itt megtelepült birtokos család nevéről nevezték el. Így alakulhatott ki például Kustánszeg, Gombosszeg, és más szeges falvak elnevezése.

A síkabb, laposabb részeken, főbb útvonalak mentén, patak vagy folyó menti területeken kialakult falvak, viszonylag jobban tudnak terjeszkedni, mint a szegek falvai. Szemben a laza, szórt szeges településekkel, ezek szabályos faluformát alkotnak utcás vagy többutcás elrendezésben. Elnevezésüket gyakran szintén az első birtokosról kapták. Ilyen például Budafa, Kálócfa, Náprádfa stb. Ezeket a falvakat kisebb részben várjobbágy eredetű kisnemesek, részben alacsonyabb jogállású várnépek, várszolgák lakták, akik a későbbi századokban jobbágyokká lettek.

A térség jellegzetes telekbeépítési formája még a 19. század második felében is a *kerített ház*, illetve *kerített udvar* volt. Eszerint a telekre kerülő építmények négyszöget alkotó közös zsúptető alatt egybekapcsolódnak. A típus másik változata a három oldalról kerített épületegyüttes, ahol szintén egy tető alatt húzódott meg a lakóház, istál-

ló, pajta, de itt sorakoztak az ólak, az egész gazdasági udvar építményei. Kisebb parasztgazdaságok portáin a lakóház külön állt, a gazdasági melléképületek körülötte vagy mögötte helyezkedtek el, legtöbb esetben továbbra is megtartva a zárt, tömörített portaképet.

A boronafalas építkezés szembetűnő porta építményei a különálló *pajták* voltak. A *kamráspajták, istállópajták, torkospajták* különféle változatai épültek vidékünkön. A pajták a gabonacséplésnek, olykor a gazdasági eszközök téli elhelyezésének, nemegyszer pedig egy-egy nagyobb családi esemény színteréül szolgáltak. A különálló gazdasági építmények közé tartoztak a *kástuk, kamrák,* az *ólak* és a *kutak* is, valamennyi a hagyományos faépítkezés jellegzetes jegyeit viselte magán.

Délnyugati területünkön egészen a 19. század derekáig az uralkodó építőanyag a *fa* volt. A lakó- és gazdasági épületek szinte kivétel nélkül fából épültek. Elenyésző mértékben találjuk nyomát – fő-ként fában szegényebb vidékeken – az ún. *tömés-* és *karóközös fonott falú* építkezésnek.

A fában bővelkedő területek faépítkezése változatos. Az épületek és a tetőfedés anyaga, technikája, a díszített építőelemek sajátos arculatúvá formálták a lakó- és gazdasági építményeket. A jellegzetes paraszti lakóház tölgyfatalpakon állt, bárdolt-faragott fenyőboronából épült. A nyílás-záró szerkezetek korábban faragott tölgyfából, fenyőből készültek, de a 18–19. század fordulóján megjelentek már a fűrészelt asztalostechnikával megmunkált szerkezetek is. Az épületek héjazata ebben az időben szinte kivétel nélkül kettőzött zsúpkéve.

A hagyományos stílusban épült paraszti lakóházak különféle változatai alakultak ki vidékünkön. A ház külső jellegétől függetlenül alakult belső szerkezeti elrendezése. A tájegység legrégibb ház-típusa a *füstösház.* A füstösház a lakóépület egyetlen nagyméretű fűthető helyisége volt. Kemencéje egyaránt szolgált fűtésre, főzésre, sütésre, füstelvezetése azonban megoldatlan volt: a kemence szájából és a padkáról felszálló füst a lakótérben szabadon terjengett. Nyugat-dunántúli térségünkben a füstösház a 16–17. században még szinte általános volt, a 19. század közepére azonban ez a lakóház-típus eltűnt. Elbontásokkal, hozzáépítésekkel és leválasztásokkal modernizálták a ház lakótereit.

Nyugati területeink népi építészetét a 18. századtól egyre inkább a *kályhás lakóház* jellemezte. A szobai cserépkályhák füstelvezetését azonban még sokáig nem oldották meg, a konyhából fűthető kályha tűzteréből a füst a konyhába ömlött vissza. Innen részben a falba vágott ablakszerű nyíláson, részben az ajtó fölötti ún. füstlikon, nagy része a konyhai kettős ajtók fölső nyitott részén távozott.

Vidékünkön már a 18. század derekától kezdtek kísérletezni a konyhák füstelenítésével. Főként paplakások, falusi tanítók és igényesebb kisnemesi családok konyhái épültek már kéménnyel. Ebben az esetben a konyhai kemence és a szobai cserépkályha füstje téglából felhúzott bolthajtásos szabad-kéménybe ömlött. A 19. század második felében pedig egyre több helyen bontották le a sár-kemencéket. Századunk első felére – néhány kivétellel – szinte teljesen megoldódott a lakóházak füstelenítése.

Göcseji fakereszt (Gönczi Ferenc rajza, Göcseji Múzeum).

A múlt század eleji göcseji faluképet azonban nemcsak a lazán, elszórtan álló, netán utcasorba rendeződött zsúptetős boronaházak jellemzik. A faluközpontokban álló templomok, kisebb-na-gyobb ún. szoknyás vagy ágasfás haranglábak, út menti keresztek tették teljessé a falvak külső képét. A falvakat körbe ölelő dombtetőkön pedig külön településekként kisebb-na-gyobb épületcsoportok, a zalai szőlőhegyek híres présházai, a „pincék" álltak, s állnak ma is.

Nyugati határszélünk, így a göcseji területek paraszti gazdálkodását is nagymértékben befolyásolták a kedvezőtlen földrajzi környezete, a domborzati és a mostoha természeti viszonyok, amelyek hosszú időre visszavetették a vidék földművelését. A nagy kiterjedésű erdők, a szénában bővelkedő mezők inkább az állattartás és az erdőgazdaság kifejlődésének kedveztek. Területünkön az *irtásos-parlagoló földmű*velésnek és az *erdei legeltető állattartás*nak sajátos dunántúli változata alakult ki, amely nemcsak a kedvezőtlen természeti adottságoknak, az elzártságnak,

de a tájegység társadalmi differenciáltságának és a parasztság földdel való ellátottságának is köszönhette hosszú életét.

A 19. század derekára az irtásos-parlagoló föld-használati rendszer egyre inkább háttérbe szorult vidékünkön. De a paraszti gazdaságok növénytermesztése csak nehezen tudott elszakadni a századokon át termelt hagyományos fajtáktól. A gabona-féleségek közül szinte századunk közepéig nagy szerepet játszott a rozs meg a búza, és fontos takarmánygabona volt az őszi árpa. Zabot keveset vetettek. Kedvelt növény volt a köles és a hajdina. Nagy múltja van a kender- és a lentermelésnek is. Tájunkon a paraszti jobbágygazdaságok szerves részét alkotta a szőlő is. A zalai dombok lankái mindig is alkalmasak voltak szőlőtermesztésre. Itt a szőlőművelés és a bortermelés igen nagy múltra tekint vissza. A legjobb borokat Göcsej északi részén termelték, de híres volt a Kökényes-mindszenti, kőhegyi, a zalatárnoki, tófeji és pákai szőlők leve is.

Göcsej múlt század eleji gazdálkodásában igen nagy jelentősége volt az állattartásnak. Az irtásos parlagoló gazdálkodási mód összefüggött a külterjes, rideg legeltető állattartással. A szóban forgó táj korabeli állattartására főként a szarvasmarha tenyésztés volt jellemző, de szép számmal tartottak sertést, juhot és kevesebb lovat.

A göcseji nép életét, sorsát és életformájának alakulását meghatározta a „mindent átfogó erdő". Az erdő adta az épületfát, a tűzifát, az erdő fedezte a paraszti munkához oly fontos szerszámnak valót, de a gazdaságok háztartási és gazdasági eszközkészletét is. Régen alig volt olyan göcseji férfiember, aki ne értett volna a fa megmunkálásához. Az önellátó paraszti életforma élelmiszer-szükségletét is részben az erdő biztosította. Az erdei gyűjtögetés nemcsak sok segítséget jelentett az arra rászorulóknak, de a nagy szakértelmet és gyakorlatot kívánó gombászás, erdei gyümölcsszedés, gyógyfű- és vadmézszedés, madarászás sok örömöt is adott. A fakitermelés és makkszedés, a szénégetés, a hamuzsírfőzés pedig sok szegény parasztembernek nyújtott biztos jövedelmet.

A nyugati határszélünk széles sávjában a paraszti életforma azonos utakat járt be. Úgy tűnik azonban, hogy közülük éppen Göcsej régies paraszti világa maradt fenn legtovább, ami a tájegység sajátos történelmi múltjában, különböző múltú és jogállású társadalmi csoportjainak korán kialakult és századunk elejéig tartó, egyidejű elkülönítésében és együttélésében keresendő.

Tájegységünkön évszázadokon keresztül a határőröknek, a várnépeknek, várjobbágyoknak részben nemességbe olvadt, részben jobbágysorba süllyedt utódai éltek, és élnek ma is. A sajátos természeti viszonyok, a jellegzetes földrajzi tényezők és a közös történelmi múlt egyforma lehetőségeket kínált az itt megtelepedett vegyes jogállású népek paraszti kultúrájának és életformájának.

Göcsej középső és északi részén helyezkedtek el azok a kisnemesi falvak, amelyeknek lakossága szinte teljesen vagyontalan volt, és sokszor egy jobbágytelleknél sem nagyobb saját nemesi telkén, paraszti módon élő kisnemesekből tevődött össze.

A paraszti sorban élő nemesek évszázadokon keresztül egymásra utaltságban éltek a velük együtt lakó vagy a környező falvakban élő jobbágyokkal. Életformájukat nem választotta el éles határ, hiszen a legtöbb esetben maguk is szántottak-vetettek, gazdálkodtak.

Életmódjuk is azonos volt, fa-, sövény- vagy éppen földfalú házban laktak, amit zsúppal fedtek. Berendezési, használati tárgyaik is egyformák voltak. Sokszor csak a nemesi kiváltságlevél és a nemesi öntudat jelezte a társadalmi elkülönülést.

A 19. század eleji göcseji vidékek és a velc szomszédos területek népi kultúráját a jellegzetes hagyományos paraszti világ és életmód határozta meg. Ez az ún. önellátó gazdálkodáson alapuló életforma szinte egészen a 19. század végéig szilárdan tartotta magát területünkön, a századfordulóra azonban felbomlásnak indult, és az elkövetkező évtizedekre alapjaiban fel is bomlott.

Ezer éve itt élő göcseji nép hagyományos paraszti kultúráját a mai kor embere már csak a múzeumokban ismerheti meg. Az ország első szabadtéri múzeuma, a Göcseji Falumúzeum és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum épületei régmúlt idők hangulatát elevenítik fel. Visszavezetnek minket a korábbi századok paraszti világába. Szinte ott sétálunk a szelíd, lankás zalai dombokon... a zsúptetős házakból a szegek vidékének különös meleg hangulata árad... A lakásbelsők, a füstöskonyhák belvilága, a díszes cserépkályhák, a szépen faragott asztalok, a padok, festett ládák, szebbnél-szebben faragott széktáblák, a képek, a különböző eszközök, a szép hímes szőttesek, a 10–20 évvel ezelőtti hagyományos paraszti világot hozzák közelebb hozzánk. Néha úgy érezzük, hogy ott vannak közöttünk a régi határőr népek, a várszolgák, a várjobbágyok, nemesek és parasztok kései leszármazottai. Azok a parasztemberek, akik megőrizték a bennünket körülvevő tárgyi világot, nemzeti örökségünk egy-egy szeletét.

Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék

Zala megye előkelő helyet foglalt el Magyarország reformkori közéletében. Az 1848 előtti másfél évtizedben döntően a bécsi udvar abszolutizmusával szembeforduló liberális ellenzék alakította ki és határozta meg a megye politikai arculatát. A nemesi vármegye közgyűlésének szabadelvű állásfoglalásai, vagy országgyűlési követének reformkezdeményezései nem egy alkalommal országos jelentőséggel bírtak, így Zalát gazdasági és kulturális elmaradottsága ellenére is a leghaladóbb megyék között tartották számon. Noha a reformkori Zalában mintegy hatezer nemes rendelkezett politikai jogokkal, a helyi közélet alakításában alig néhány száz fő játszott érdemi szerepet. A liberális ellenzék zalai vezetői az adósságokkal küszködő, és inkább hivatalviselésből, semmint gazdálkodásból élő középbirtokos nemesség soraiból kerültek ki. A követválasztások és tisztújítások körüli politikai küzdelmek alkalmával a zalai ellenzék pártfőnöke Csány László volt, míg a liberális tábor szellemi vezérének Deák Ferencet tekintették. Deák Zala követeként került az országos közélet színpadára, és leginkább az ő országgyűlési tevékenysége alapozta meg megyéje reformkori hírnevét.

Deák Ferenc Söjtörön született 1803. október 17-én. Apja, idősebb Deák Ferenc a zalai nemesség vagyonosabb, jogi műveltsége révén hivatalokat is viselő táblabírói rétegéhez tartozott. A kis Ferenc édesanyja, Sibrik Erzsébet a szülés során meghalt, apja pedig zalatárnoki rokonaihoz száműzte a csecsemőt. Ferenc ötéves volt, amikor – apja halála után – idősebb testvérei, Antal és Klára vették magukhoz. Ettől kezdve Kehida lett a lakóhelye, neveltetését pedig testvérei irányították. Deák Ferenc bátyja példáját követve járta végig a környékbeli iskolákat. 1811-től a keszthelyi premontrei gimnázium, 1812-től a pápai bencés algimnázium, 1813-tól a kanizsai piarista gimnázium növendéke, 1817-től 1821-ig pedig a győri jogakadémia hallgatója volt. A jogakadémiát követően egy évet gyakornokoskodott Zala megyében, majd 1822 novemberében Pesten lett jurátus. 1823 decemberében jeles eredménnyel ügyvédi vizsgát tett, és visszatért Zalába.

A fiatal Deák ugyan alig mozdult ki szülőföldjéről, olvasmányai révén mégis európai látókörű műveltséggel vértezte fel magát. Noha jogi műveltségének, páratlan lexikai tudásának alapjait már a győri akadémián megszerezte, később is állandóan képezte magát. Nem elégedett meg a Corpus Juris és az akkoriban használatos hazai jogi szakkönyvek, valamint a magyar országgyűlési naplók és irományok alapos ismeretével, hanem tanulmányozta az érvényben lévő bajorországi, porosz és osztrák polgári valamint büntető törvénykönyveket, továbbá Napóleon törvénykönyvét is. A francia és angol felvilágosodás ill. liberalizmus alapműveit német fordításban, míg a német klasszikusokat anyanyelvükön ismerte meg. Deák olvasta számos francia szerző történeti, politikai és filozófiai művét is. A francia felvilágosodás klasszikusai közül leginkább Montesquieu tanaihoz vonzódott, magáénak érezve az abszolutizmust korlátozó alkotmányos monarchia eszményét.

Deák tehát elsősorban olvasmányélményei révén került kapcsolatba a szabadelvű eszmékkel. Liberális meggyőződését erősítették ugyanakkor azok a gyakorlati tapasztalatok is, melyeket pályája kezdetén, Zala megyében szerzett. Deák nem járta be a szokásos megyei hivatali ranglétrát, mint bátyja, aki előbb alszolgabíró, majd főszolgabíró, végül pedig alispán és országgyűlési követ lett. Már diákkorában kijelentette – és később is többször hangsúlyozta –, hogy ő semmilyen, fizetéssel járó, „kinevezéstől függhető vagy lekötelezéssel tartozó tiszti hivatalt vállalni soha nem fog", ezért csak „becsületbeli" hivatali megbízatásokat fogadott el. Így lett 1824 decemberében a nemesi árvákra gondot viselő megyei bizottság jegyzője, később pedig (1836-tól) annak elnöke. Már e munkája során is a megoldatlan társadalmi problémák tucatjával kellett szembesülnie. Még inkább így volt ez ügyészi tevékenysége során. 1824 augusztusában nevezték ki Zala megye tiszteletbeli tiszti alügyészévé, és hivatalát 1832 tavaszáig látta el. Részese lett a megye büntető igazságszolgáltatásának: véleményt nyilvánított a gyanúsítottak perbefoghatóságáról és a vád megalapozottságáról, a törvényszék előtt pedig ellátta a vád, ritkábban pedig a védelem képviseletét. Ügyészi tevékenységének tapasztalatai döbbenthették rá a törvény előtti egyenlőtlenség igazságtalanságára, valamint a feudális igazságszolgáltatás egész mechanizmusának és szokásjogon alapuló ítélkezésének embertelenségére, elavultságára.

Deák Ferenc már 26 esztendős korában Zala megye táblabírája volt, 1831-ben pedig helyet kapott abban a bizottságban, amely megtárgyalta, és a megye részéről véleményezte az országos rendszeres bizottsági munkálatokban közzétett, meglehetősen konzervatív szellemű törvényjavaslatokat. A helyi véleményeket összegző, „Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételei" címmel kinyomtatott terjedelmes munka mind megfogalmazására, mind lényeges tartalmi jegyeire nézve döntő részben Deák Ferencnek tulajdonítható. Gyakorlatilag e nagyszabású mű kidolgozása jelentette Deák politikai pályakezdetét. A zalai észrevételek tervezetét ugyan még bátyjával közösen dolgozta ki, a fejezetek többségében azonban sokkal inkább Ferenc óvatos liberalizmusa, mintsem a „Werbőczyánus" Antal rendi nacionalizmusa érvényesült. Deák reformjavaslatai mérsékeltebbek voltak ugyan a leghaladóbb megyék észrevételeinél, de éppen ebben állt Deák taktikájának, politikai harcmodorának lényege. Az ősiség és hitbizomány eltörlését, az önkéntes örökváltság, valamint a sajtószabadság bevezetésének igényét pl. oly módon hozta szóba, hogy elhitesse a reformok ellenzőivel, miszerint e javaslatok nem gyökeres újítások, hanem csupán a fennálló törvények, a rendi alkotmány hiányosságainak „okos

és szükséges" kiigazításai.

Zala megye 1832. augusztus 6-i közgyűlésén Deák nyíltan is megfogalmazta a legfontosabb reformköveteléseket. Indítványozta, hogy nem nemes is lehessen földbirtok teljes jogú tulajdonosa, a nemesség vállaljon részt a közterhek viseléséből, nem nemesek is korlátozás nélkül viselhessenek hivatalokat, „adassanak az adózó népnek is polgári jussok", részesüljenek ők is a „törvényhozó és végrehajtó hatalomnak" eddig csupán a nemességet illető felében, és „emeltessenek fel ők is a szabad magyar polgárok sorába". A javasolt reformok többségét akkor még visszautasította a zalai nemesség, később azonban, Deák Ferenc országgyűlési követsége idején, ha fogcsikorgatva is, de kénytelen volt engedelmeskedni az idők szavának.

Deák karrierje az átmeneti kudarc ellenére töretlenül ívelt felfelé. 1832 novemberében helyettes alispánná, majd pedig 1833. április 15-én – bátyja leköszönése után – Zala megye országgyűlési követévé választották. Így került ez a kivételes tehetségű zalai fiatalember alig 30 évesen a pozsonyi diétára, miután megyéjében átfogó, ugyanakkor elmélyült jogi, közgazdasági, történelmi és politikai ismereteket kívánó elméleti munka kidolgozásával bizonyította rátermettségét.

Deák Ferenc portréja, képeslap a századelőről.

Deák tehát már országos közéleti pályafutásának kezdetén érett, felkészült politikus volt. Személyében olyan koncepciózus reformer, olyan kiforrott, mesteri taktikus jelent meg az országgyűlésen, hogy alig két év múlva, Kölcsey és Wesselényi kényszerű távozása után átvehette az egész liberális ellenzék összefogását és irányítását. Noha a puritánságig egyszerű és szerény volt, hiányzott belőle a hiúság és a karriervágy, alig voltak személyes ambíciói, és jószerivel csak az erkölcsi kötelességérzet vezette a politikusi pályára, liberális követtársai kezdettől fogva elismerték tehetségét, és egyre inkább vezérüknek tekintették.

Deák alkatától távol állt az érzelmek szenvedélyes felkorbácsolása. Határozott volt, de nem erőszakos; ellenfeleit tiszteletben tartotta, sohasem sértette meg. Beszédeit – szakítva a kor retorikai hagyományaival – a mondandó lényegére koncentrálva, szigorú logikával építette fel, került minden felesleges szót és mondatot. Szinte sohasem kezdeményezett; a radikálisabb javaslatokat, még ha elvben egyet is értett velük, rendszerint másoknak engedte át. Kivárta a viták megfelelő, döntőnek ígérkező pillanatát, és a törvények páratlan ismeretére épített érvelésével próbálta meggyőzni politikai ellenfeleit. Hol tételes törvényekre hivatkozott, bizonyítva, hogy az adott jog valójában az alkotmányban gyökerezik, hol pedig ellenkezőleg, a törvény hiányával érvelt, kifejtve, hogy mindent szabad, amit törvény nem tilt. Ha kellett, a törvények betűjével, máskor tágabb értelemben, a törvények szelleméből következő érvekkel, a természetjogra vagy Európa polgári alkotmányaira hivatkozva támasztotta alá álláspontját. Deák az 1832/1836-os országgyűlés idején liberális reformok egész sorát vetette fel vagy támogatta. A legjelentősebb szerepet a jobbágykérdés, valamint a szólásszabadság ügyének tárgyalása során töltötte be. A jobbágykérdés vitájában került a liberálisok vezérkarába, a szólásszabadság ügyében pedig már kifejezetten ő irányította az országgyűlési ellenzéket.

A diéta eredményeiről és a megoldatlan kérdésekről Deák nagyszabású, mintegy háromórás beszédben számolt be Zala megye 1836. június 22-i közgyűlésén, majd követjelentését írásban is benyújtotta. Deák követjelentése valójában politikai röpirattal ért fel, mert számba vette a liberálisok valamennyi, korábban terítékre került reformkövetelését, azoknak mintegy programszerű összegzését adva. Jellemző e munka horderejére, hogy a cenzúra előbb a kinyomtatását próbálta megakadályozni, majd a kinyomtatott példányokat foglalta le és semmisítette

meg; addigra azonban már Kossuth Törvényhatósági Tudósításai és más, kéziratos másolatok révén tudomást szerzett róla az ország.

Deák követjelentése megvonta a jobbágykérdés mérlegét, és a szerény eredményekre támaszkodva kijelölte egyszersmind a továbblépés útját is. A törvényhozás egyik legfontosabb feladatának tekintette Deák, hogy jogot adjanak a népnek a szabad tulajdonszerzéshez, és tegyék lehetővé a jobbágyok örökváltságát. Mindezeken túl az érdekegyesítést tűzte ki célul, és ennek feltételét abban látta, hogy az adózó „néposztály" „a polgári jussoknak", tehát a politikai jogoknak is részese lehessen. Deák itt megfogalmazott (országgyűlési tapasztalatain alapuló) politikai harcmodora a reformok fokozatosságának és egyúttal sorrendiségének elvére épült.

Országgyűlési tevékenységének elismeréseként 1836-ban számos megye táblabírói címmel tisztelte meg Deákot, aki az elkövetkező években főként Zala megye közgyűlésein szállt szembe a kormány fokozódó terrorpolitikájával. Deák beszédei nyomán ill. indítványára Zala megye az uralkodóhoz eljuttatott feliratokban tiltakozott az újabb sérelmek: a Törvényhatósági Tudósítások betiltása, Kossuth és az országgyűlési ifjak bebörtönzése, perbe fogása és elítélése, több megyei ellenzéki vezető vád alá helyezése, valamint a Wesselényi elleni ítélet miatt. E feliratok jórészt Deák ismert liberális álláspontját és érveit ismételve bélyegezték törvénytelennek a bebörtönzéseket, pereket és ítéleteket. 1839-ben maga Deák fogalmazta meg Zala megye országgyűlési követutasítását, amely kiemelten foglalkozott a szólásszabadság és sajtószabadság sérelmeinek ügyével. Mindezek mellett barátja, Wesselényi védelmében közvetlenül is közreműködött. Deák 1835 márciusától részt vett a védekezés alapelveinek kidolgozásában, replikatervezeteket írt, majd szerepet vállalt Wesselényi ún. derekas védelmének összeállításában. 1839 februárjában Bécsben az udvari körökkel folytatott tárgyalásokat, és sikerült elérnie, hogy a szembetegséggel küszködő Wesselényi börtönbüntetésének végrehajtását felfüggesszék.

Az 1839/1840-es pozsonyi diétán már nem csupán a liberális ellenzék, hanem az egész országgyűlés vezéregyénisége Deák Ferenc volt. Teljesítménye és rokonszenves egyénisége előtt még politikai ellenfelei is tisztelettel hajoltak meg. Az országgyűlés Deák javaslatára azokat az elintézetlen és legsürgetőbb kérdéseket tárgyalta, melyeket még az előző diétától örököltek. Továbbra is napirenden tartotta pl. a jobbágyfelszabadítás kérdését, és sikerült törvénybe iktatni az önkéntes örökváltságot. Ugyancsak a Deák vezette ellenzék sikerét mutatja, hogy kivívták több, az ipar és a kereskedelem szabadságát, fejlődését elősegítő liberális törvény elfogadását. Deák vezéri szerepe azonban mindenekelőtt a szólásszabadság ügyéhez kapcsolódott.

Az országgyűlés megnyitásakor az alsótábla elfogadta Deák indítványát, miszerint a szólásszabadság sérelmeinek orvoslása és az elítéltek rehabilitálása előtt nem kezdenek érdemi tárgyalásokba. Az erőviszonyok azonban a vita során mind kiegyenlítettebbekké váltak, és félő volt, hogy Deák elveszíti a többség támogatását. Deák fokról fokra engedve, mesterien vezényelte az ellenzék visszavonulását. Miközben következetesen ragaszkodott a sérelmek orvoslásához, az országgyűlés beleegyezett az újoncmegajánlás tárgyalásába, azt azonban kikötötte, hogy a szólásszabadsággal kapcsolatos felirat elfogadásáig semmit sem terjesztenek az uralkodó elé jóváhagyásra.

Noha az ellenzék a több hónapos huzavona után engedményekre kényszerült, Deák taktikája mégis eredményesnek bizonyult. A megegyezés előkészítése titkos tárgyalásokon történt, majd Deák minden tekintélyét latba vetette, hogy az országgyűléssel is elfogadtassa a kompromisszumot. Végül megszavazták a kért adót és újoncmennyiséget, a kormány pedig viszonzásul megszüntette a folyamatban lévő pereket, és szabadon bocsátotta a politikai foglyokat. Az ellenzék többsége elégedett volt a kivívott sikerrel, és győzelemként ünnepelte a megegyezést, valamint annak létrehozóját, Deák Ferencet. Deák reformkori pályafutása csúcsán állt, országszerte köztiszteletnek örvendett.

Zala megye 1840. július 27-i közgyűlésén terjesztette elő Deák az országgyűlés mérlegéről szóló követjelentést. E követjelentés – függetlenül attól, hogy csak 1842-ben sikerült kinyomtatni – alapvető jelentőségű Deák életművében; reálpolitikusi számvetés az elszenvedett kudarcokról és kiharcolt sikerekről, valamint lényegre törő összegzése az új évtized és új távlatok küszöbén álló ellenzéki mozgalom liberális reformelképzeléseinek. Az elért eredményeket számba véve Deák a váltótörvénykönyv bevezetésére, és az önkéntes örökváltság elfogadására volt a legbüszkébb. Deák a haladás akadályainak számbavételével és a legfontosabb teendők felvázolásával zárta követjelentését. A haladás két legsúlyosabb akadályának a nemesi birtok elidegenítését tiltó ősiséget, és a nem nemesek tulajdonszerzési, birtoklási jogának hiányát tartotta. Az érdekegyesítéshez vezető út legelső állomásának e két akadály megszüntetését, valamint a közteherviselés legalább részleges bevezetését tekintette.

A liberális gondolkodás térhódítása Európa-szerte a katolikus egyház tekintélyének, feltétlen engedelmességet parancsoló uralmának hanyatlásához vezetett. Ennek megakadályozása érdekében Kopácsy József esztergomi érsek pásztorlevélben utasította a katolikus papságot, hogy tagadják meg az egyházi szertartást a reverzális nélküli vegyes házasságok esetében. A klérus nyílt támadása viharos politikai csatározások színterévé változtatta a megyegyűléseket. Az immár országos méretűvé növelt lelki terror elleni tiltakozás egyik hangadója – Deák fellépése nyomán – Zala megye lett.

A liberális közvélemény az egész országban mértékadónak tekintette azt a zalai feliratot, melyet Deák indítványára fogadott el a megye 1841. január 11-i közgyűlése. Deák a megye feliratában kifejtette, hogy a törvény a vegyes házasságokat nem pusztán megengedi, de kifejezetten pártolja is, amikor azt rendeli, hogy ne gördítsenek eléjük akadályokat. A klérus eljárása „súlyos megszegése, vagy legalább kijátszása a törvénynek", és a polgári jogrend felforgatására irányul, ezért a törvények értelmében a megyéknek felelősségre kell vonni és meg kell bün-

tetni mindazokat a papokat, akik a reverzális nélküli vegyes házasságok megáldását törvénytelenül megtagadják.

Zala megye Deák Ferenc nézeteit tükröző feliratát az újonnan induló Pesti Hírlap tette ismertté az egész országban. Deák – a Törvényhatósági Tudósítások egykori levelezője – az első perctől kezdve rokonszenvezett Kossuth Hírlapjával, ám abban mégsem publikált, mert az írás nem volt kenyere. Az ő alkatának sokkal inkább az élőbeszéd felelt meg, és a gyűléstermekben érezte otthon magát, ott volt igazán elemében. Amikor Széchenyi István a Pesti Hírlap elítélésére kívánta rávenni, Deák határozottan Kossuth mellé állt, védelmébe vette a Hírlapot, Széchenyit pedig igyekezett lebeszélni a Kossuth elleni támadásról, mert el akarta kerülni az ellenzéki erők megosztását, pártokra szakadását. Deák következetesen ellenállt Széchenyi ama törekvésének is, hogy leválassza őt az ellenzékről, és egy, a kormány és ellenzék között álló, mérsékelt centrumot hozzon létre. Előbb csak diplomatikus hallgatással, később azonban már nyilvános beszédeiben is Kossuth politikáját támogatta, még ha Kossuth taktikáját illetően voltak is kritikai észrevételei.

1841 novemberétől 1843 márciusáig – miközben az ország közvéleményét leginkább Széchenyi és Kossuth vitája kötötte le – Deák Pesten tartózkodott, és az országgyűlés által delegált országos választmány tagjaként oroszlánrészt vállalt az új büntetőkódex kidolgozásában. A büntetőeljárás és a börtönrendszer látszólag pusztán szakmai kérdése valójában a liberalizmus és a konzervativizmus, az egyéni és a nemzeti szabadságjogok, valamint az uralkodói abszolutizmus és kormányhatalmi önkény ütközőpontja volt. Deák és a választmány liberális tagjai a bűnök és büntetések pontos meghatározásáért, a törvény előtti teljes egyenlőségért, a testi- és halálbüntetés eltörléséért, az esküdtszéki bíráskodás bevezetéséért küzdöttek, miközben hitet tettek amellett, hogy minden hatalomnak, így az igazságszolgáltatásnak is csak a törvényhozás lehet a forrása. Noha a választmány kemény vitái során a konzervatívok voltak többségben, és Deák akarata nem mindenben érvényesülhetett, elsősorban mégis neki volt köszönhető, hogy olyan törvénytervezet került a következő országgyűlés elé, melynél korszerűbbet nem ismert Európa. Maga Deák azonban elégedetlen volt a többség által elfogadott tervezettel, miután abból kimaradtak az általa legfontosabbnak ítélt reformjavaslatok.

Kehida, Deák kúria.

A kisebbségben maradt liberálisok e kérdésekben különvéleményeket csatoltak az országgyűlés elé terjesztendő javaslatokhoz. E remek jogi érzékről és mesteri logikáról tanúskodó különvéleményeket Deák dolgozta ki és öntötte végső formába. A Deák által fogalmazott különvélemények közül is kiemelkedik – mind mondanivalója horderejét, mind gondos szövegezését tekintve – az esküdtszék bevezetését indítványozó magas színvonalú tanulmány. Deák itt nem hivatkozhatott hazai előzményekre, régi törvényekre, így hát azzal érvelt, hogy Európa alkotmányos nemzeteinek többsége elfogadta már az esküdtszék intézményét, ezért az, „melyhez annyi alkotmányos nemzet és annyi millió szabad ember oly buzgón ragaszkodik, rossz és helytelen nem lehet". Az esküdtszék idegenszerűségét hangsúlyozókkal szemben Deák arra a több évszázados joggyakorlatra hivatkozott, hogy az országtól eddig sem volt idegen a külföldi jogintézmények átvétele, ha a nemzet meggyőződött annak szükségességéről.

Bármilyen nagy horderejű társadalmi-politikai reformköveteléseket fogalmazott meg Deák a büntetőjogi kódex kidolgozása kapcsán, leglényegesebb javaslatai már az országos választmányban vereséget szenvedtek. A kudarc elkeserítette a pesszimizmusra alkatánál fogva egyébként is hajlamos Deákot. Az ország jövőjét mind belpolitikai, mind külpolitikai szempontból (félve az orosz befolyás következményeitől) rendkívül borúlátóan ítélte meg. Felismerte, hogy sajátos, a törvényekre és a fokozatosságra épülő meggyőzési módszere, politikai harcmodora válságba jutott. Elvesztette reményét, hogy elveit érvényre juttassa, ezért inkább visszavonult, mintsem feladja őket. Visszavonulásának legalább annyira ürügye, mint közvetlen kiváltó oka volt a hírhedt 1843-as zalai követválasztási botrány, melynek során a veszprémi püspök által felbérelt helyi kisnemesek leszavazták a nemesi adóviselést.

Mivel Deák – Kossuthtal egyetértve – az egyik legfontosabb teendőnek éppen a megye költségeinek fedezésére szolgáló háziadó közös fizetését tekintette, az elveivel ellenkező utasítás elfogadása után nem vállalt követséget. Elhatározásán az sem változtatott, hogy zalai barátai – Csány László vezetésével – példátlan méretű korteskedés közepette módosították, liberálissá változtatták a megye követutasításait. Látszólag pusztán morális fenntartásai

miatt nem használta ki a „piszkos" eszközökkel kivívott győzelmet (nem fogadta el a mandátumot, melyhez vér tapadt), valójában azonban ekkor ábrándult ki a vármegyéből, melyet mindaddig a törvényes oppozíció legfontosabb támaszának tartott. Bizalmát vesztve, hitében megrendülve maradt távol Pozsonytól, és a diéta ellenzéke kénytelen volt nélkülözni korábbi vezérét. Deák felfelé ívelő pályája törést szenvedett; országos vezető szerepét elveszítette. Az 1843-as követválasztási botrány ugyanakkor Zala megye tekintélyét és hírnevét is alaposan megtépázta.

Deák ugyan ezután is látogatta a zalai megyegyűléseket, és követutasítások, valamint baráti levelek útján támogatni próbálta az országgyűlés liberálisait, mindez azonban csak pótcselekvés volt számára. A diéta sovány eredménye mindenesetre őt igazolta: még a többség által annak idején elfogadott mérsékelt büntetőjogi javaslatokból sem született törvény. 1844 őszén azonban Deák kilábalni látszott a letargiából; aktívabb szerepvállalásra ösztönözte – többek között – az Országos Védegylet megalakítása. Deák, ha voltak is fenntartásai, azokat csupán magánlevélben közölte Kossuthtal, a nyilvánosság előtt egyértelműen kiállt a védegyleti mozgalom mellett. Szentgróton fiókegyletet szervezett, Nagykanizsán takarékpénztár alapításában működött közre, és támogatta a Védegyletet a zalai megyegyűléseken is. Személyes példamutatása szintén hozzájárult ahhoz, hogy az Országos Védegylet legtöbb vidéki osztálya (szám szerint 14) éppen Zala megyében jött létre.

Rábai: Csány László (Balatoni Múzeum).

A védegyleti mozgalom lényegét 1845. február 9-én, a szentgróti fiókegylet alakuló ülésén foglalta össze Deák. Beszédében főként a mozgalom gazdasági indíttatását, és a társadalom egészének összefogását hangsúlyozta, miközben tagadta, hogy a szervezkedés mögött hátsó politikai szándék húzódna meg. Deák szentgróti beszédét később közölte, és a Védegyletet támadó Széchenyi ellen hatásos fegyverül használta fel a centralisták által szerkesztett Pesti Hírlap. Az önkéntes nemesi adózás káros voltát taglaló Széchenyivel szemben használta fegyverül egyébként a Pesti Hírlap azt is, hogy 1845. március 2-án Deákkal az élen mintegy 220 – zömében liberális – zalai nemes vállalt önkéntes adózást.

1845 tavaszán a zalai ellenzéket is udvarhű adminisztrátor segítségével próbálta megfékezni a kormány. A főispáni helyettes kinevezése után átmenetileg két részre szakadt a zalai liberálisok tábora. A „legények" és az „atyafiak" 1846 novemberében, Vörösmarty Mihály közreműködésével békültek ki. Bár Deák ekkoriban sokat betegeskedett, közgyűlési beszédei, és Zala megye 1846. március 3-i körlevele azt bizonyítják, hogy a főispáni helyettesek visszaéléseit ugyanúgy elítélte, mint Kossuth. Az ellenzék szerepéről, feladatáról vallott nézeteit azonban jóval óvatosabban, körültekintőbben fogalmazta meg, mint az ellenzék más hangadói. 1845. november 10-én tartott, az adminisztrátori rendszer árnyoldalait fejtegető beszédében figyelmeztetett, hogy nem a kormánnyal való állandó szembeszegülés, hanem az alkotmányos szabadság és törvényes rend védelme az ellenzék feladata. Deák kifejezte meggyőződését, hogy a szembenálló pártok között csakis „a békés kiegyenlítés szelíd eszköze" teremthet egyetértést.

Az ellenzék országos vezetői 1845 novemberében tették meg az első lépéseket a liberális mozgalom párttá szervezése érdekében. Pesti értekezletükön többek között egy bizottságot választottak a legsürgősebb teendők kidolgozására. Ennek tagjaként bízták meg az ellenzék potenciális vezérének tekintett Deákot, hogy vizsgálja meg a programalkotás lehetőségét. Kossuthhoz írott válaszlevelében Deák leszögezte: „régen remény nélkül állok én véletek s közöttetek a csatatéren, de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert azt becsület és kötelesség

parancsolják". Meggyőződése volt azonban, hogy olyan program, melyet az ellenzék vezérfonalul használhatna, nem lehetséges, mert az általános program nem különböztet meg igazán a kormánypárttól, és semmire sem kötelez, míg a konkrét kérdések részletezése a kisebb-nagyobb véleménykülönbségek miatt megoszthatja az ellenzéket. Deák fenntartásai és húzódozása miatt az ellenzéki párt szervezkedése 1846-ban Batthyány Lajos elnökletével, és Kossuth gyakorlati irányításával folytatódott. Végre 1847 elején — nem kis részben a Konzervatív Párt megalakulása és előretörése miatt — Deák is beadta derekát, hozzájárult a program kidolgozásához, csupán azt kötötte ki, hogy a reformelképzelések összegzését ne program, hanem nyilatkozat formájában adják közre. Az ellenzék alapelveinek tervezetét 1847 februárjában Batthyány, Teleki László és Kossuth egyeztette Kehidán Deákkal, majd Kossuth foglalta írásba. A liberális párt 1847. március 15-i országos konferenciája elfogadta az ellenzék alapelveit, és bizottságot nevezett ki az alapelveken nyugvó nyilatkozat kidolgozására. A bizottság május elején megvitatta a nyilatkozat Kossuth által készített, és Deák elképzeléseit már eleve tartalmazó tervezetét, majd a szöveget Deák öntötte végső formába. Kossuth tervezetének kritikai élét kihagyásokkal, tömörítéssel tompította, a liberális célkitűzések megjelölését pedig kisebb módosításokkal finomította, általánosabbá tette, hogy azok az ellenzék egésze számára elfogadhatók legyenek. Az Ellenzéki Nyilatkozat végleges — és az ellenzék június 7-i országos konferenciáján jóváhagyott — szövege egyben tükrözi, és mintegy összefoglalja Deák másfél évtizede hangoztatott liberális nézeteit is.

Deák tagja lett ugyan az ellenzéki párt központi vezetőségének, az aktívabb politizálástól azonban egyenlőre tartózkodott, és évek óta húzódó betegeskedése miatt távol maradt az 1847 novemberében kezdődő utolsó rendi országgyűlésről is. Húzódozásának 1848 márciusa vetett véget. Miután Zala egyik követe Deák javára lemondott mandátumáról, Deák engedett a közkívánatnak, és megyéje képviseletében a diétára utazott. Liberális barátainak sikerült rávenni, hogy jelenlétével és közreműködésével tekintélyt és súlyt adjon az ismert reformkövetelések törvénybe iktatásának, Deák pedig — pesszimista helyzetmegítélése ellenére — erkölcsi kötelességének érezte, hogy elfogadva az igazságügyi miniszteri tárcát, szerepet vállaljon Batthyány Lajos kormányában.

Hadműveletek Zalában. Zalaiak a szabadságharcban

A márciusi forradalom győzelme és a Batthyány-kormány hatalomra jutása után rövidesen kiderült, hogy az önállóságát végre visszanyert magyar államot komoly veszélyek fenyegetik. A Habsburg-birodalom hagyományos uralkodó körei nem mondtak le arról, hogy Magyarországot beilleszték az egységes osztrák államba, s ebben támogatták őket az egymást gyakran váltó osztrák polgári kormányok is. Az országon belül komoly társadalmi és nemzetiségi feszültségek mutatkoztak. A Batthyány-kormány a társadalmi feszültségeket, így a parasztmegmozdulásokat, a gyenge munkásmozgalmakat, s az egyes területeken kibontakozó zsidóellenes zavargásokat képes volt kordában tartani. A parasztmozgalmak és az ezekkel időnként egybefonódó zsidóellenes megmozdulások egyik fő helyszíne a Nyugat-Dunántúl területe, ezen belül Sopron, Vas és Zala megye volt. A kormányt helyettesítő Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány ezek leszerelésére kormánybiztossá nevezte ki Csány Lászlót és Széll Józsefet, s katonaságot bocsátott rendelkezésükre a rend helyreállítására.

A két kormánybiztos közül Csány László, aki maga is Zala megye szülöttje volt, játszotta a fontosabb szerepet. Csány már május közepén több jelentésben figyelmeztette a Batthyány-kormányt a Horvátország és az illír mozgalom részéről fenyegető veszélyre, így Szemere Bertalan belügyminiszter június 2-án őt bízta meg Zala, Somogy, Baranya és Tolna megyék, illetve Pécs szabad királyi város királyi biztosságával és a Dráva-vonal védelmének megszervezésével s utasította, hogy az ott összevonandó 4.000 főnyi sorkatonasággal és a rendelkezésére bocsátandó, 14.000 főnyi mozgósított megyei nemzetőrséggel tartsa figyelemmel a túlparton történteket. A később kiadott rendeletek szerint Fejér, Vas, Sopron és Veszprém megyék nemzetőrségével is rendelkezhetett.

A 250-290 kilométer hosszú szakaszon ez az erő csak határőrizeti feladatokat láthatott el, s semmi esetre sem volt alkalmas még helyi támadó akciókra sem. A mozgósítás során július közepén azonban ennek a létszámnak a kétszerese, 29.000 fő került a Dráva mentére. A védvonalon található reguláris katonaságot négy sorgyalog zászlóalj, egy honvédzászlóalj, egy vértesezred, két század könnyűlovas (cheveauxlégers) és hat század huszár, míg a tüzérséget négy üteg (összesen 24 löveg) alkotta. A teljes létszám tehát valamivel meghaladhatta a 35.000 főt. Ez az erő azonban csak július végéig volt ilyen jelentős. Ekkor két sorezredi zászlóaljat és többezer nemzetőrt a bácskai hadszíntérre vezényeltek át. A későbbiekben újabb huszárszázadok, egy honvédzászlóalj és két század önkéntes érkezett az őrvonal erősítésére. A létszám szeptember elejére a július közepihez képest kb. 10.000 fővel csökkent.

Ennél is nagyobb probléma volt azonban, hogy a nem magyar kiegészítésű csapatokról kiderült: nem lehet megbízni bennük. A drávai őrvonal parancsnokává kinevezett Ottinger Ferenc vezérőrnagy pedig augusztus elején megparancsolta sorkatonáinak, hogy ha a horvátok betörnének a Muraközbe, ne tanúsítsanak ellenállást, hanem harc nélkül vonuljanak vissza. A parancsról Csány sem tudott. Csány erre lemondott a biztosságról, de még el sem küldte erről szóló levelét, amikor Ottinger bejelentette: leteszi a parancsnokságot.

Csánynak nem volt könnyű dolga a továbbiakban sem. Az új főparancsnok, Teleki Ádám ugyan közelebb vonta csapatait a Drávához, de amikor 1848 szeptember 4-én az uralkodó Jellasicsot visszahelyezte báni méltóságába, lemondott szándékáról. Katonai szempontból kétségkívül igaza volt: a rendelkezésére álló erőkkel nem állíthatta meg az áradatot, a Muraközben pedig kétségkívül fölöslegesen kockáztatta volna értékes csapatait. (Kb. 3.100 sorkatonája és önkéntese, 1.000 huszára és 12 lövege volt). Szeptember 10-én általános visszavonulást rendelt el. Arra hivatkozott, hogy ha a horvátok Légrádnál is átkelnek, elvághatják a Muraközben és a Mura-mentén állomásozó csapatok visszavonulási útját Nagykanizsa felé.

Szeptember 11-én aztán Jellasics csapatai (51.117 fő, 1.902 ló, 48 löveg) több ponton is átlépték a Drávát, és benyomultak a Muraközbe. Csány rá akarta bírni Telekit, hogy ha már nem hajlandó a hon védelmére, legalább a nála lévő lövegeket adja át. Ám Teleki arra hivatkozva, hogy azok a császár tulajdonai, megtagadta a kérést. Amikor pedig Csány arra hivatkozott, hogy a Teleki által a semleges állás elfoglalására kinézett területen (Keszthelyen és környékén) lehetetlen élelmezni a csapatokat, megfenyegette a királyi biztost, hogy ha Csány nem gondoskodik csapatai ellátásáról, egyenesen átvezeti őket a bán táborába.

Jellasics csapatai szeptember 14-15-én a Murán is átkeltek, s szinte akadály nélkül indultak meg Nagykanizsa felé. Csupán néhány huszár adott le egypár lövést a Murán hidat verő horvátokra szeptember 13-án. A bán még az átkelés előtt felszólította a Magyarországon állomásozó idegen lovasezredeket, hogy csatlakozzanak seregéhez, s ez rövidesen meg is történt.

Közben a magyar oldalon komoly fordulat történt. A tisztikar tagjai szeptember 14-én tanácskozást tartottak, s elhatározták, küldöttség útján felszólítják Jellasicsot: mutassa elő a Magyarország megtámadására őt felhatalmazó uralkodói rendeletet. Ha Jellasics fel tud ilyet mutatni, a sorezredek semlegesek maradnak, ha azonban nem, akkor amint lehetőségük lesz reá, szembeszállnak a bán csapataival. Az erről szóló levelet 50 tiszt, köztük maga Teleki is aláírta. A levelet háromtagú tiszti küldöttség vitte a horvát táborba. Jellasics szeptember 16-án Kiskomáromban fogadta őket, s természetesen nem tudta előmutatni az uralkodói felhatalmazást. Tartott néhány hangzatos szónoklatot a fegyverbarátságról és a dicsőséges cs. kir. hadseregről, s igyekezett erkölcsi nyomást gyakorolni a

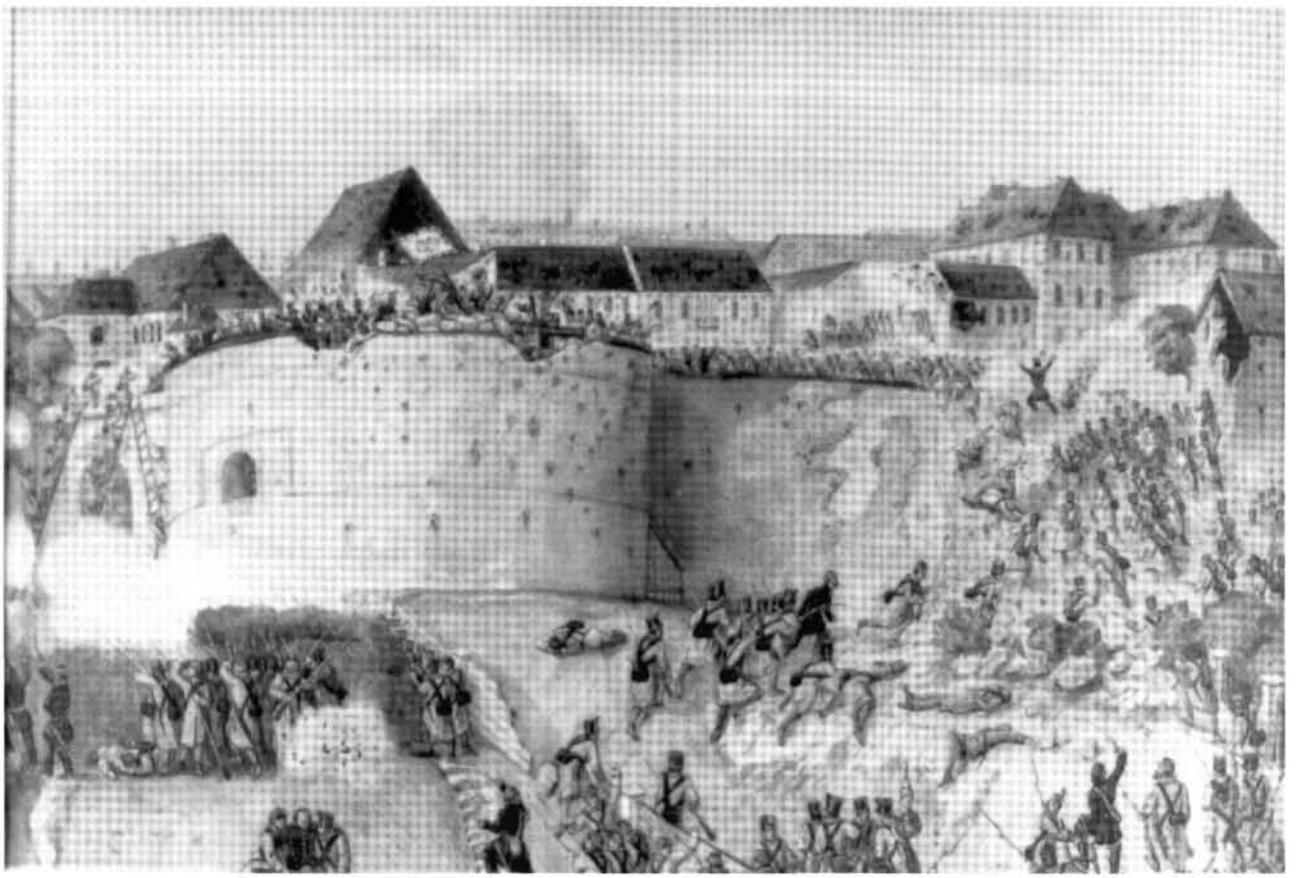

Than Mór: Budavár ostroma.

küldöttekre. A küldöttség tagjai azonban kijelentették: az első adandó alkalommal szembeszállnak seregével.

Csány már a horvát betörés után népfelkelést rendelt el a fenyegetett megyékben, s ezt Batthyány szeptember 19-én az egész Dunántúlra kiterjesztette. A népfelkelés aktivizálódásában komoly szerepet játszott az a tény, hogy a betörő horvát hadsereg tekintélyes része a határőrezredek második-harmadik vonalbeli alakulataiból került ki. Ezek nemcsak gyengébb harcértékű alakulatok voltak, mint e határőrezredek Itáliában harcoló zászlóaljai, hanem Magyarország határát átlépve, azonnal rablásba kezdtek. Pusztításaik ugyan nem voltak mérhetők a délvidéki szerb fölkelők kegyetlenkedéseihez, de dúlásaikkal így is rengeteg keserűséget okoztak a dunántúli föld népének. A jobbágyfelszabadításnak köszönhetően a parasztság nagy része először arathatott magának úgy, hogy terményeiből nem kellett kilencedet és tizedet fizetnie a földesúrnak és az egyháznak. Sőt, a magyar képviselőház szeptember 15-én határozatban törölte el a szőlődézsmát is; tehát a szőlőbirtokos immár magának szüretelhetett volna. A horvát csapatok átvonulása egész falvakat juttatott koldusbotra. Érthető tehát, hogy Batthyány népfelkelési felhívása komoly visszhangra talált, s hogy az újdonsült tulajdonosok a kaszát és a horvátok által kidöntött szőlőkarókat megkárosítóik ellen fordították. Maga a bán sem számolt ezzel. Tíz nappal azután, hogy a horvát csapatok átlépték Drávát, gyakorlatilag megszakadt az összeköttetés a hadsereg és hátországa között. A zalai és somogyi nemzetőrök, népfelkelők és önkéntesek több száz, élelmiszert és felszerelést szállító szekeret fogtak el, s a hátrahagyott horvát csapatok Nagykanizsán túlra már nem merészkedtek. Egy rajtaütés során a magyarok kezére került a bán postájának jelenős része. Az elfogott levelekből – amelyek egy részét a hivatalos lapban közzé is tették – feketén-fehéren kiderült, hogy Jellasicsot szoros kapcsolatok fűzik az osztrák kormányzathoz, s hogy Latour hadügyminiszter a bán legtevékenyebb támogatói közé tartozik.

Jellasics csapatainak betörése után Csány arra utasította a Drávánál lévő nemzetőrzászlóaljakat, hogy hagyják el az őrvonalat, s próbáljanak meg Keszthelynél csatlakozni az ott összpontosítandó magyar hadsereghez. Ezt a feladatot kapta Vidos József is, aki a három zászlóaljból álló vasi mozgósított nemzetőri ezred parancs-noka volt. Batthyány szeptember 19-én a vasi népfelkelés parancsnokvá nevezte ki Vidost, majd másnap egy nagy önállósággal járó feladattal bízta meg. A miniszterelnök úgy vélte, hogy Jellasics betörése és előnyomulása esetén a dunántúli népfelkelés és nemzetőrség erőinek a bán háta mögött kellene benyomulniuk Horvátországba. Egy ilyen tervet ajánlott kidolgozott formában a zalai születésű Gaál Miklós, nyugalmazott cs. kir. mérnökkari alezredes is. Gaál arra hivatkozott, hogy a horvát invázió után Horvátország katonai szempontból üres, tehát az akció sikerrel kecsegtet. Batthyánynak tetszett a terv. Végrehajtásával Vidost bízta meg, s parancsnoksága alá rendelte Veszprém,

Győr, Sopron, Zala, Moson, Somogy, és természetesen Vas megyék nemzetőrségét is.

Vidos számára komoly gondot jelentett a kimozdított nemzetőrök ellátása, s az, hogy seregének sem lovassága, sem tüzérsége nem volt. A horvátországi betörést e körülmények között kétes sikerűnek vélte, de mégis megindította csapatait Zala megye felé. Azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy a nemzetőr sereggel minél előbb támadjanak meg egy ellenséges csapatot, „hogy nagyszerű tömegével morzsolná tönkre". A korlátozott méretű akció ideje csakhamar elérkezett. Szeptember végén Vidos levelet kapott a Zala megyei bizottmánytól, amelyben ez tudatta, hogy a Nagykanizsát megszálló horvát csapatok letartóztatták a megye kormánybiztosát, Horváth Vilmost. A megye segítséget kért Vidostól a kormánybiztos kiszabadítására és Nagykanizsa felszabadítására. Ezzel a támadással Vidos elvághatta Jellasics egyik fő utánpótlási vonalát is.

A Nagykanizsát és környékét megszálló horvát csapatokat Albert Nugent alezredes, a stájerországi cs. kir. főparancsnok, Laval Nugent táborszernagy fia vezette. A csapatok létszáma kb. 2.000 fő volt. Vidos azt tervezte, hogy az időközben beérkező somogyi, és a Nagykanizsa környékén található zalai nemzetőrökkel, illetve a parancsnoksága alatt álló vasi, soproni és zalai nemzetőrökkel október 4-re körülveszi a várost, s a visszavonulás minden útját elvágja. Nugent alezredes azonban megneszelte a dolgot, s október 2-ról 3-ra virradó éjjel kiürítette a várost, s megszállta a jól védhető zsidótemetőt, a Kiskanizsáig húzódó erdőt és a várostól délre lévő dombokat. Október 3-án az a hír terjedt el Nagykanizsán, hogy a horvátok ki akarják rabolni és fel akarják gyújtani a várost. A szeptember 11. óta átvonuló horvát erők magatartásának ismeretében ez egyáltalán nem tűnt valószínűtlennek. Így a kanizsai polgárok kaszára-kapára kapva megtámadták a városban lévő horvátokat, és félreverték a harangokat.

Csillagh László (Bekeháza, 1824-1826.), a 47. honvédzászlóalj századosa.

A csatazajra Vidos, akinek azonban ekkor még csak csak 6.000 embere volt, szintén beavatkozott a küzdelembe. A visszavonuló horvátok felgyújtották Szentmiklóst, s elűzték az útjukat elállni próbáló zalai nemzetőröket. A sötétségben a horvátok már viszonylag könnyen elérték Légrádot. A Kiskanizsára küldött magyar csapatok két század határőrbe ütköztek. Ezek sortüzet adtak, de aztán jónak látták Kottorin át a Muraközbe visszavonulni.

Másnap Letenye felől egy fél század horvát határőr érkezett Kiskanizsára. A helybéliek megrohanták őket, mire a horvátok megadták magukat. A polgári lakosság azonban - a horvátok korábbi fosztogatásai miatt - az egész osztagot lemészárolta. A harcokban a horvátok kb. 200 halottat, sebesültet és foglyot veszítettek. A magyar veszte-ségekről nincsenek adataink. Az akció érdekessége, hogy nemzetőri erők sorkatonaság, lovasság és tüzérség nélkül mértek vereséget egy felkészült reguláris egységre.

Vidos eredeti szándéka az volt, hogy a Vas megyéből beérkező huszárokkal és a többi erővel visszafoglalja a letenyei hidat, de aztán azt az utasítást kapta a végrehajtó hatalmat átvevő Országos Honvédelmi Bizottmánytól, hogy akadályozza meg Jellasics és a Bécsből számára érkező erősítések egyesülését. Október 6-án serege nagy részével északnak, Veszprém, majd Vas megyébe indult. Ezzel Zala megye ismét védtelen maradt; csupán 104 huszár, a zalai önkéntesek, a soproni nemzetőr század és a somogyi nemzetőrség maradt hátra.

A Zala megyei önkéntesek négy százada felszerelés végett Zalaegerszegre vonult, a huszárok szintén a város környékén táboroztak. A Somogy megyei nemzetőrség a Zala megyei népfelkelés egy részével Légrádtól Letenyéig tartotta szemmel a Mura vonalát, s október 7-én sikertelenül próbálta meg visszafoglalni a kakonyai,

légrádi és letenyei hidakat a horvátoktól. A támadás során a nemzetőrök inkább a hátrálás, mind az előnyomulás során árultak el buzgóságot. A horvátok átkeltek a Murán, feldúlták a letenyei kastélyt, s az egész vidéket felgyújtással fenyegették. A másik oldalon is nagy volt az aggodalom. Egyelőre mindkét fél azzal töltötte idejét, hogy megerősítse saját védelmi vonalát, s azon törte a fejét, honnan vonhatna magához újabb erőket. E tekintetben a magyaroknak volt nagyobb szeren-cséjük. Október közepén megjelent Zala megyében Perczel Mór ezredes hadosztálya.

Perczel serege az október 7-i ozorai diadal után néhány napig pihent, majd Veszprém felé indult, ide érve azonban Perczel úgy döntött, hogy csapataival mégsem csatlakozik a fősereghez, hanem Nagykanizsára vonul. Elhatározását azzal indokolta, hogy a kapott hírek szerint bármelyik pillanatban várható a Nagykanizsáról kiűzött Nugent ezredes újabb támadása. Perczel ekkor még úgy tudta, hogy Jellasics Todorovic vezérőrnagy vezette mellékoszlopa is Vas és Zala megyéken keresztül próbál hazatérni Horvátországba, s ezt is meg akarta akadályozni. Perczel összpontosította csapatait, majd megindult a Muraköz felszabadítására.

Október 17-én kb. 5.000 főnyi serege Letenyénél és Kottorinál két oszlopban átlépte a Murát, s elűzte a folyót védő horvát és cs. kir. katonaságot. Több mint 800 foglyot ejtett, s 18-ára megszállta a Muraköz egész területét. A horvátok Légrádra és Varasdra vonultak vissza. A varasdi hidat egy darabon felszedték, s a híddal szemközt besáncolva táboroztak. Perczelnek nem voltak a folyón való átkeléshez szükséges eszközei. Perczel támadása így is nagy pánikot okozott. Dahlen altábornagy azt jelentette, hogy Letenyénél 10-12.000 magyar felkelő nyomult be a Muraközbe, egy másik hadoszlop pedig Kottorinál lépte át a Murát.

Wéber Antal (Nádasd, 1808- Nagykanizsa, 1886) főhadnagy tiszti övszalagja (Thúry György Múzeum).

Perczel helyzete meglehetősen veszélyes volt. A horvátok bármikor átléphették a Drávát, s kétes volt a stájerországi cs. kir. csapatok magatartása is. Ezért is örült meg, amikor levelet kapott Johann Burits vezérőrnagytól, a stájerországi cs. kir. hadtest elővédjének parancsnokától. Burits közölte, hogy szeretne minél előbb találkozni Perczellel. Perczel küldöttje azzal tért vissza, hogy Burits és Nugent kérik, a Magyarország és Stájerország közötti közlekedés helyreállítását, s a magyar és stájer seregek közötti fegyvernyugvást. Október 30-ára az alkudozások megszakadtak. A stájerországi cs. kir. parancsnokok ugyanis a horvátokat is be akarták vonni a tárgyalásokba, ezek azonban erre nem voltak hajlandók.

A beérkező hírszerzői jelentések azt mutatták, hogy Burits a tárgyalásokat csapatai erősítésére használta fel. Perczel arra a meggyőződésre jutott, hogy a varasdi és légrádi horvát, és a stájerországi cs. kir. hadsereg november 9-én összpontosított támadásra készül a Muraköz elfoglalására. Perczel összehívta a haditanácsot, amely elfogadta a vezérkari főnök, Gaál Miklós alezredes és Perczel előterjesztését: meg kell előzni az ellenséges támadást, s legalább az egyik szembenálló sereget vissza kell nyomni. A támadást az is indokolta, hogy Perczel csak november közepéig számíthatott a veszprémi és a somogyi nemzetőrök táborban maradására. Így november 8-án kezdhetett utoljára viszonylag nagy erőkkel támadásba úgy, hogy arra serege legjavát mozgósíthatta. A támadást Varasd ellen a folyón való átkelés nehezítette, adódott tehát a stájerországi irány, ahol ilyen akadály nem állta a magyar sereg útját. Perczel aggodalma indokolt volt; Nugent és Dahlen már október 27-én megegyeztek abban, hogy bármelyiküket is éri támadás, a másik a magyarok hátába kerülve támadni fog.

Perczel az akcióra négy zászlóaljat, 12 löveget, és három század huszárt mozgósított. A Radetzky-huszárok szakaszát a varasdi híd felé küldte, s az ott lévő három löveggel lövette az ellenség túlparti állásait. Perczel 8-án hajnalban Friedau felé indította csa-patait. Elővédje reggel 6 órakor Polsteraunál megrohanta és részben elfogta, részben elkergette a cs. kir. előőrséget. A cs. kir. elővéd Friedau előtt még két ízben próbálta útját állni Perczel seregének, de a magyar tüzérség elűzte őket. A magyar sereg elfoglalta a várost, az ellenség Gross-Sonntagra

vonult vissza, s nem üldözte a délelőtt 11 órakor visszavonuló Perczelt.

Másnap Perczel arról értesült, hogy több határőrzászlóalj és négy 12 fontos löveg érkezett Grazba, Csáktornya ostromára. Haditanácsot tartott, amely úgy döntött, hogy két nap múlva feladják a Muraközt. Perczel abban reménykedett, hogy e visszavonulást, nyugodtan hajthatja végre. Serege november 11-én hagyta el az áradás által szinte járhatatlanná vált Muraközt. Ez az utolsó pillanatban történt, mert a Mura vize az átkelés után pár órával elvitte a letenyei hidat.

Az elkövetkező hónapot Perczel serege rendezésével s gyarapításával töltötte. Vas, Zala és Somogy megyék újoncaiból újabb zászlóaljakat szervezett. Csapatai többször is átlépték a Murát, s minden alkalommal sikerült meglepnie a szemben álló erők parancsnokait. November végén lövette a légrádi horvát állásokat, mire nemcsak a horvát, hanem a stájer hadsereg jelentős része is e veszélyeztetett pontra sietett. December közepén arra készült, hogy ismét megszállja a Muraközt, ám a cs. kir. fősereg bekövetkezett támadása megakadályozta ebben.

December 14-16. között bekövetkezett a cs. kir. fősereg támadása. Kossuth még december 16-án utasította Perczelt, hogy mielőbb csatlakozzon Görgei Győrnél lévő táborához. Perczel 18-án közölte, hogy megindítja csapatait Körmend felé. Az által vezetett főoszlop Lendváról Zalalövőn át tartott észak felé, és december 22-én hagyta el a megye területét. A Szekulits István őrnagy vezette, többnyire fegyvertelen zászlóaljakból álló hadosztály Letenyén maradt, majd december 24-én Perczel utasítására a Nagykanizsa-Kiskomárom-Magyaród-Keszthely-Bazsi-Sümeg-Tapolca-Nagyvázsony útvonalon indult meg, s 28-án lépte át Zala és Veszprém megye határát.

December 23-án Laval Nugent táborszernagy, a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnoka megindította összesen 9.000 főt számláló seregét Lendva felé, hogy a hírszerzői jelentések szerint ott álló Perczelt megtámadja, s Varasddal Muraszerdahelyen és Csáktornyán át helyreállítsa az összeköttetést. December 25-én a varasdi horvát erők egy része megszállta Csáktornyát.

Nugent Muraszombaton arról értesült, hogy Perczel elvonult Körmendre. Ezért erőltetett menetben Körmendre indította csapatait, útközben azonban megtudta, hogy Perczel már elhagyta Körmendet. Mivel immáron nem tudta őt utolérni, úgy döntött, hogy Körmenden és környékén szállásolja be csapatait. Itt is maradt egészen 1849. január 6-ig. Közben egy dandára december 31-én megszállta Zalaegerszeget, egy másik pedig január 1-én Keszthelyt. Január 2-án Nugent azt a hírt kapta, hogy Zala megye még távolról sincs lecsendesítve. Ezért január 5-én elhatározta, hogy serege egy részét Zalaegerszegre, másik felét Nagykanizsára irányítja. Január 9-én bevonult Nagykanizsára. Itt kapta Windisch-Grätz újabb utasítását: vonuljon vissza seregével Körmendre, s képezze a fősereg tartalékát. Nugent azonban olyan híreket kapott, hogy Pécsnél 12.000 főnyi magyar sereg gyűlt össze; s ezért úgy döntött, hogy nem engedelmeskedik a fővezéri parancsnak, hanem Pécs felé veszi útját. Zala megyében csupán nem túl jelentős számú megszálló csapatokat hagyott hátra. Nugent elvonulásával a megye területén a hadműveletek 1849. áprilisáig szüneteltek.

Április 10-én Nagykanizsán egy cs. kir. határőr állítólag véletlenül agyonlőtt egy Kossuth-nótát éneklő fiút, mire a kanizsaiak megtámadták a helyőrség egyes tagjait, s a horvát határőrök kénytelenek voltak kiüríteni a várost. Április 12-én Stillfried vezérőrnagy csapatai ismét megszállták Nagykanizsát, de az elégedetlenség ettől kezdve állandósult. Április-május folyamán a cs. kir. csapatok hol kiürítették, hol újra megszállták Nagykanizsát és Zalaegerszeget. Május 20-án Stillfried dandára végképp visszavonult a Muraközbe, s Zala megye területén – a muraközi járást leszámítva – helyreállt a magyar fennhatóság. A megye kormánybiztosává ismét kinevezett Csertán Sándor Keszthelyen, Nagykanizsán tartott nép-, Zalaegerszegen pedig megyegyűlést, kihirdette a Függetlenségi Nyilatkozatot, s elrendelte az újoncozást. Május 29-én a megye székhelyét biztonsági okokból áttették Keszthelyre. Ismét mozgósították a nemzetőrséget a Mura-part és az osztrák határszél őrizetére. A tihanyi félszigeten és Karakónál a zalai születésű Gaál Miklós honvéd vezérőrnagy folytatott erődítési munkálatokat. Július 8-án a cs. kir. csapatok ismét benyomultak a megyébe, 15-én megszállták Zalaegerszeget és Nagykanizsát. Július 16-án azonban Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztos huszárai betörtek Nagykanizsára, s a helyi lakosság segítségével kiűzték a megszálló horvát sereget. A huszárok azonban rövidesen elhagyták a várost, s visszatértek a megszállók is. Csertán Sándor feloszlatta a megyei népfelkelést, július 23-án elhagyta a megyét is. Július végére a cs. kir. csapatok megszállták Zala megye csaknem egész területét. Augusztus 13-án a nagykanizsai vásáron verekedés tört ki, mert a vásározók egy része – a cs. kir. rendeletek értelmében – nem akarta elfogadni a Kossuth-bankókat. A megye teljes pacifikációja csak szeptember elejére fejeződött be.

A honvédelemből az 1848 tavaszán megszervezett nemzetőrség is kivette a részét. Zala megye 1848. június 17-én 6.000 nemzetőr kiállítását határozta el a Dráva-vonal védelmére. A kezdeti nehézségek után július 7-10. között végül összesen több mint 6.000 nemzetőr foglalta el helyét a Muraközben a Ráckanizsa--Muraszerdahely-Kottori vonalon, a Murán innen pedig Letenye és Lendva központtal. Az első váltásra augusztus 8-9-én, a másodikra szeptember 6. körül került sor. Ez utóbbiakat a horvát betörés miatt rövidesen hazaküldték. A Vigyázó Ferenc százados vezette tapolcai járási nemzetőrzászlóalj és Kisfaludy Móric százados 240 főnyi önkéntes csapata szeptember végén Székesfehérvár felé vonult, majd a pákozdi csata után csatlakozott a magyar fősereghez. Október 4-ig Csákváron és környékén állomásozott, majd bevonult Székesfehérvárra. Ezt követő hadmozdulatairól kevés adatunk van, de október 11-ére már bejelentés nélkül elhagyták a fősereg táborát. A megyében maradt nemzetőrség szeptember közepén komoly szerepet játszott a horvát hadsereg utánpótlásának elvágásában, majd október 3-án egy része ott volt Nagykanizsa felszabadításánál. Perczel muraközi hadjárata után főleg az

átkelők, kompok, hidak védelménél teljesített őrszolgálatot.

A megye lakossága nemcsak nemzetőrként vett részt a hon védelmében. Amikor a Batthyány-kormány 1848. május 16-án meghirdette a tízezer főből álló „rendes nemzetőrsereg", azaz az első 10 honvédzászlóalj szervezését, az egyik hadfogadó állomásul Zalaegerszeg városát jelölte ki. A Zalaegerszegen és Szombathelyen toborzott önkéntesekből alakult meg a 7. honvédzászlóalj, első parancsnoka Petók Antal őrnagy volt. Az első önkéntesek, mintegy 40 fő a keszthelyi Georgikon növendékei közül kerültek ki, s már május 24-én aláírták a hároméves szolgálatot. A zalaegerszegi hadfogadás június 5-én vette kezdetét. Rövidesen Keszthelyen, Nagykanizsán és Sümegen is megkezdődött a toborzás, s október 1-ig 213 újoncot avattak be. Az első, 125 főnyi önkéntes csapat június 21-én elindult Letenyére, de aztán visszatért Zalaegerszegre, majd június 24-én megérkezett Szombathelyre, ahol a zászlóalj végül is megalakult. Július 23-án a honvédek megkapták fegyvereiket. Augusztus 1-jén a parancsnokságot Zinnern Károly százados vette át. Augusztus 4-én az alakulat útnak indult Pápára és Veszprémbe, de végül is az egész zászlólj Pápán szállásolt be augusztus 10-én. A horvát betörés veszélye miatt Csány szeptember 3-án utasította az alakulatot, hogy vonuljon Nagykanizsára. A zászlóalj szeptember 6-án indult el és 9-én – meglehetősen hiányosan felszerelve – érkezett meg Nagykanizsára. A rövidesen bekövetkezett horvát betörés miatt a zászlóalj a drávai hadtest többi alakulatával együtt vonult vissza a Velencei-tóig. A pákozdi csata előtt a zászlóalj a Velencei-tó déli partján állomásozott, ám közvetlenül a csata előtt valószínűleg az északi partra, tartalékba vezényelték. A csatát követően részt vett Jellasics üldözésében, a többszöri határátlépésben. A schwechati csatában a magyar szélső balszárnyon állott, s viszonylag jól megállta a helyét az ellenséges tüzérségi tűzben. A csata után más alakulatokkal együtt, Guyon Richárd ezredes vezetésével részt vett a Simunich altábornagy hadosztálya ellen indított akcióban, s ennek során egészen a morva határ közelében lévő Holicsig hatolt, majd némi ide-oda vonulgatás után a Nádasi-szoros védelmét látta el. December közepéig több kisebb előőrsi összeütközésben vett részt. Amikor december 14-én Simunich elűzte a Nádasi-szorost védő dandárt, a zászlóalj előbb Nagyszombatra vonult vissza, majd bevonult a Vág mentén lévő lipótvári erődbe. A cs. kir. csapatok december 24-én vették körül az erődöt. Hosszú huzavona után február 2-án a cs. kir. tüzérség súlyos tüzet zúdított a várra, mire a védősereg, soraiban a 7. honvédzászlóaljjal, feltétel nélkül megadta magát. A legénység és az altisztek egy részét besorozták a cs. kir. hadseregbe, a tiszteket a königgrätzi várbörtönbe szállították, ahonnan csak 1849 szeptemberében szabadultak; egy részüket szintén besorozták.

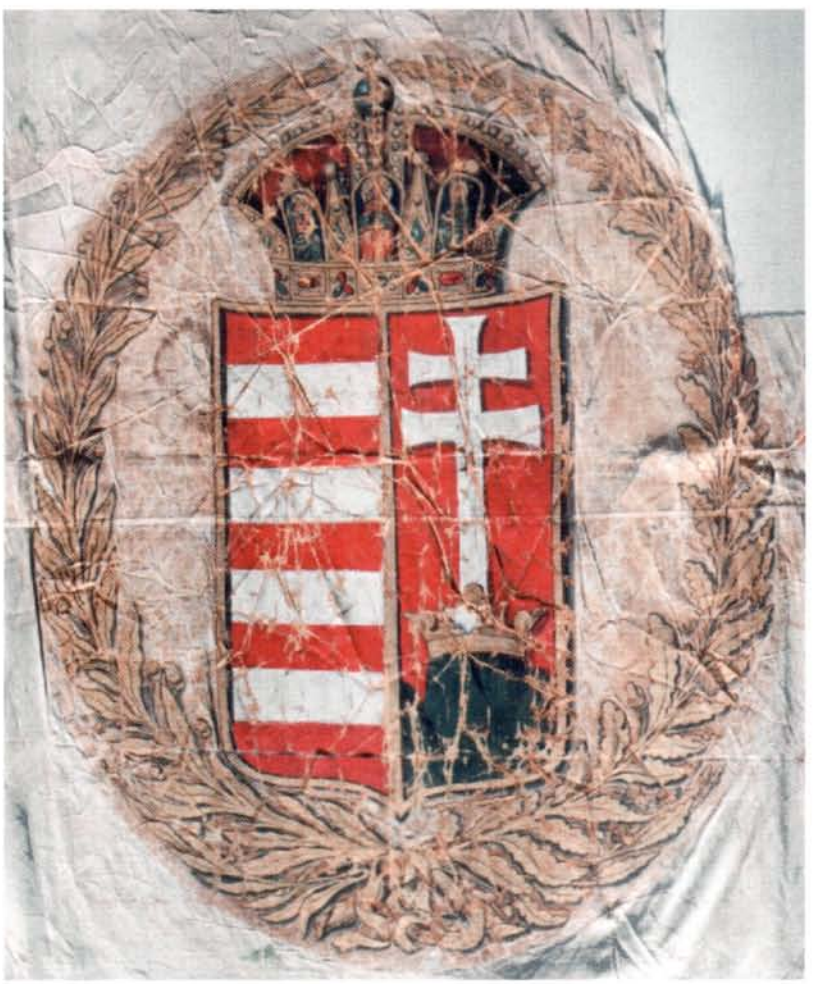

Honvédzászló festett címere (Thúry György Múzeum).

A következő zalai honvédalakulat szervezésének előzményei 1848 augusztus közepéig nyúlnak vissza. Augusztus 13-án Batthyány Lajos miniszterelnök körrendeletben utasította a törvényhatóságokat, hogy önkéntesekből olyan alakulatokat szervezzenek, amelyek a háború végéig vállalnak szolgálatot; majd augusztus 15-én a horvát betörés által veszélyeztetett dunántúli megyéket külön is utasította ilyen alakulatok felállítására. Zala megye először kitért a felszólítás elől, s csak szeptember 13-án döntött egy 1.000 főnyi zászlóalj felállításáról, majd 20-21-én a létszámot 1.350 főre emelte. Rövidesen megkezdődött az önkéntesek toborzása. A zászlóalj parancsnokává Gyika Jenő nemzetőr őrnagyot nevezték ki. Az alakulófélben lévő, 640 főnyi zászlóalj október 3-án már részt vett a Nagykanizsa felszabadítására indított támadásban, s itt esett át a tűzkeresztségen. Vidos csapatainak

elvonulása után a zászló-alj a megyében maradt, majd csatlakozott Perczel seregéhez. Október 10-én Gyika Jenő őrnagy, a zalai önkéntes zászlóalj parancsnoka kérte a megyei bizottmányt, tegyen lépéseket, hogy a zalai önkéntes mozgó nemzetőr zászlóaljat az Országos Honvédelmi Bizottmány sorozza a honvédzászlóaljak közé. Nádosy Sándor ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke örömmel fogadta az ajánlatot, csak azt kötötte ki, hogy a zászlóalj négy évre vállaljon szolgálatot. A megye beleegyezett ebbe a feltételbe. Mészáros Lázár hadügyminiszter november 10-én erősítette meg a zászlóalj tisztikarát, másnap pedig Nádosy Sándor ezredes, a Haditanács elnöke kiadta a zászlóalj átalakulásáról és 47. számmal való ellátásáról szóló közleményt. A megye november 2-án jelentette, hogy mind az 1350 önkéntest kiállította.

A zászlóalj Perczel vezérlete alatt harcolt az október 17-i letenyei és a november 9-i friedaui ütközetben, és biztosító feladatokat látott el a november 22-i szemenyei ütközetben. Zala megye kiürítése után a Perczel vezette főoszloppal vonult vissza. December 30-án a móri ütközetben a magyar jobbszárnyon állt, s veszteség nélkül hagyta el a csatateret. Ezt követően is megmaradt Perczel Középponti Mozgó seregében. Részt vett a január 21-én Szolnok visszavételére indított támadásban, de sem Szolnoknál, sem Ceglédnél nem került tűzbe. A támadást követően Henryk Dembinski altábornagy a Kazinczy Lajos alezredes vezette hadosztályt, amelyben a zászlóalj is szolgált, a felső-tiszai hadtest segítségére indította, majd be is osztotta ennek (február 12-től az I. hadtestnek) soraiba. A zászlóalj február 14-én Tornaljánál részt vett a Schlik-hadtest utóvédje elleni támadásnál. A megsebesült Gyikától Inkey Kázmér százados vette át a parancsnokságot, s a ő vezette a zászlóaljat február 24-én a pétervásárai ütközetben, 26-27-én pedig a kápolnai csatában, amelyben az alakulat komoly veszteségeket szenvedett. Március 1-jén Egerfarmosnál harcoltak a zalaiak, majd egy hónapos szünet következett. A tavaszi hadjáratban április 4-én Tápióbicskénél, 6-án Isaszegnél, 19-én Nagysallónál és 26-án Komáromnál kerültek tűzbe. Ez utóbbi alkalommal a cs. kir. vértesek csaknem szétverték az alakulatot, de a 26. honvédzászlóalj kivágta a zalaiakat a kelepcéből. Buda visszavételénél a zászlóalj a Fehérvári-kapu mellett lőtt résnél az elsők között hatolt be a várba, s zászlótartója, Püspöky Grácián, aki alig néhány napja volt katona, juttatta fel az első zászlót a várba. Állítólag Hentzi vezérőrnagyot, a várparancsnokot is az egyik zalai honvéd lőtte le. Júniusban a zászlóalj a Vág-menti, Szered és Sempte környéki harcokból vette ki a részét, július 11-én Komáromnál, 15-17-én Vácnál harcolt, ez utóbbi helyen immáron az oroszokkal. Augusztus 2-án Debrecennél a balszárnyon harcolt, s veszteségek nélkül került ki a gyilkos küzdelemből. Augusztus 10-én a Németség és Újság között vívott ütközetben a zászlóalj a balszárnyon harcolva verte vissza az ellenséges vadászok támadását, s az utolsók közt hagyta el a csatateret. Augusztus 13-án a világosi vár alatti szőllősi mezőn tette le a fegyvert. A legénység és a tisztikar egy részét besorozták a cs. kir. hadseregbe.

Perczel Mór 1848. október 22. körül felszólította Zala megye közönségét, hogy 14 nap alatt a törvény által rendelt újoncokból egy 800 főnyi zászlóaljat alakítson, és bocsásson rendelkezésére. A megye kötelességévé tette a zászlóalj felruházását, már csak azért is, mert a zalai önkéntes zászlóaljat a megye nagyobbrészt az ellenségtől hátrahagyott ruhákkal szerelte fel. Zala megye először arra hivatkozott, hogy amíg önkénteseit nem állította ki teljes számban, addig nem kezdhet újoncainak kiállításába. A hónap végére azonban a megye megváltoztatta véleményét, annál is inkább, mert Csertán Sándor kormánybiztos is ebbe az irányba befolyásolta, s mert az új zászlóaljat nem önkéntesekből, hanem a képviselőház szeptember 12-i határozata alapján kiállítandó újoncokból kellett megalakítania. Perczel november 13-án terjesztette fel a zászlóalj tisztikarának névsorát az OHB-hoz, s parancsnokává Kisfaludy Móric őrnagyot nevezte ki. A megszervezett és 56. számot kapott zászlóalj december 3-án állt fel Keszthelyen 1.335 fővel. Zala megye kiürítése után a még fegyvertelen zászlóalj Szekulits István őrnagy hadosztályában vonult vissza, s legkésőbb 1849. január 8-án Cegléden egyesült a Perczel vezette Középponti Mozgó Sereggel (február 12-ről II. hadtest). Január 20. körül a zászlóalj megkapta fegyvereit, s hasonlóan a 47. zászlóaljhoz, sem Szolnoknál, sem Ceglédnél nem került harcba. A tűzkeresztségen a február 26-27-i kápolnai csatában, Kál környékén esett át; a visszavonulás során zárt rendben verte vissza az ellenséges lovasság megmegújuló támadásait. Április 6-án Isaszegnél, 11-én, 13-án és 18-án a Rákos-mezőn vett részt a harcokban. Buda bevételénél a déli várkapunál rohamozott. Júniusban részt vett a Vág-menti harcokban: 16-án a zsigárdi ütközetben Királyrév környékén ismét átvágta magát az ellenséges lovasságon, s közben komoly veszteségeket szenvedett. Június 20-21-én a peredi csatában Királyrév védelmében, majd a falu visszavételénél harcolt. Július 2-án kitüntette magát a monostori sáncok visszavételénél, 11-én pedig Ácsnál verekedett. A II. hadtest, soraiban az 56. zászlóaljjal, Komáromban maradt, s július 29-30-án a Duna bal partján, augusztus 3-án a jobb parton végrehajtott nagyerejű kitörésekben harcolt. A cs. kir. ostromzár szétzúzása után egészen Győrig nyomult előre. A zalaiak Komárom feladásakor, október 2-án tették le a fegyvert. A legénység és a tisztikar menlevelet kapott, s büntetlenül térhetett haza szülőföldjére.

Zala megye a három zászlóaljba összesen legalább 3.000 katonát állított ki. További 800 fő került előbb a 13. honvédzászlóaljba, majd onnan különböző alakulatok kiegészítésére. 1849 májusában újraindult az újoncozás: a megye az előző évi hátralékkal együtt összesen 2007 fő kiállítását határozta el, de hogy ebből pontosan hányan kerültek a zászló alá, nem tudni. A megyének azonban a bizonyosan kiállított 3.800 fővel sem volt miért szégyenkeznie, hiszen ez a létszám megfelelt a zalai lakosság az ország összlakosságához mért arányainak, sőt, talán némileg meg is haladta azt.

A körülbelül 10.000 főnyi, végig szolgáló honvéd tisztikarból 142 fő volt bizonyíthatóan Zala megyei születésű. Közülük tábornoki rangot viselt a szegvári születésű Gyulai Gaál Miklós, ezredes és hadtestparancsnok volt a

keszthelyi születésű Asbóth Lajos. Az alezredesek közül kiemelendő testvére, Sándor, aki Kossuth segédtisztje volt, valamint Prágay János, aki Klapka mellett töltötte be e tisztet. Az őrnagyok közül említést érdemel Ádám Ferenc, a 10., Csúzy Pál, a 61., Horváth László, a 71., Inkey Kázmér, a 47., Galsai Kovách Ernő, a 30., és Pazsiczky József, a 124. zászlóalj parancsnoka. Címzetes honvédőrnagy volt a zsidó származású Damburgi Ede, a magyar kormánynak az Egyesült Államokba küldött diplomáciai megbízottja, és Gasparich (Márk) Kilit Ferenc, Perczel tábori lelkésze.

A honvédseregben szolgáló zalaiak egy része súlyos börtönbüntetést szenvedett: Gaál Miklós a börtönben halt meg. A korábban a cs. kir. hadseregben nem szolgált tiszteket a komáromi kapitulánsok kivételével besorozták; Csúzy Pált betegen halálra meneltetették. A megyebeli képviselőket haditörvényszék elé idézték; Csertán Sándort előbb halálra, majd többéves várfogságra ítélték. A legsúlyosabb, halálos ítélettel a megye 1848-49-es történetének legkiemelkedőbb alakját, Csány Lászlót sújtották: 1849 október 10-én Pesten, Jeszenák János báróval együtt végezték ki.